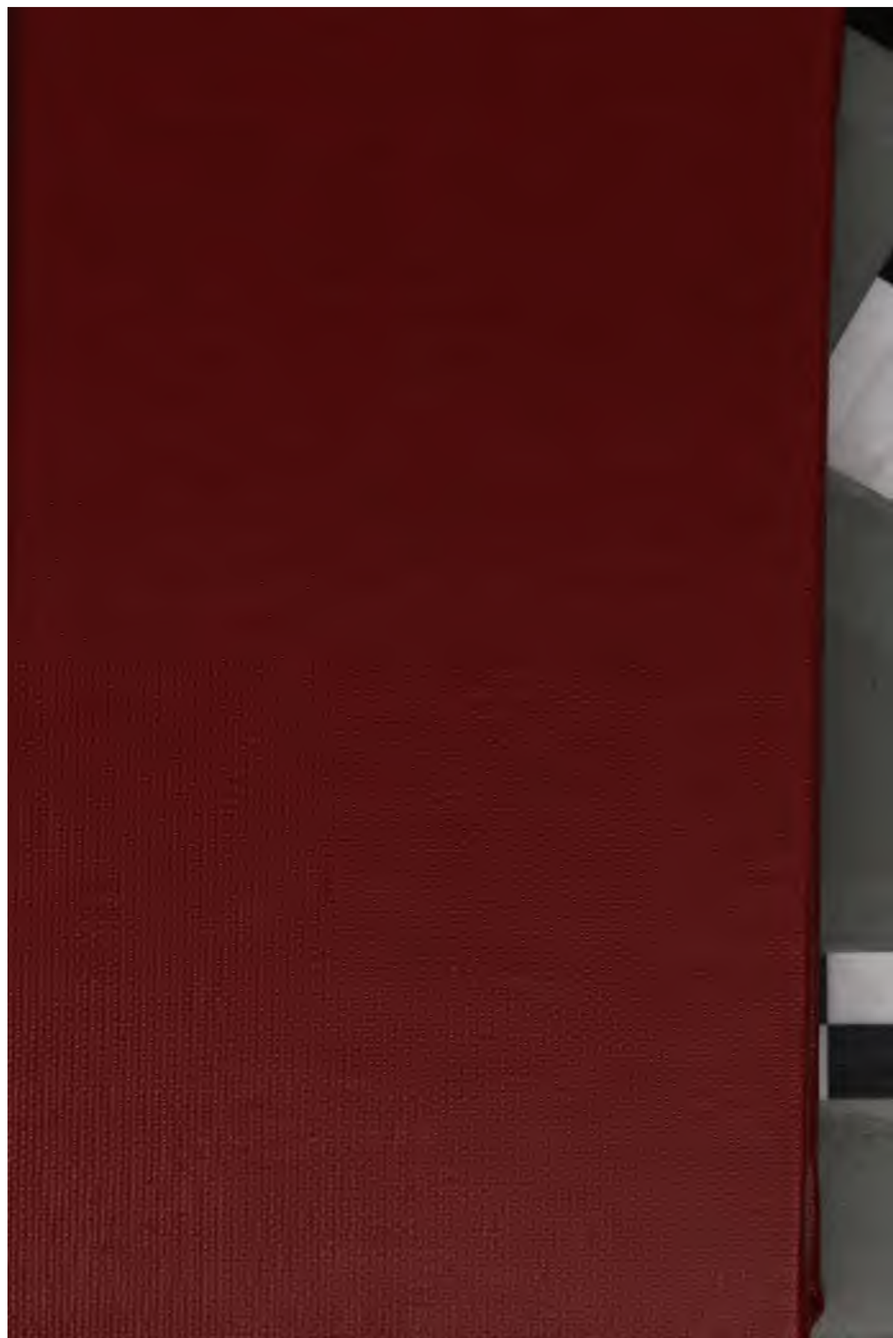

Дичној Српкињи

Госпођи

Зорки Ховорковој

(рођеној Милићевој)

српској списатељици

у знак поштовања

Писац.

Н. Сад 2. Авг. 1902.

КЊАЗ НИКОЛА I. ПЕТРОВИЋ-ЊЕГО

ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

УСПОМЕНЕ

ВОЈЕВАЊА ЗА НАРОДНО ОСЛОБОЂЕЊЕ

1876.

(СА ТРИДЕСЕТ И ДВЕ СЛИКЕ)

НАПИСАО

А. Пајевић.

У НОВОМ САДУ
издање и штампа А. Пајевића
1891.

ПРЕДГОВОР.

„Без муке се пјесна не испоја, без муке се сабља не сакова!“ па тако зар суђено беше и овој књизи да са муком угледа бела света. Петнаест дугих година чамао је њезин живот у мени. Све то време чекао сам да ко вештији и позванији опише оне светле српске дане, који су покренули Србију и Црну Гору 1876. да поведу заједничку војну против силне турске царевине. Па кад видех, да ће у заборав отићи и оно, што се понешто писало и знало из тог важног доба у српском народном животу, реших се да приберем у књигу, што сам писао као очевидац тих догађаја у своје време, па да ово допуним по дневним белешкама и по живом још сећању свом.

Али као што ми беше тешко наканити се на овај посао, још ми теже паде извести га. Јер ова врста радње захтеваше времена и мирноће, чега најмање имадох, а то ће ми сваки ласно веровати ко познаје моје околности и дневне послове у радњи — за мене једнога сувише великој. Но шта не ће учинити божанствена искра љубави, кад се удружи са дужности према милом своме роду и његовом млађем нараштају, који ваља да зна и запамти, шта су му преци свом збиљом и вољом покушавали да учине, те што ови не могоше учинити, да они то приме у свети аманет и сретније изведу.

Ова мисао даде ми толико младачке снаге, да свом душом својом зароних у море бајне прошлости, по којој се стаде комешати цео онај свет са разнобојним сликама, од којих многе скоро обамрле беху. Тада узех у руке перо, које прикучих својим срчаним опнама те пођох будити оне силне утиске, што се давно у мени изгубише. И кад се поново с њима стадох сусретати и загревати, осетих у најближој својој близини свуколику црногорску војску са целим оним животом, који

сам у њој проживео. Тако ужививши се у најмилије успомене своје прошлости, бавио сам се међу њима само у недељно-свечане дане и ноћу радећи живо на овом послу, да могу у остале радне дане одговорити другим многобројним дужностима и пословима, које напуштати не могах.

И на тај начин постаде ова књига за минула три месеца дана. А кад се што тако ради, разуме се да мора та радња годити дотичном раденику, који је овим послом одужио један од највећих својих дугова, те сад може бољима од себе рећи: Ево вам истинитих и верних података, разбијених у ситне камичке, које ће ваша вешта рука зналачки прибрати и створити од њих и саградити нешто лепше и дуготрајније. Аманет вам слатка моја мука!

У Новоме Саду, о малом Васкрсу 1891.

А. Пајевић.

ГДЕ ЈЕ ШТА У ОВОЈ КЊИЗИ.

СТРАНА

I.

Од Трста до бокешког Котора.

рајем месеца Маја 1876. путовао сам далматинским приморјем пут јуначке Црне Горе. У то доба беше права дивота и душевна наслада путовати овом ивицом Јадранскога мора; јер не само што си могао обилато уживати све оне природне красоте, које ти се иначе свагда указују кад овим крајем путујеш, него што овога пута беше тај морски друм ванредно живахан са својега путничкога промета. У најближој близини тога друма буктио је народни устанак на све стране — крв се у велико пролевала у Босни и Херцеговини. С тога беше све у овим крајевима тада узрујаније, него иначе. Путници на паробродима беху из разних, далеких, врло далеких крајева света. Они су попут белих морских галебова долетали овамо на крилих најсветијег одушевлења Кога си год тада видео на овоме путу, чињаше ти се да свакоме на челу исписана беше иста мисао, исто племенито осећање и иста тежња, која га у ове крајеве донесе. То махом беху ванредни путници, поштена

лика и погледа, што си свакоме на ведроме челу и распламтелом оку јасно могао читати. Највише их беше из славенске Русије, коју догађаји у Босни и Херцеговини тако узбуркаше и заталасаше као оно сиње и дебело море, које страшна бура покрене, а ови путници беху излив, разбацани вали тога силовитог славенског мора. Беше снажних бораца, који немирно ходаху по ускоме броду, жудећи да стигну жељеној мети, где ће окушати своју мушку снагу мишицом вештом и јуначком. Чисто видиш како сваком набрецају прса оним витешким поуздањем, које у једноме часу знаде чуда да почини. Беше их милосрдних сестара, са правим анђеоским ликом, које оставише своје топло огњиште, породицу своју, миле и драге своје, да у заносу најплеменитије љубави према једноверној и једнокрвној својој славенској, патничкој браћи винуше се амо да им у помоћи буду, превијајући љуте ране српским борцима. Беше их неколико богаташа мека срца и човекољубна осећања, које амо доведе силна жеља, да својим рођеним очима виде јад, невољу и све грозоте ратног живота. Ти су се доцније натраг враћали својим домовима, одакле су слали пуне бродове хране и свега другога, чега не имађаше наша јадна сиротиња. Беше их лекара, који похиташе да свесрдно помогну својим лекарским знањем, да спасу многи драгоцен живот српских рањеника, па следећи тако светоме позиву своме, многи се од њих нису нигда ни вратили више дому своме.

Са бродом пуним већином оваких путника пристајали смо од Трста редом уза све приморске градове, као: Полу, Задар, Шибеник, Спљет и т. д. — а свуда нас је на грдним морским лукама дочекивала множина света уз највећу грају кличући најрадосније поздраве, канда нам је у срца продирала, па је зар хтела да нам каже, да и она то исто с нама осећа. На свакој од ових лука излазили смо, те смо по неколико часова разгледали варош и што се на брзу руку тако видети могло, а свагда смо се враћали још са новијим путницима. Тако нас је до Дубровника био дупком пун велики морски брод „Nevade,“ који је обично пловио између Трста и Крфа.

Мимо све поменуте градове, где смо пристајали морам овде напоменути *Спљет*, који се истиче нарочито лепотом изгледа са мора на броду, кад се њему примичеш, јер, као што се на слици види, варош лежи при самој морској обали те ти се из далека чини, као да је цела на ивици морској изникла. Наш је брод усидрио на стотину метара пред дивном луком морском, а ми многи путници спустисмо се по степеницама од брода у више лаких барака, које нам у сусреће из Спљета дођоше, па нас весели и хитри возари у часу до копна извезоше, те смо више од два часа могли разгледати ову красну приморску варош, која са својим предграђима броји преко 12000 становника, са јако развијеном трговином и отвореним путевима на све стране, нарочито за провоз у Босну и друге турске покрајине.

Варош Спљет у Далмацији, са изгледом на море.

Но све оне лепоте римског неимарства, што смо у Спљету летимице прегледали и видети могли, губе се према древној старини величанствених рушевина негда славне *Дијоклецијанове* (Дукљанове) палате, која је пре хиљаду и пет стотина година стојала овде на грдном простору, где је данашња варош Спљет.

Цео стари град Спљет беше смештен и насељен у ту колосално-огромну царску палату, која изгледаше као права велика варош, са свима потребним јој установама, као: храмовима, касарнама за војску, купатилом, позориштем, циркусом, гробљем и т. д. а све то беше ограђено високим и широким зидом од најтврђега камена и јаким кулама као неким градићима на сваком углу зида — што се и на слици може видети

Сваки путник и посматрач мора ником понићи пред остатцима рушевина ових царских двора, којима у своје доба не беше равних у читавом свету, јер све што могаше људска снага и вештина да учини, све се то беше стекло овде у највећој раскоши силном вољом за уметност одушевљеног и небројеним благом пребогатога цара Дукљанина, који је више од двадесет година ратујући гомилао благо из богате и силне римске царевине, да може у близини свога роднога завичаја одморне душе подизати ремок-грађевине неимарства и сваке друге вештине и уметности људске. Ови споменици више су му одржали име у свету кроз толике ве-

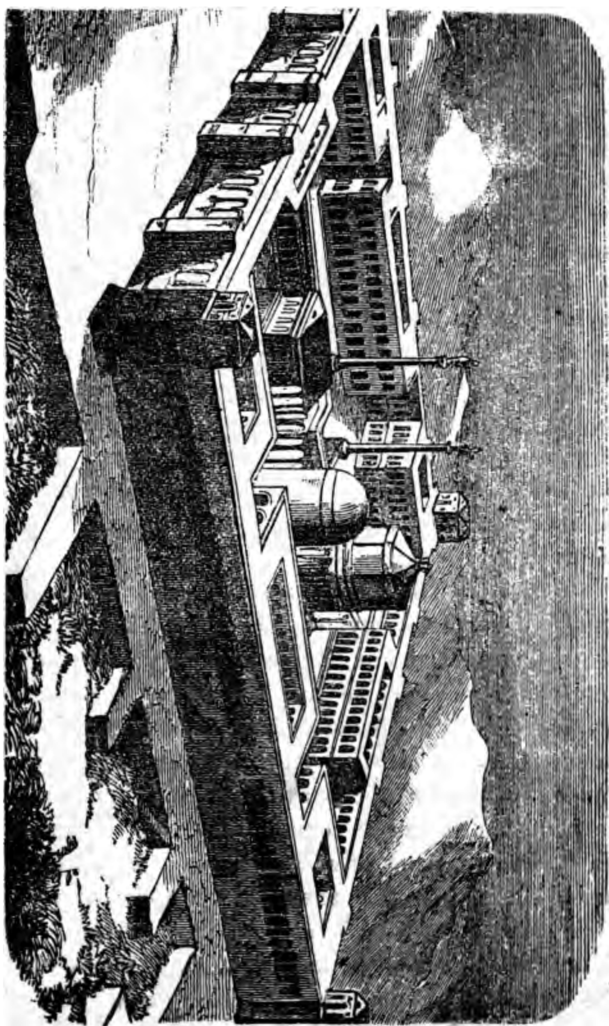

Диоклецијанова палата у Спљету.

кове, него сви они освајачки ратови, које за својега царевања вођаше са многим народима и који га тако уморише, да је царски скиптар заменио радо и весело мирним и смишљеним радом на пољу сваковрснога знања, уметности и лепих вештина, којим се до своје смрти бавио и за собом светло име оставио, испустивши душу овде у Спљету у сјајној палати својој.

Па не само да је у овој царској палати и граду Спљету до наших дана сачувано кроз толике векове остатака из прастарог доба силне римске царевине, него је и цела околина Спљета пуна тих историјских споменика средњевековне образованости, необичнога сјаја, уметности, неимарства и свега осталога, што још и данас тако речито казује славу и величину оних, који знађаху и кадри беху да овако што подигну.

Овамо долазе путници из бела света те разгледају, проучавају и диве се овим рушевинама као некој светињи. И само тога ради вредно је овамо доћи и ово видети.

Али после Спљета најрадосније очекивасмо да изиђемо на гребене луке Гружа (Gravosa), јер свако је жељно изгледао, да види најлепшу приморску варош, коју са три стране море запљускује. Овде је брод усидрио на неколико часова, а ми сви поседасмо на множину кола, која су нас овде дочекала, јер варош је пола сахата од луке далеко, па се као неки сватови раздрагани упутисмо

Дубровнику, којем смо непрестано јездили мимо најлепших градина, какве се само замислити и пожелити могу. Тек што ти око падне на ону шуму од алоја и кактуса, какви само овде у овој благој и питомој клими у свој красоти својој набујати могу, а већ ти се указују силни бокори, на којима расте лимун и неранџа, смоква и маслина и много друго слатко јужно воће. Поврх свега красота је погледати оне многе високе палме са њиховим рашчешљаним свиленим перјаним гранама, које се са свих страна поносно уздижу, те величају ову дивну природу божју. Мало има у свету оваких градова као што је Дубровник, који је чисто утонуо цео у китњасте заливе и убаве градине.

Али није ми намера да описујем Дубровник са његовим красотама, које су толики путници пре мене вештије описивали а нису могли све да опишу, јер толико бајна природа, што ти се овде приказује у свем величанству своме, кадра је да засени очи и занесе душу, која у милоти само осећа најпријатније утиске. Ову красоту ваља својим очима видети и срцем осетити, па да ти се испуне оне многе путописне празнине.

Тако раздраган ушавши у варош на првим корацима мутило ми ово душевно уживање непрестано сусреће са врло многим кат. калуђерима, свију боја и редова, обувеним и босоногим, већином гологлавим. за којима мора сваки странац погледати, чудећи се да још и данас у овом просветном и напредном

Дубровник.

времену могу да живе од туђега зноја овако многи ладолежи. По томе можеш знати, да је у Дубровнику и околини небројено католичких цркава и самостана, у којима станује овако голема калуђерска војска.

Ступивши у широку главну улицу Дубровника, убезекнух се погледајући час лево час десно оне високе красне домове, као неке палате, који су од тесанога камена овде подигнути пре више векова, па и данас много су лепши и дивнији него највеће грађевине из новијег доба, што се по великим варошима подижу. Па како је та улица калдрмисана големим каменитим плочама, то је у њојзи вазда така чистота, да ти се чини, е је све у овој улици као умивено.

Не имајући више од два часа времена, хитао сам кући браће Бошковића, које у њиховој радњи сретно затекох, те после кратког поздрава и разговора, опростих се са млађим братом Ником, који у радњи остаде, а старији брат Божо, човек леп, висок, љубазан и милорек, пође са мном да ми покаже нову српску цркву, која се баш тада довршавала под његовим руковањем као председника српске црквене општине. Идући тако с њиме неком споредном, уском улицом, на једном застадосмо пред неком оградом, за којом стајаше подигнута велелепна српска црква, коју кад сам изнутра разгледао у свима њезиним красотама, морао сам од срца дубоко уздахнути и свом вођи рећи: „За име божије, зар не могосте наћи лепше и видније место овој мо-

Главна улица у Дубровнику.

нументалној и скупоценој грађевини као богомољи српској, него је овде у овој забаченој тескоби подигосте, да је странац једва наћи може без нарочитог вође. Као да сте пасторчад, а не прави синови српскога Дубровника, кад овако у страни подигосте оно, што Вам је свима најсветије, најмилије и најдрагоценије, јер ово је у целоме српству једна од најлепших и највеличанственијих богомоља. Једино што је црква српска св. Спиридона у Трсту краснија од ове, по својој спољашњости и унутрашњости.“

За тим ме г. Божо одведе још у српску читаоницу, где ми показа многе ликове старе српске властеле и књижевних великана, српских песника, Гундулића, Палмотића, Ђорђијића и других знаменитих Дубровчана, који су пре триста година овде у најлепшем јеку србовали, кад смо ми на све стране духовним мртвим сном спавали, хранећи се тек много доцније мршавом храном из врта „славено-сербске“ књижевности.

Како је негда јако цветала трговина у Дубровнику, види се и по томе, што су спроведени канали у средину вароши, те по њима плове натоварени велики морски бродови до пред врата големих трговачких магазина, у које се роба истоварује, па се празни или другом робом натоварени бродови опет одавде на отворено море врате. Ови су канали опточени тврдим углачаним каменом, те изгледају у малом као неке морске луке. Таквих сам канала још више у Трсту видео.

А да је у Дубровнику и његовој околини у у оним рајским перивојима становала силна госпоштина и богаштина из целога света, види се по оним многим рушевинама негда најкраснијих летниковаца, до којих се са својих висова спуштаху и Црногорци те их огњем пањаху. То беше до близу пре стотину година, кад из српске Боке гоњаху Французе. Ове грдне развалине господских дворова и данас после више векова казују минулу славу и величину српског Дубровника, као правога краља међу слободним градовима на мору.

Иначе, куда се год окренух. видех како по целом Дубровнику врве гомиле херцеговачко-босанске раје и њихове нејачи, која гола и боса као робље по улицама лежаше, док јој нису добри људи нашли сместишта, где ће за неко време главу заклонити. Из дана у дан долажаху овамо новије и новије гомиле, које су од турскога ножа утицале, јер се Дубровник наслања на високе херцеговачке планине, па им је овде било најближе утециште Тек се само спусте гомилом са својих брда, па ево их за неколико часова у Дубровнику. Овде је уједно за њих био пазар, на којем су продавали све што су могли живога мала истерати и робе изнети из несретне своје домовине. Али многа, врло многа јадна и жалосна сиротиња нашла је овде свога — Шајлока. Било је овде на жалост и на срамоту хришћанства таквих трговаца, који су ту очајну сиротињу дочекивали и од ње будзашто у бесцење

узимали сво добро њезино, градећи се пред несретном рајом као неки вајни добротвори њезини. Колико је пропало и од глади скапало овакве јадне сиротиње, да зајази неситост таквих народних крвопија. А тих је било по неколико у сваком пограничном месту, где је раја са стоком и другим малом својим избегавала, па за мало раја беше права раја без игде ичега, скапаваше од глади на очи тим нељудима, који се њезином муком на превари обогатише, чинећи још понеки издајничке услуге душманима сироте раје.

Али од свега најстрашније и најжалосније, што сам у Дубровнику видео, беше ово. Више Дубровника на једном брду беху многи шатори, који из далека изгледаху као неке циганске черге; а међу тим шаторима на све стране гамизаше мног свет. Па како је и сувише топло сунце припекло главицу тога брда, опазим да се на јакој сунчаној светлости међу оном светином блистају многи војнички бајонети. Ово ми не даде мира, те у сусрећу са првим људима запитам, да ми кажу, шта је оно на брду тамо? Они ми рекоше, да су то жандари, који су понамештани око целог брда да чувају ону светину што је тамо боравила А кукавни народ што је прекрилио оно брдо окружено жандарима, то је босанско-херцеговачка раја, њихова нејач, која је већином била заражена тифусом, па зато је изагнаше иза вароши на брдо, где их лекари лечаху, али већину од њих покоси својом самртном

косом та несретна болест. То се видило и по оном делу тога брда, које беше начичкано све самим новим маленим белим, дрвеним крстићима. Тамо се по цео дан сахрањивало, а од здравих, осим њихове сурод︎ице и лекара, врло је мало ко њима одлазио. Они беху остављени себи и својој грозној судбини, која их пропустила беше испод турског мача, да их овде ужаснијом смрћу умори. Чим се ко у вароши од тих добеглица поболи, одмах га ношаху тамо на то страшно брдо, са којег се врло мало живих силазило.

Јадна босанско-херцеговачка рајо! Колико си већ пустих брда у збеговима нагнојила својим изможденим костима! Чудо је да те на огњишту твоме још и толико у животу има!

Растужен тим ужасним призором, хитао сам да само на брод дођем, јер је већ било време и скором поласку. Убрзао сам кораке да изиђем иза вароши у предграђе на такозваним „Пилама,“ где су обично силна кола очекивала путнике. Али дошавши на ово место пренеразих се кад видех пред собом на једном великом простору пред неким кафанама у ладњаку на зеленој трави многе трпезе, за којима сеђаше господски одевен мног мушки и женски свет, залажући се свакојаком ђаконијом са пуних трпеза. А да им уживање потпуније буде, свираху им неке музике уз веселу песму и попевку. Брза промена оног првог тужног, са овим другим изненадним веселим призором, тако ми је немило

прострујала свим живцима, да сам се у ономе часу до срца увређен осетио, љутећи се из дубине душе своје на цело оно весело друштво, које тако јавно благује, а овамо им на догледу, у најближој близини њиховој издахне сваки час по један мученички живот, и на сваком их кораку окружава јадна и гладна, гола и боса сиротиња.

Као да ме жива ватра у загону пекла, тако сам јурио из Дубровника, у који сам уљегао с најраздраганијим срцем, а враћам се потресеном душом. Ништа више нисам у повратку видео до једино пространо море, на које ми се тужан поглед оте у недогледну пучину, која беше исто тако голема и недогледна, као што су јади и невоља босанско-херцеговачке раје.

Таман што сам стигао до брода, већ су путници у брод улазили, и за пола часа ми се већ навезосмо на море даље. Било је равно 2 сахата после подне.

Ко није морем путовао, тај не може себи да замисли, како се пријатно проведе човек на овоме путу, нарочито кад се путује овако природно лепим крајевима, као што је овај крај јадранскога мора. Од Трста до Дубровника непрестано те занимају оне многе морске луке, на којима се брод задржава 2—3 часа, зар само зато, како би путници добили времена да прегледају вароши и онај народ, који у њима станује, па да се тако обогаћени, неким новим искуством и знањем враћају на брод, да за-

довољнији наставе свој пут даље. И ако све те вароши много личе једна на другу, опет путнику јако годе ове многе промене које су уједно као и неке одморне тачке. Осим тога, овај тако рећи непрестани додир са земљом чини, те се путници мењају; једни излазе а други улазе у брод, па се тако новијим и новијим путницима уноси нека свежина и пријатнији расположај у цело путничко друштво. Као што нам на дому прија, кад читамо новине, тако нам овде на путу слатко пада свака нова реч, коју чујемо из уста нових, придошлих путника. Па још кад искрсне по који отреситији човек, који уме лепо и живо да прича, такав је кадар цело велико друштво на броду да проструји веселијим животом. Затворен и на једно место и исте особе ограничен човек исто је као и затомљена река, која без отицања не показује права живота.

Али и само море кадро је за часак да те разоноди и уздигне над обичним животом.

Море је највећа, најживља и најкраснија река. Ко у своме животу нигда није видео големо море, па га на један мах угледа, тај и нехотице мора од себе пустити радостан усклик. Нема човека на свету, који може затајати у себи онај божанствени утисак што на себи осети при првом погледу на то недогледно, бескрајно море. Све милоте, које си игда осетио у души својој понове се нетом у теби, да прострује кроз све живце твоје у ономе часу, кад ти очи море угледају. У томе узвишеном трену

не гледаш само очима, него све што у теби има племенитијега, на мах прене, да се надиви величанству тога големога мора. Па кад се већ једном сретан пресретан осетиш на лаганих његових валих, кад те миомирно понесу они силни таласићи ситни све даље и даље у свој загрљај, а теби се груди стану надимати и немирна прса набрецати, е ти се чини за часак препуће ти срце у грудима од веље среће. У томе часу блажена ти душа с вилама морским разговоре води.

Дан је био красан да не може краснији бити, један од најлепших мајских дана, које провејава најчистији ваздух, а загрева га најпријатнија топлота сунца. Таман да те топли сунчани зраци разњеже, а тек несташно пирне лаки поветарац, па те мило расхлади, и ти чисто осећаш, како ти буја крвца у жилама. И ми смо већину пута проводили горе на палуби брода у пријатном разговору. Тако нисмо ни осетили, да смо у близини онога места, које је најкрасније и најдивније у овоме крају. Као иза лакога сна препусмо из разговора на силан радостан усклик, који се по читавом броду из стотину грла разлегаше: *„Ево нам которског залива!“* И заиста пред нашим очима отвараше се величанствен призор, какав ти се зар само овде на ушћу боко-которског залива указати може.

Све живо, што је још у броду доле боравило, полетело беше горе на палубу, да види нешто, што се тако ретко у свету видети може. Колико је бо-

та природа [illegible]
едљивом ру[illegible]
, овде у [illegible]
ара све [illegible]
рају. [illegible]
та своја. [illegible]
ог от[illegible]
ређег [illegible]

Не [illegible]
а му се [illegible]
[illegible]

не гледаш само очима, него све што у теби има племенитијега, на мах прене, да се надиви величанству тога големога мора. Па кад се већ једном сретан пресретан осетиш на лаганих његових валих, кад те миомирно понесу они силни таласићи ситни све даље и даље у свој загрљај, а теби се груди стану надимати и немирна прса набрецати, е ти се чини за часак препуће ти срце у грудима од веље среће. У томе часу блажена ти душа с вилама морским разговоре води.

Дан је био красан да не може краснији бити, један од најлепших мајских дана, које провејава најчистији ваздух, а загрева га најпријатнија топлота сунца. Таман да те топли сунчани зраци разњеже, а тек несташно пирне лаки поветарац, па те мило расхлади, и ти чисто осећаш, како ти бујa крвца у жилама. И ми смо већину пута проводили горе на палуби брода у пријатном разговору. Тако нисмо ни осетили, да смо у близини онога места, које је најкрасније и најдивније у овоме крају. Као иза лакога сна препусмо из разговора на силан радостан усклик, који се по читавом броду из стотину грла разлегаше: *„Ево нам которског залива!“* И заиста пред нашим очима отвараше се величанствен призор, какав ти се зар само овде на ушћу боко-которског залива указати може.

Све живо, што је још у броду доле боравило, полетело беше горе на палубу, да види нешто, што се тако ретко у свету видети може. Колико је бо-

гата природа целим путем дуж јадранског приморја штедљивом руком разбацила своје чаробне дарове, овде у овоме крају просула је из својих бајних недара све дражи своје да те занесе, опије у своме загрљају, тако, да је се сећати мораш целог живота свога. И брод је канда лакше пловио из широког отвореног мора, улазећи свечано на ушће которског залива.

Не знаш куда ћеш и шта ћеш пре да погледаш и да му се дивиш! Очи ти се жудно отимају на све стране, а душа ти на лаких крилих прелета с једнога бајнијег предмета на други. Тек што ти је око пало на суху међу пусте херцеговачке Суторине, која у теби буди спомен на јуначкога устаничкога војводу Луку Вукаловића, који се овде беше утврдио 1861. за време херцеговачког устанка и где се и сад још виде развалине градића и његових шанчева, а већ нека мађијска моћ твој поглед себи привлачи и ти нехотице мораш да погледаш на оријашке планине: *Орјен*, *Везу Греду* и *Врмац*, којих голе литице дижу се небу под облаке, а за њима поносна главица седога Ловћена канда додирује и сама небеса.

Тек што минусмо теснац „Понту оштру“ крај прве тврђавице, која се на једној каменитој стени подиже у самоме мору уз кулу светиљку, што ноћним бродарима осветљује пута, а већ нам се на десној страни указује друга још јача тврђавица (Мамула), која се самониклице у мору уздиже на

грдном каменитом кршу, као да би нам чисто на сусрет изићи хтела, па ти се издаље чини, е су бели двори виле бродарице, али кад ближе дођеш, видиш да је начичкана многим топовима, као и она прва. Од ове мало даље у истоме реду подиже се и трећа тврђавица, а све заједно имају ту сврху, да на улазу у залив стражаре до невоље и бране улазак од непријатељске силе. Ове тврђавице и све друге по целом бококоторском заливу почела је Аустрија подвзати за време кримскога рата 1854 , када је Боку прогласила ратном луком, да не смеју у њу улазити ратни бродови других држава. Више ових тврђавица, које се на отоцима морским уздижу, с десне стране видиш зелене брежуљке чувених лустичких и грбаљских маслињака, који канда у читавој Боки највише и најбољега уља производе

Тако смо лагано пловили читав један сахат док не испадосмо пред прву бокешку варош Ерцег-Нови, коју смо са брода гледали, јер овде је наш брод усидрио, чекајући да му путници на лаким баркама отуда дођу да их овде на мору прихвати. Бокези причају, да је овај стари град, на грдној каменитој стени, коју море запљускује, оградно овде прво Ерцег Степан (1425.) те се по њему и сада назива овај град, који данас лежи у самим развалинама. Око њега се негда силне војске мотаху и многа јуначка крвца пролеваше, докле га преотимаху једни власници од других, а беше у рукама Срба, Турака, Талијана, Шпањолаца, Немаца и т.

д. Више овог опалог старог града у најкитњастијем зеленилу уздижу се и кроз шумарке зелене весело провирују многе беле куће и дворови саме вароши Евцег Новога, која се горе и доле просула на лепом простору међу овим дивним перивојима. Ерцег Нови вазда беше челенка, којом се Бокези тако радо поносе, јер овде се вазда рађаху прави српски соколови, који своје порекло потезаху још из времена старе српске славе и војводства св. Саве у овоме крају.

Мало даље од ове убаве варошице српске подиже се стари, многим старинама српским богати манастир Савина, посред високих дубова, горостасних гранатих борова и ципариса, да се једва виде са брода његови бели зидови. По казивању зналаца на броду, ово је један од најдивнијих предела у Боци, и ко, веле, не види из близа ову обилату красоту природе око манастира Савине, тај, веле, није видео што је највредније видети и у милом спомену са собом понети из ових крајева.

И сад тек настају са обе стране многи морски утоци, као мањи заливи, вијугају непрестано један за другим, као што се међу њима савијају и пресецају планинске греде, које су дуж целога пута покривене богатим зеленим маслињацима, што су у овим крајевима једна од најглавнијих грана народне привреде. Као што су у нас бербе виноградске, те се из њих много вино набере и у бурад носи, тако су овде обилате бербе по овим силним као шума непрегледним маслињацима, са којих свака и нај-

сиромашнија кућа по више „барила“ уља набере, те га продаје трговцима за добар новац, израњујући тиме себе и своју чељад. Кад је силна аустријска војска 1869. г. са крвавом главом улегла преко ових предела у Кривошије, газећи и тлачећи ове богате маслињаке, овај је народ претрпео неколико страшних гладних година, док га опет не прихвати на ново подигнута благословена маслинова гранчица.

Целим овим путем непрекидно уз обалу виде се многа села и засеоци, са својим расутим кућама и богомољама у најживописнијем облику, да их се довољно нагледати не можеш. Тако ти време неосетно пролази и лети, да не осетиш како су минула пуна три часа вожње по заливу, те си на све друго и заборавио занесен овом новом панорамом, што ти се оку и души овуда на све стране тако обилато отвара.

Овуда је залив час ужи, час шири, са својим утоцима и планинским окукама, док ти не испадну на доглед чувене „Вериге,“ које ти се из далека чине тако уске као нека морска капија, на којој се уздиже с једне стране тврђавица, а са друге малена црквица. И доиста, овде на „Веригама“ залив је најужи, да би једва могла три брода упоредо кроз њега минути. Али већ поиздаље сами први поглед на „Вериге“ обећава путнику, да тамо иза њих има нешто лепше и красније да види. И што се бродом ближе примицасмо „Веригама,“ све се већа граја дизала међу путницима, који ее зано-

„Верите“ у заливу Боко-Которском.

шаху неким ванредним осећањем радости, па и сами бродари, који се на мору родише и на њему век свој проведоше, бродећи непрестано пучином морском, и они су овде свечано застали да се науживају ове праве божије красоте, која се погледу твоме отвара са „Верига“ на цео остали део залива.

Са најрадоснијим осећајима минусмо тако кроз уске „Вериге,“ иза којих се с десне стране продужује зелена планина, а под овом као у вечитој сеници просуто бораве села једно до другога, са многим убавим својим белим кућицама, једне горе у сред зеленила, друге доле на самом обронку морске обале, те ти се чини да крајње куће тону у само море, које их запљускује својим таласима.

С леве стране залива дижу се косо високе планине, на којима живе чувена јуначка српска племена: Кривошије, Леденичани и Драгаљци, а за овима уздижу се још височије камените црногорске стене, које је седи Ловћен све надвисио те му се главица губи небу под облаке, бацајући са те грдне висине сен свој до половине самога залива. А на подножју тих кривошијских кршевитих брда на самом обронку њиховом, савила се варошица Рисан, са опалим зидинама свога старога града.

Мало даље од Рисна на противној страни морске обале подиже се варошица Пераст са својим дивним грађевинама, какве нигде више у целој Боци не можеш видети. Ово су прави двори, канда су их зидали краљеви и цареви, али је све то тако празно,

напуштено и опало, да је жалост погледати оне красне зграде, у којима канда нема живе душе. Оне путницима немо казују велику и славну прошлост ове варошице, која те сада чисто стужи, кад је погледаш. Овде у овом месту, где је сада така гробна тишина, негда беше највећа врева и живот. Овамо су доходили младићи из далеке Русије за време великога Петра, да овде у мрнарској школи у Перасту изучавају морепловску вештину и науку, па тако обогаћени многим искуством враћаху се својој великој домовини, где подизаху бродарство, које тада у Русији у зачетку беше. И ко би данас рекао, да је негда силни самодржац велики Петар тражио и налазио помоћи и потпоре овде у маленом и данас незнатном Перасту. Слава богу! Малена и сиромашна Бока беше пијонер бродарству у големој и пребогатој царевини руској!

И тако ти се непрестано поглед отима, час на леву, час на десну страну залива, којим се непрекидно разлежу и одјекују ситни гласићи звона са црквених кула, што су овде тако на близу једна до друге, да те њихова милозвучна јека никако не оставља. А милина је слушати ове танке звуке, који се овде у овој божанственој природи сливају у таку хармонију, е ти се чини да слушаш најмилије песме виле Равијојле, која се ту негде близу у зеленом лугу прикрила.

Па тек кад те крајње место Прчањ и Доброта, а за њима одмах и сам Котор, опомену да овде

престаје залив — јер је овде море са свих страна затомљено грдним високим планинама — а теби је чисто жао, што се мораш растати са овом красотом.

У 6 сахата у вече већ смо пристали уз которску луку, где се искрцало цело наше путничко друштво, које за Црну Гору полазаше, а пароброд са маленим бројем путника још истога вечера настави свој пут даље.

II.

По дана у Котору.

ош иза Дубровника, на морској луци Гружу, улазећи у брод, нађох се изненада са тројицом својих старих пријатеља: Јовом Љепавом, Ђорђем Филиповићем и Јовом Дречом, рођеним Херцеговцима и учитељима мостарским, који овога пута са још неколицином честитих Срба Мостараца као ускоци путоваху за Црну Гору. Ова три млада учитеља слушаху више година природне науке на петроградском универзитету, па ма да стекоше тако одличне школске спреме, дођоше ипак сва тројица да као учитељи послуже своме народу, у којем су поникли, жртвујући свој лични општем народном интересу. И народ их доиста љубљаше као праве учитеље и пријатеље своје. Међу овима беху још две знатније личности: брат усташког војводе невесињског попа-Петра, Мијат Радовић, председник суда мостарског

са својим сином Ђорђем и Ђорђије Ћирић, познати родољуб херцеговачки, који због својега жаркога србовања више година чамаше по турским тавницама. Остали беху махом млади трговци. Они сви скупа једнога дана оставише Мостар и у њему своје породице са целим имањем својим, да покажу другим мостарским Србима и свој Херцеговини, шта им чинити ваља. Њихова је емиграција уродила добрим плодом, јер на скоро за њима остави Мостар још 300—400 младих Срба, који се доцније бораху у редовима усташке и црногорске војске.

Ови моји пријатељи и нови познаници Херцеговци беху врло обазриви и практични људи. Они знађаху, да се у Котору, као аустријској пограничној вароши, може наћи по која „шпија,“ којој би ово друштво могло за око запети, па се још на броду договорише да не одседавају у гостионику, него у једну приватну кућу српску, која им препоручена беше од њихових дубровачких пријатеља, куда и мене позваше. То беше један приватан гостионик близу црногорског пазара, где су обично одседавали херцеговачки и црногорски путници. Домаћица беше српкиња, жена средњег века, са своје двоје одрасле деце, ћерком и сином. Они држаху за путнике две намештене одаје са више постеља, једна до друге, а у трећој њиховој беше гостинска трапезарија. Овде се могло ручати, вечерати и конаковати за 1 фор. а што је главније, овде путници беху као код своје куће, јер су смели

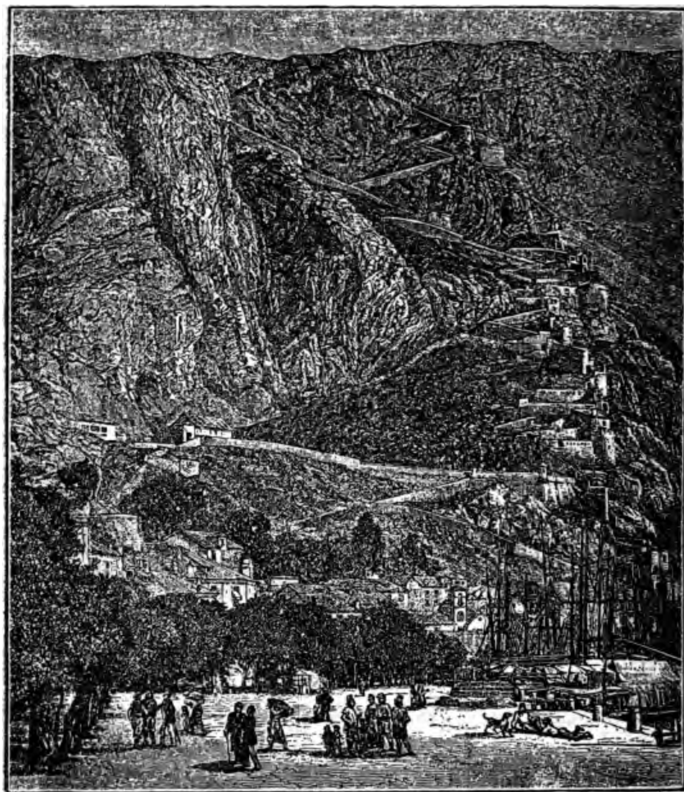

Котор.

говорити слободно без презања, а то нам у овај мах свима тако јако нужно беше.

Кад смо овде своје ствари сместили, пођосмо да разгледамо Котор, а ја пођох још и да потра-

ки свога пријатеља Спиру Петровића, којег на брзо ђох и који ме је провео не само кроз све улице, ратиивши на часак у цркву и читаоницу српску, него ван вароши до њихове „живе воде,“ куда је истина но кратка али и најпријатнија шетња покрај нека убавих градина. Али како је све то малено, ијено и теекобно за онога, који је научио гледи пространа недогледна равна поља и ливаде одне.

Од знаменитијих Срба Которана, познадох се де са браћом Илијом и Петром Рамадановићима, ји су као имућни људи и трговци уједно и као генти Црногорске владе, те као такви не само да вају угледа на једној и на другој страни, него је и ихов уплив моћан код ондашњих аустријских влаи, којим вазда и прискачу где треба, кад коме Црногорских поданика онде до невоље дође. За ћете у свако доба и наћи око њиховог дома иста Црногораца, који послом и трговином у Кор доходе

Котор је главна варош целе Боке, која броји 26,000 православних и 7000 католичких Срба. по томе овде је стожер духовног живота свекокког православног народа српског у Боци, са стоицом владичанском и целом епархијском управом. една од најлепших јавних зграда у Котору двор српскога владике. Српске цркве у месту веле су из доба славних Немањића, којима и цела ока припадаше као саставни део српске државе.

Црногорка на пазару у Котору.

Доцније католици присвојише једну од тих српских царских задужбина и то баш храм св. Трипуна, за који веле да је градио Стеван Немања. Цркве су им свуда присвајали где год су могли, али српски народ као тврда стена остајаше вазда веран својој лепој вери прадедовској, која му и народност милу сачува до потоњих дана.

Иначе јаван друштвен живот Срба Которана развија се скучено у читаоници и певачкоме друштву редовно, и ванредно у јавним народним светковинама, које канда још једине и подржавају уз народне обичаје онај прави српски дух, који се тако лепо сачувао у бокешке Србадије.

Цела варош Котор са својих 300 домова, лежи на скученом простору, на самоме подножју високих планина, при заокруженим окрајцима морске обале, која изгледа као неки широк морски перваз. Куће су већином високе на један спрат, а улице тако збијене, уске и тесне, да ти је тешко дисати, удишући ону непријатну воњу од влаге, коју овде божије сунце нигда не дотиче, јер од високих кућа не може да падне на те уске просторе. Уз то још лети овде пече сунце као у жаркој Африци, што се тик уза саму варош са свих страна уздижу грдне кршевите голе стене, са којих топлота бије као јара из наложених пећи. А над врховима ових орјашки високих голих планина, вечито се збијају тмасте облачине, које врло често над Котором обилату дажду пролевају. Као у свих приморских

вароши. улице су и овде додуше доста криве и грбаве. Има овде тако уских улица, да се комшије са својих отворених прозора с једне и друге стране свако јутро уз поздрав руковати могу, а да никога на улици у томе часу не узнемире. Али није ни чудо, кад знате, да на том уском простору живе 3000 душа, осим војске, која је у вароши и више ње у тврђави за каменитом брду. По изгледу од свију приморских вароши, Котор има најсрпскији карактер. Ту чујеш не само свуда чисти говор српски, који чујеш на сваком кораку, него и сусрећеш са оним лицима и изразима, којем вуку, одевеним у народно, већином црногорско одело. Кад не би било више Котора у каменој овој тврђави и у њојзи ове аустријске војске, ти би се овде могао осећати као у среди чисто црногорске вароши. То се нарочито јутром најбоље опажа, јер тада на оба пазара которска, на ономе пазару при обали морској и ономе чисто црногорском ван вароши врви женскиње и мушкиње црногорско. Све земаљске производе, који се могу наћи у овим крајевима, у свако доба године доносе Црногорке на ове пазаре, те овде поређају лепо сву робу своју, да је милина погледати, а Которани знају те од њих свагда дају такве пазаре. И кад због неповољног времена неки пут не могу Црногорке у довољном броју са својом робом да овамо стигну, тада већ которски пиљари брижно погледају за ове висове, са којих сиромашне али вредне Црногорке ужитак им доносе

Већину новца, који Црногорци и Црногорке добију на пазару за своје производе, остављају опет овде у месту, купујући прво соли и друга смока за кућевни потрошак, па за тим разне одеће и такве ствари, које или не знају сами да израђују, или што се не могу у Црној Гори добити. По томе дакле Котор и његова трговина имају вазда већу корист од Црногораца, него што ови од Котора имају. Па ипак слабо се пази и настоји од аустријских царинарских власти, да се према црногорској сиротињи правичније поступа, напротив неке ствари тако су јако порезане, да се просто од људи отима.

На оба ова пазара свакад можеш видети по неколицину народу мрских личности, а то су они царинарци или „финанци", исти онаки, какви се и у нашим крајевима налазе. Они овуда мотре на Црногорце и њихову робу, коју порезују по званичном пропису и од Црногораца потрошарину наплаћују,али бива да по неки од њих и више хоће да наплати, но му се у том случају Црногорац жестоко одупре и док се жагор подигао, већ можеш чути и силне ћуботке, што падају на грешну главу слуге ћесаревог — како их Црногорци називљу. У таким споровима не могу ништа да помогну ни сами жандари, који одмах дотрче, па кад виде, у чему је ствар, уклоне финанца да не буде горег белаја. Веле, да су у пређашња времена ове ћесареве слуге покушавале и већу бруку да нанесу Црногорцима на

овим пазарима, машајући се својом поганом руком чедности Црногорака и да је за тај преступ неколицина њих главом платило. Тако Црногорци свуда на сваком месту и ван своје куће и домовине пазе на себе и свој образ, па тако науче памети и оне, који немају образа.

Кад се у вече из шетње на конак вратих, затекох моје Херцеговце баш при трпези где вечерају, а са њима беше још један нов гост и познаник, врло лепо одевен Црногорац. То беше настојник манастира Острога у Црној Гори, поп Матијаш Радуловић, који овде у которској гимназији имађаше синчића ђака, па је дошао да обиђе и види свога ђетића, који му, као удовцу попу, сва уздалица беше. Ово ново познанство са речитим и врло љубазним попом Матијашем свима нам беше мило и добро дошло, јер овај нас Црногорац сутра дан и одведе на Цетиње.

По вечери сви се заједно кренусмо да нађемо и погодимо коње за сутра у јутру. Једва могосмо наћи за овај мах десетину коња, колико нам за наше друштво требаше, јер од свију Мостараца сам Мијат Радовић вођаше из Мостара свога претилог дората, и што поп Матијаш имађаше својега коњица, ми сви остали изнајмисмо по једног коња за дукат до Цетиња. Тако смиривши једну од главних брига вратисмо се опет на свој конак, где проведосмо до неко доба ноћи у најпријатнијем разговору, а у јутру зором сви бесмо већ на ногама.

Али погођених коња никако нема, и ми морадосмо још пуна четири часа чекати док се искупише погођени људи са својим коњима. Па како бесмо одоцнили за јутрошњи полазак, то смо још овде и ручали, и тек око 11 сахата пред подне кренусмо сви скупа у име божије пут Црне Горе оним кривудавим стрменим путем више вароши Котора, који се и на слици колико толико видети може.

III.

Из Котора преко Његоша на Цетиње.

Како смо јездећи на коњима пролазили улицама которским, свако је погледао за овом маленом, разноликом четом нашом, коју вођаше поп-Матијаш на своме помамном враничићу.

Али ко и не би погледао за поп-Матијашем, који беше човек у најлепшим годинама, личан и дичан, висок, коштуњав, лак и витак као сваки Црногорац, а на њему беше најскупоценије народно црногорско одело, којега се боје преливаху у злату поврх свиле. На глави му мало накривљена црногорска капица. Коњиц му упропнице скакаше, а он сеђаше на њему тако тврдо и мирно, као да је прирастао на своме враничићу, окићеном најлепшом јахаћом опремом. Као најдичнији војвода изгледаше овај црногорски поп.

За њим јахаше на своме претилом дорату необична слика и прилика, Мијат Радовић, који по

висини беше један од највиших људи у свој Херцеговини, а према тој дивској висини својој беше Мијат ванредно крупног и широког, да не рекнем гојазног телесног састава, какав се никако не може видети у свој Црној Гори. На Мијату беше коласта аздија, од црвене чохе сајанлије, којом је покрио и себе и свога дората, па кад тако издалека за њим погледаш, чини ти се као да шатор пење незнана делија. Иначе Мијат беше старинско-јуначког лика, са крупним оштрим цртама, које те подсећаху на Страхињ-Бана и друге косовске војводе.

До њега јахаше Ђорђије Ћирић, овај узор и дика мостарских Срба. И он беше висока узраста, врло лепа, нешто мало бледа, млађана лика, који вазда облеташе ведар и умиљат осмех. Ђорђије беше прави херцеговачки народни тип са свима врлинама му.

Њих тројица јахаху напред, а за њима ми сви, остала ситнија парада, који се већином врло невешто на коњима држасмо. Уз нас и за нама трчаху људи, од којих смо коње изнајмили, што ме врло немило подсећаше на ону босанску господу, аге и спахије, за којима јадна раја вазда пешке трчи.

Тако се часком створисмо на црногорском пазару, на којем је све врило од вике и галаме кириџија, што опремаху маске и товарне коње, обремењене многом и разном робом. И кад смо минули кроз ову живу вреву, пред нама је већ стајао пут што води право у Црну Гору.

Неки необичан, свечан расположај обузе ми душу, кад се стадосмо пењати лагано овим путем, који је посред голих каменитих стена Крстац-брда просецан у ширину 20—25 стопа, а у висину добар сахат истина лаганог, али непрестаног хода. Идући тако од једне до друге окуке овим путем, неосетно се пењеш све више и више, и тек с десне стране пута кад оставиш за собом тврђаву которску, која као да је изникла овде у камену посред ових висова, па кад се за тим испнеш на први планински гребен и погледаш доле, а тебе чисто језа прође гледајући са ове грдне висине оне силне вијугасте окуке, којима непрестано као црви гамижу товарима обремењене жене и стока. Ове су окуке као неке одморне тачке, на којима за часак застану да се издувају јадне жене, које на својим кркачама горе на Цетиње носе товаре по 30 ока. Колико ћеш пута на овим окукама видети и чути како из узбурканих груди ових паћенићких створова као из парног казана фијукне, писне и сикне силовит уздах, за којим излети по неко тужно стењање, од којег ти се кожа најежи. А кад сретнеш Црногорца на овим окукама, он ће обично стати у страну на какав шиљасти узвишени камен на самој страшној ивици тога пута држећи за оба краја на плећима претурену дугу пушку, истуривши према теби широка прса своја, па ћете тако упарађен дочекати са одпоздравом: „Добра ти срећа,“ или „Помага ти бог,“ али ретко ћеш кад видети да о себи носи што

теже, осим своје дуге пушке и струке, која му је покривач и огртач уједно.

Невичну оваком грдном путу, као по неким у камену исеченим широким степеницама, које те непрестано све више и више одводе, ипак ти се чини да се ниси с места одмакао, јер кад погледаш доле уза стену, а теби изгледа као да ти се Котор још ближе примакао, као да је под ногама твојима. Па не смеш ни да погледаш тако често за собом са ове страшне стрмени, са које ти се указују са свим косо сами амбизи и ужасне камените пучине и провалије. Тешко томе, ко би са овога виса доле пао на милијон оних као бајонет оштрих шиљастих литица, које по овом суром мору од камена стрше на све стране. Па бар да је са стране ова провалија неком најмањом оградом макар ради само слободнијег кретања страних путника најслабије ограђена ни по јада, али цео тај пут на цик-цак до преко 1000 метара висине стоји широм отворен, као да су они страшни амбизи наперјем или мирисљавом ружом посути за оне, који би тако сретни били да у њих доле слете.

Страх би ме хватао, кад смо на томе путу сретали по више Црногорака које нам у сусреће долажаху носећи грдно бремење дрва на кркачама својим или водећи собом за рогове овцу или козу. Оне иђаху доле у Котор на пазар, па кад би нас јадне издалека опазиле, да само нама што више места начине за пролаз, скретале би, сироте, заје-

Црногорке гоне стоку и носе дрва на пазар у Котор.

дно са својом стоком на саму ивицу тога страшнога пута, те би том ивицом ишле и са ње тек онда сишле, док ми крај њих прођемо. Па кад би тако мимо нас са својим малом или товарем прошле, оне би се бојазљиво освртале и за нама погледале, дивећи се зар нашем лацманском мекуштву, којим тако тешко и споро напред на коњима горе одмицасмо, да смо се још при томе купали у зноју лица својега.

Кад пређосмо тај први висораван, за мало па нам се стаде губити испод ногу овај просецан, колико толико утрвен пут, те пођосмо преко неједнаког камења, које као да је овуда путем разбацано. Видећи нас како се на својим коњима пођосмо батргати, наш вођ поп-Матијаш, стаде се од срца из гласа смејати говорећи:

„Ва истину ово је за вас мучна работа. Ето вам црногорског пута, који смо истом сада наступили. Бечки ћесар сагради до наше границе ону лијепу цесту, којом минусмо, а похарчио је ради ње много благо. Но имађаше и рашта, вјере ми. Да ну Црна Гора је малена и сиромашна, те се не море мјерити у томе са бечким ћесаром.“

Истом што је ово на брзу руку изговорио поп-Матијаш, притеже дизгене своме врančићу, ободе га оштром бакрачлијом, па стаде измицати у напред скачући преко тога камења као да је на обичном путу, чиме зар хтеде нам рећи, како Црногорцу и ти непроходни пути нису тешки. Али нас

неколицина сиђосмо са својих коња, те пођосмо пешице брже за поп-Матијашем, којег за пола сахата хода стигосмо на високом брду Крстацу. Ту нас је поп-Матијаш чекао одмарајући се, где смо сви застали $^1/_2$ сахата да се напијемо живе воде са извора и да се науживамо са ове висине величанственога погледа, који нам се овде обилато приказиваше. Пред нама је пукло зелено море, које опасују високе бокешке горе, а преко ових као у некој магли виде се сенке талијанских планина. Убава сеоца што леже просута дуж морске обале, изгледаху одавде тако малена, као дечије играчке. На левој страни которског залива весело сијаше дивотно сунце, љубећи зелено море својим злаћаним зракама на заходу, а са десне стране према Рисну савила се небом шарна дуга, кроз коју плаха киша падаше. Над нашим главама витлаху се тешке облачине, ронећи час по час крупне бисеркапље са свога суморног чела.

Ово беше један узвишен призор, којег ћу се мило сећати до краја живота свога.

Мало даље од нас украј пута у стенама разјапила своја страшна уста грдна пећина, дубока и широка, из које хладан-леден ветар пухаше. А кад се наднесох над ову пећину, језа ме прође свим живцима од оне хуке и потмулих гласова, који из дубине њезине целим големим, шупљим простором страховито продираху и одјекиваху. Овако је морала из-

гледати она пећина, у коју је улегао тешки санак боравити Краљевић Марко са својим шаруном.

После пријатног одмора кренусмо даље. Поп-Матијаш на своме врачићу непрестано напред измицаше те нам пута показиваше, а ми лагано сви за њиме иђасмо бацајући своје погледе час на једну, час на другу страну. Али овде под суморним небом колико ти поглед допире на све стране, не видиш ништа до голог грдног камена, који разновидно наслаган лежи на све стране, те буди у теби живу машту, која ти у часу ствара разне слике и прилике. Час ти се чини да гледаш грдне остатке големог разореног града, под којим затрпана лежи многа јуначка војска са изломљеним убојним оружјем, па као да идеш преко силних гробова ових витезова, што за потоњих више векова попадаше у љутим и крвавим бојевима, бранећи ове неприступне голе и крваве кршеве своје. Све је тако тужно и немо, само што ти се прикрада као из неке даљине тих шапат: „Од камена, ником ни камена.“ А час ти опет очи виде како се мичу и покрећу оне грдне камените стене, а иза њих се помаљају силне јуначке главе и танки џевердари косовских осветника, па као да чујеш неки тутањ од убојног поклича, што се разлеже целим простором од стене од стене.

Тек ти се за часак душа разведри и мило осмехне, кад у сред овог сињег камена угледаш груду чисте земље, коју су вредне руке засадиле кртолом, пасуљом, кукурузом или шеницом бјелицом,

којој влаће из далека пребројати можеш. Истом око Његуша почеше се посред кршева помаљати по већа парчад земље, оперважена ситним каменом као неком уставом од силних бујица. Али и то је све тако мало, да није ни као мала градина, а камо ли пространа равна и родна пољана.

Моји Херцеговци згледаше се успут, па ће тек један између њих рећи: „Међер је наша кршна Херцеговина према овоме још прави рај, којим тече мед и млијеко.“

Кад смо стигли под Његуше, пријатно нас изненади с десне стране пута поглед на красну зелену лиснату букову шуму, која се спушташе са врх високог Ловћена до самога подножја брда Штировника, а са леве стране малено његушко поље, које хвата од прилике $^1/_4$ сахата ширине, и $^1/_4$ сахата дужине и на том пољу једно 30—40 кућа које се виде, међу којима најлепше беху куће Петровића и кнежев дворац, у којем кнез одседава кад овамо долази са својом свитом. Остале су куће врло сиромашне, грађене од наслаганог камена, а покривене сламом и неким рогозом.

Његуши су родно место владалачке куће Петровића, који се свиколици и зову „Његоши“ по називу самога племена свога. Ту су света угледали редом све владике и владари црногорски из племена „Његош“ а из братства Петровића. Ово братство и данас на Његушима највише кућа и душа броји. Осим њега има још неколико грана тога истога

стабла, које се свака по своме братству зову: Радоњићи, Пророковићи, Богдановићи и т д. То племе овде населише у XVI. веку два рођена брата Херак и Раич, који са својим породицама дођоше амо из Херцеговине, испод планине „Његош“, по којој своје племе крстише. Од брата Херака (доцније Хераковића) потиче највеће и најснажније братство Петровића, а од Раича (доцније Раичевића) поврзу своју воде Радоњићи, у којем братству беше негда и политичка власт „губернадорство,“ као што беше у братству Петровића наследно владичанство. Тако владика Данило беше потоњи Хераковић, а након смрти му његови рођени синовци по имену својега оца Петра прозову се Петровићи, који уз владичанску власт сјединише и политичну. Много доцније кнез Данило као први мирјанин владалац раздвоји опет црквено поглаварство од владалачког, зар што не имађаше воље да се закалуђери.

Разуме се да међу њима толикима мора бити и сиромашнијих кућа, и ако су свиколици од лозе, која у земљи влада. Али свакад је у овоме племену било и данас има чувених јунака, којима гуслари у јуначким песмама заслужене ловорике плету. У том маленом месту њихала се колевка и данас сретно владајућем кнезу Николи I. Његошу.

Чим смо наступили његушко поље, али поп-Матијаш опет стаде разигравати свога коњица, па ће, окренув се нама свима, весело и гласно рећи: На Његуше ћемо отпочинути једну уру. Хоћу

да пођемо мојем побратиму попу-Мињи (Михаилу) Радоњићу, протопопу његошком. Хајте, соколови моји, потеците замном свиколици!“ па ободе својег коњица, који као муња полети пољем његошким, а ми сви за њим. У часу стајасмо пред маленом протином кућицом, близу лепе велике школске зграде, у којој сада смештена беше болница руског црвеног крста.

Док смо са коња силазили, поп-Матијаш већ беше ушао у кућу своме побратиму, којег беше затекао са чибуком у руци седећа крај огња. У том и ми сви на врата стигосмо, и сад нас редом стаде приказивати поп-Матијаш своме побратиму попу-Мињи, који се подиже са свога седишта, изјављујући, како су му свагда мили оваки гости. У часку и ми сви поређасмо се око огња, који је горео на сред малене избе протине. На огњу висаше један котлић, у којем се баш млеко варило, сигурно ужина протиној чељади, јер већ беше 4 сахата после подне.

Прото је висок, крупан човек у добу преко 60 година, али је врло снажног држања. На њему је обично црногорско одело, по чему га ничим не можеш разликовати од другог Црногорца. Ту се баш десио и млади његошки поп-Шпиро, који особито љубазан и речит беше, да нам се свима из реда јако допао. После тога дође још неколико мушке и женске чељади у добу до 13—15 година, који нас мало удаљеније са стране радознало гледаху мирно.

Црногорско девојче са Његоша.

Црногорско момче са Његоша.

Кад се већ изређаше обична питања, а наш прото поскочи живо и весело, па ће својим јаким, громким гласом рећи: „Е нека сте у добри час дошли у мој дом, да поделим с вама што је бог и добра срећа даровала.“ У том нека жена скиде са верига онај котлић пун варена млека, те га сасу у један велик дрвен суд, затим разгрну ватру, па извади по сред живе жеравице печену погачу од кукурузног брашна, те је искида на мању парчад и поређа пред сваког по једно парче. За тим поп-Мића домаши из неке баце тиквицу пуну љуте ракије „првенца,“ која иђаше од руке до руке, док се није са свим испразнила и за један часак ми смо красно ужинали, неки млека и погаче, а неки првенца и погаче, тек је свима ово слатко пало, јер бесмо огладнели путујући пуна 4 сахата од Котора до Његоша.

Место сваког описа како изгледају и како се носе Црногорци овде на Његошу, доносим две врло лепе и верно погођене слике, црногорско момче и црногорско девојче са Његоша, које овде на месту један Француз путник и вештак снимаше, да се по овима виде како сами типови, тако и народна ношња, која је по неким крајевима у маленој Црној Гори такођер нешто разнолика једна од друге, као што је случај и по свима осталим покрајинама, где народ српски у већем броју станује. Ти ће ликови сваки за себе јасније говорити, него најживљи описи.

Након врло пријатног одмора и разговора, који

смо један добар сахат овде провели, наш вођ. поп-Матијаш, поскочи на ноге лагане, те у име своје и у име свију нас захвали се своме побратиму најљубазније на лепом дочеку. Пођосмо и ми сви редом праштајући се са добрим домаћином попа-Мињом, који нас заједно са младим попа-Шпиром испратио беше један комад испред своје куће, док нисмо сви на коње поседали, па нам онда на растанку још једном громко и живахно узвикну:

„Хајте, пошли са добром срећом, ако бог да!“ и при овом поздраву лако се дотаче десном руком своје малене црногорске капице.

Путовасмо још више од једног сахата, час право, час криво, час на брдо, час под брдо, час на коњу, а час пешке, како се где могло преко овог кршевитог пута, докле нам се вођа не устави на узвишену брежуљку, па окренув се према нама, показујући уздигнутом руком унапред, стаде пуним гласом узвикивати:

„Ено нашег убавог Цетиња. Ено куле старог манастира, у којем су кости светог Петра, књаза Данила и војводе Мирка. Ето села Бајица на подножју овога бријега, на уласку поља цетињскога. А ено тамо преко оних кршева, према Ријеци Црнојевића и нашојзи питомој Црмници, како се бијели скадарско блато (језеро).“

Ове су нас речи тако мило прострујале, да смо се у часу сви стекли око својега вође, који међу нама стајаше зажарена лица, високо уздигнута чела и пламених очију, што севаху јуначким поносом и одушевљењем при погледу на ова места.

И ако сам, целим путем од Његуша, савлађивао радозналост своју, очекујући жељно тај час, кад ћу угледати престоницу јуначке Црне Горе, опет се тако ванредно изненадих да за часак занемих, поглéдајући на цетињско поље и посред њега малену варош Цетиње. Срце ми јаче стаде куцати, а душа ми у том једном трену осећаше и вељу радост и неку лаку сету, којој у овај мах одолети не могох.

После мале почивке пођосмо свиколици пешице, а наши коњи иђаху лагано за нама све под брдо, ногу пред ногу, јер се овде у овим кршевима једно добро пола сахата не могаше јахати чак до села Бајице, док не стадосмо на равно цетињско поље, где се заустависмо мало и поседасмо на своје коње, па се пустисмо лаким касом оним равним и лепим путем, што води од Бајица право на Цетиње За мало пола сахата стигосмо до првих цетињских кућа, те улегосмо у главну улицу, на којој беше са обе стране прилично Црногораца, а сви се јављаху и гласно поздрављаху познатога попа-Матијаша, који јахаше на своме вранчићу пред нама тако поносито, као неки војсковођ. У том стигосмо пред лепу, велику кућу, која се овде на улици испречила, те нам затворила пута. То беше највећа цетињска гостионица („локанда“), пред коју смо стали, па са коња поскакали, те предавши коње њиховим газдама, уђосмо свиколици у то, тада једно од најлепших и највећих здања на Цетињу.

IV.

Како је Цетиње постало црногорска престоница.

Након смрти сина кнез-Лазарева деспота Стевана Лазаревића (1427) и овога сестрића Ђурђа Бранковића, који у то доба Зетом владаше, дође као рођак и пријемник потоњег Балшића III. да њоме влада и господар јој буде Стеван, први од племена Црнојевића, при крају прве половице XV. века. Он сеђаше у својој престоници у граду Жабљаку, на утоку реке Мораче у Скадарско језеро, где је и умрьо, после сретног и мирног владања од више година. По његовој смрти син му Иван постане господарем Зетским 1471. Али овај беше лошије среће од оца свога Стевана, јер тек што владу преузео беше, навале Турци на његову државу, коју јуначки брањаше са Млечићима, својим савезницима. Иван је Млечиће пре ове заједничке и прве своје победе над Турцима задужио, што им је свом силом својом помагао у рату против Турака под Скадром, те га Млечићи за учињене услуге 1473. изберу за почасног војводу. Но већ 1478. под силном навалом големе турске војске, коју је главом сам Султан Ахмед предводио, мораде напустити Турцима да заузму град Жабљак, који поново преоте од Турака 1481. Али већ идуће 1482. навале Турци са још већом силом на њега, те видећи се Иван на великој невољи, напуштен од својих лука-

вих млетачких савезника, остави сам свој град Жабљак, пошто га је запалио, те се повуче у тврде стене своје Горње Зете у Црну Гору, која тиме и доби име од Црнојевића, где се настани привремено на реци Ободу, сазидав овде мален градић, који се прозва по реци Обод. Но у исто време сагради Иво на пољу цетињском, под орловим кршем, цркву и манастир, који назове митрополијом зетском и у њега постави митрополита Висариона, позвавши га са острва Врањине, где од старина беше столица митрополије Зетске. За тим уз манастир подиже Иво и себи двор на Цетињу, које му се место природним својим положајем доста утврђено и згодно чињаше, куда са Обода и своју столицу пренесе, а град и реку Обод након његове сеобе народ прозва Ријеком Црнојевића, како се и данас зове.

Тако сада видимо Ивана Црнојевића, господара скучене доње и целе горње Зете, као првога оснивача данашње престонице црногорске Цетиња. И данас на Цетињу хране се оне повеље и хрисовуље, потписане на реци Ободу 1484, којима је војвода Иво Црнојевић, господар Зетски, даровао цетињскоме манастиру, као својој новој задужбини многе земље, грозне винограде и један део планине Ловћена, на којој и данас народ спомиње Иванова Корита, што беху овде његови летниковци.

Иво имађаше два сина старијег Ђурђа и млађег Стевана, којега народ прозва Станишом. Па како оба ђетића беху одрасли, науми да прво ожени

старијег Ђурђа, којем испроси девојку у Млеткама, милу шћерцу властелина Антонија Ернца. И опреми Иво кићене сватове, преко мора у земљу Латинску, да му доведу снаху, а његовом сину вереницу љубу, по коју са сватови и син му у Млетке оде. Но зла коб западе Иву Црнојевићу, који не дочека да види снаху у своме белом двору, јер баш кад се сватови враћаху из Млетака са невестом у Црну Гору, Иво пође напрасном смрћу богу на истину 1490. те га сахранише у његовој задужбини у цетињском манастиру.

Након његове смрти, Ђурађ, као старији син по праву старешинства, које му припадаше, преузе очину власт, те се мудро стараше да одржи старе границе своје државе и да је унутрашње, што је могуће боље и напредније, уреди и подигне.

Но и Ђурађ канда беше зле среће очеве, јер на скоро, брат му рођени Станиша, завидећи срећи Ђурђевој, устаде против њега, узе повише Црногораца те с њима оде право у Цариград султану Бајазиту II., од којег мољаше помоћи да завојшти на својега брата и ону земљу, која га је родила. Да би покорили Црну Гору Турци прихвате ову понуду под условом: да се Станиша потурчи са свима оним Црногорцима, који су га амо допратили, што ови и учине. И тако постаде од Србина Станише, Турчин Скендер-бег, одјако најљући диндушманин црногорски.

Тако Скендер-бег, са својом потурченом дру-

мунаретима. Па како се ове потурице јако осилише, приграбе и власт у своје руке, те су њихове кадије неко време на Цетињу, Ободу, Виру и Ћеклићима судиле, чему се вазда јуначки одупираху и вечиту борбу са њима до истраге вођаху она племена и братства црногорска, која љубљаху своју лепу веру прадедовску, бирајући вазда између себе из разних братстава своје црквене поглавице и владаоце.

Ово страшно затирање и покољ међу Црногорцима трајаше дуже од једног читавог столећа, а сво то време беше голема мрља на јуначком образу црногорском.

Тек владици Данилу Шћепчеву Хераковићу Његошу, у тајном договору са више племенских главара, уз њихово витешко прегнуће, сретно за руком испаде, да очисте сву Црну Гору од ових потурица. То беше једне страшне и ужасне ноћи у очи самога божића 1703. године, када под оштрицу бритка јатагана обрнуше све од ових поганих потурица што се часним крстом прекрстити не хоћаше и што не могаше живом главом утећи. Оно мало њихове нејачи, што за њима још остало беше у Црној Гори, то се покрсти уз покајање тешких грехова својих прародитеља.

И за тим настаде ново, сретније доба за ову, међусобним раздором и покољем братским до крајности измучену земљу.

Кад се тако Црна Гора очистила од некрста,

настаде жалосно и несретно доба за Црну Гору и за самога Ђурђа, којем у Млеткама жена Латинка учини покор и грдну бруку имену славних Црнојевића тиме, што је сву Ђурђеву децу крстила у латинској вери, а њега самога ни крива ни дужна у тамницу врже, приграби сво имање његово, па га онда одбије од себе. У зао час Ђурђе остави Црну Гору и пође за вероломном женом својом.

Након смрти митрополита Вавила, пуна два века, XVI. и XVII, владаху Црном Гором са Цетиња још тринаест других митрополита, радећи на братској слози и поцепаном јединству својега народа, колико је који могао, но слаба вајда беше од њихова голема труда, јер што они на добро упућиваху, то несретне потурице раздираху и на томе из све снаге рађаху, како би сва Црна Гора пошла њиховим поганим трагом. На томе несретноме путу подржаваше их турска царевина преко својих паша и везира, просипајући силан новац и разне дарове, само да се у корену сатре то „проклето ђаурско колено“, што им вазда јаде задаваше од Косова.

Сви они многи и крвави ратови, које Црногорци за две стотине година вођаху, нису толико ископали Црну Гору, колико онај потурчени сој, који се као змија отровница увукао и сместио беше на груди рођене мајке своје, па је тако немилице троваше и затираваше. То турчење продужавало се више од пола столећа, за које време поникоше скоро по читавој Црној Гори турске џамије са својим танким

мунаретима. Па како се ове потурице јако осилише, приграбе и власт у своје руке, те су њихове кадије неко време на Цетињу, Ободу, Виру и Ћеклићима судиле, чему се вазда јуначки одупираху и вечиту борбу са њима до истраге вођаху она племена и братства црногорска, која љубљаху своју лепу веру прадедовску, бирајући вазда између себе из разних братстава своје црквене поглавице и владаоце.

Ово страшно затирање и покољ међу Црногорцима трајаше дуже од једног читавог столећа, а сво то време беше голема мрља на јуначком образу црногорском.

Тек владици Данилу Шћепчеву Хераковићу Његошу, у тајном договору са више племенских главара, уз њихово витешко прегнуће, сретно за руком испаде, да очисте сву Црну Гору од ових потурица. То беше једне страшне и ужасне ноћи у очи самога божића 1703. године, када под оштрицу бритка јатагана обрнуше све од ових поганих потурица што се часним крстом прекрстити не хоћаше и што не могаше живом главом утећи. Оно мало њихове нејачи, што за њима још остало беше у Црној Гори, то се покрсти уз покајање тешких грехова својих прародитеља.

И за тим настаде ново, сретније доба за ову, међусобним раздором и покољем братским до крајности измучену земљу.

Кад се тако Црна Гора очистила од некрста,

и пошто се утврдила слога и поредак у народу, владика Данило 1703. подигне опет прво цркву, па за тим и стари манастир, задужбину Ива Црнојевића, које беше Сулејман-паша са упадом силне турске војске на Цетињу 1690. у развалине раскопао.

После тога вођаше владика Данило са својим Црногорцима многе љуте и крваве бојеве против Турака, прво у савезу са Петром Великим руским царем 1710. и 1711., ради чега турска царевина већ 1712. на њега крену силну војску од 50000 људи, да над самим Црногорцима искали срце, за које га ови у савезу са Русима зајeдoшe. Но владика Данило са својим витезовима дочека и до ноге потуче целу турску силу, где паде 20000 Турака, те се ово крваво разбојиште назва: *Царев Лаз*. Уз многе највеће јунаке црногорске и сам владика Данило допаде ране у томе боју од 29. Јуна 1712. Но зато му се Турци љуто осветише 1714. кренувши на малену Црну Гору 100.000 војске под Ћуприлић-везиром, који лукавом преваром продре у Црну Гору, па је попали и похара. Том приликом опет развале и до темеља раскопају цркву и манастир на Цетињу, који већ идуће године опет из нова Црногорци подигоше са оном обилатом новчаном помоћу, коју им Велики Петар по владици Данилу као народном изасланику, драговољно посладе.

У то доба поће римска пропаганда прогањати српску православну цркву — после пренашања на-

тријаршке столице из Пећи у Угарску — у Боци и Далмацији, а то владици Данилу бриге задаваше те се пусти у преговоре са млетачком републиком, која у два пута 1717. и 1718. својим повељама у многоме задовољи захтеве владичине.

После још неких ратова, које вођаше владика Данило, видимо га, где за потоњих неколико година својега живота у миру уређује унутрашње своју земљу и зида по трећи пут 1727. цетињски манастир на старом темељу. У том га и смрт затече 1735. Мимо све владике владаре, што владаху Црном Гором за двеста година, највећма је задужио Црну Гору овај владика Данило.

За њим као оснивачем династије Петровића, дође синовац му Сава, који владаше до 1750. предавши своме прејемнику Василију Петровићу Његошу, као новом митрополиту, сву власт, па се као човек благе и тихе нарави повуче у свој манастир на Стањевићима, где се економијом бавио, за све време владања владике Василија, који 16. година мудро управљаше Црном Гором и од ње вазда прегалачким духом одбијаше не само турске нападаје и упаде, него и сваку другу беду и невољу. Тако га видимо како по трећи пут у народној ствари ради помоћи иде у Русију 1765. где се разболи и умре 10. марта 1766. на рукама својега синовца Петра Петровића Његоша. Петар се затим врати у Црну Гору са руским даровима и свима стварима, што заосташе иза покојног владике Василија.

У то доба пада и појава Шћепана Малога, назови-рускога цара Петра III. на Маине у Боци, који својом ванредном вештином овај прости народ тако занесе, да му се не само сва Бока стаде клањати и дарове слати, него и сви црногорски главари дођу и поклоне му се, те се он на Цетињу 1768. пред сабраним народом прогласи руским царем Петром III. За мало па се Црногорци све боље стадоше прикупљати око Шћепана Малога, који много пута показа особиту вештину да влада народом, те му се на све стране покораваху и слушаху његове наредбе. Пре њега беху Црногорци, без тврде владичине руке и мудре памети, разуздани, те се међу собом крвљаху и затираху после смрти владике Василија уз живога им владику Саву, који беше посве неспособан за владара. Зато их зар брзо покори и за себе привеза хитлени, прегалачки и доста искусни Шћепан Мали, којег ни сама Русија преко свога изасланика кнеза Долгорукога не могаше из Црне Горе од народа откинути, него прогласив пред народом на Цетињу да Шћепан Мали није руски цар, нити је игда у Русији био, ипак му, према околностима, даје чин рускога официра и предаје му кнез Долгоруки, полазећи из Црне Горе власт да и даље влада Црном Гором. И кад је тако поново утврђен самом Русијом Шћепан Мали почео владати Црном Гором, прегне свом снагом и новом ојачаном вољом у земљи непроходне путеве оправљати, при чему га несрећа задеси, те га 1771. на

томе послу једна распрштела мина у камену до зла бога тешко обрани, да се већ нигда више ни опоравити не могаше. Ношаху га по народу на носилима, са којих је пресуде изрицао и народ у ред терао, проводећи тако мучно и дурашно свој тешки живот на владалачкој висини до 1774. а ове године у Мају, месецу, по ноћи закоље га његов слуга, Грк, којег је на то злочинство потплатио скадарски везир Махмут-паша Бушатлија. Ни после смрти Шћепана Малог не могаше се никако поуздано дознати, од куда беше родом тај ванредни човек, који као да беше наручен и створен за онакве прилике, какве се налажаху тада у Црној Гори.

Иза Малога Шћепана завлада овим народом по нужди опет владика Сава, исте године у Мају месецу 1774. те владаше све до 1782. када умре, а на његово место владиком постане синовац му архимандрит Петар Петровић Његош, који хтеде у Русију поћи да се завладичи, те заиска путни лист од руског конзула у Бечу, но овај му не даде и он по нужди оде у Ср. Карловце, где га митрополит Мојсије Путник посвети за архијереја 14. окт. 1787. Од недогледно рђавих последица беше ово владичење у Карловцима, место у Петрограду, јер се ради тога диже на владику св. Синод руски грдном омразом и гоњаше га много, услед чега и држава одрече за више година помоћ ону, коју од времена цара Павла I. из Русије примаше Црна Гора. Неке сплетке учинише ово зло владици и свој Црној Гори.

Али је владика својим светлим делима у току времена ове сплетке раздерао и обилату руску помоћ својој сиромашној земљи изнова задобио и до краја свога живота не само очувао, него и наследнику своме у аманет оставио: да негује пријатељске свезе са Русијом. За тим оде владика у Русију да тражи за народ помоћи, но залуду му беше сва мука око тога посла, и док се он ради народних послова ван Црне Горе бавио више од године дана, дотле се на његовом дому силним страним сплеткарањем и подбадањем створило оно жалосно стање, какво беше у Црној Гори за владике Данила. Главари напустише братску слогу, па се завадише и поцепаше, које добро дошло беше Мехмут-паши, те удари силном војском кроз Црну Гору од Скадра, па прегазивши и попаливши све куда је пролазио па и цетињски манастир, изиђе на другу страну из Црне Горе у Боку Которску.

Владика Петар мораде опет све изнова почињати, ходећи неуморно кроз народ и мирећи завађене главаре, које љуто укораваше и проклињаше, што пустише Турке да прегазе Црну Гору, док се он у Русији бављаше, и што на велико зло своје примише да плаћају данак Турцима. Па кад са народом понови и утврди стару лепу слогу и послушност млађих према старијима, позва народ да откажу плаћање данка Турцима и за тим прогласи опет своју земљу слободном. И овај владика сада опет подиже и по-

нови манастир цетињски, до којег зар већ више нигда неће, ако бог да, допирати погани Турци. Но у току неколико година за тим покушаваху Скадарски Турци неколико пута да продру у Црну Гору, али вазда беху одбијени и 1796. тако потучени да су Црногорци и саму главу знаменитог Махмут-паше Бушатлије на Цетиње донели, којег се лубања и данас налази у музеју цетињском. Том сјајном победом владика се још већма у народу своме прославио, а самосталност земље већма утврдио, да се слава црногорског оружја далеко по свету разносила.

Владика Петар мудро управљаше Црном Гором и о њеном се добру вазда очински стараше, те живећи у пријатељству како са моћним старим пријатељем црногорским, великом Русијом, настојаше уједно и добро пријатељство подржавати са од скоро суседном аустријском државом, која га вазда облеташе; па тако са обе стране користећи своме сиромашном народу, не престајаше бригу водити, да одржи и даље ове свезе са моћним пријатељима.

1798. задржа владика Петар повећу једну сеобу Брђана у Русију, који једино владичиним настојавањем одусташе од тога пута, на који већ спремни беху. Исте године сазове народну скупштину у манастир Стањевиће, која потврди још пређе донесене законе земаљске, по којима се поставе судије, што ће настојавати око вршења донесених закона, да се тако колико већма могуће

буде искорени она самовоља и други пороци у овом иначе честитом и јуначком народу.

Но самовоља, упорство, међусобно пролиће братске крви, и сва друга зла, не могаху још дуго да се са свим искорене из народа, па зато видимо како владика у овом послу по ново сазива народну скупштину на Цетиње, 1803., која је законе пређашњом скупштином донесене допунила и још боље утврдила.

После победе Наполеонове над Аустријанцима и Русима 1805. мораде Аустрија уступити Далмацију и целу Боку Французима, чему се одупру Бокези, позвавши у помоћ владику Петра, који се Бокезима братски одазва и обећа да ће не само против Француза војевати, него да ће и аустријску војску уклонити из Боке, пре но што у њу Французи дођу да је заузму. Тако видимо владику Петра као главног команданта над црногорско-приморском и руском целом војском, где долази под град Ерцег Нови и прима у име Бокеља од аустријске војске целу област њихову са свих осам градова, а није једну кап крви пролио. И ту владика служи свету литургију, освећује оне заставе, које ће по изласку аустријске војске да се пободу на слободним бокешким градовима, за тим издаје заповести као главно командујући својој и руској војсци куда ће која поћи, да предупреде долазак француској војсци у Боку. Но кад се покрај свега тога Французи увуку у Дубровник преко турске суве ме-

ђе, пушта се с њима, уз припомоћ руске војске, у очајну борбу, која више дана трајаше и којој у више маха подлећи мнидијаше, да му не поможе она стара јуначка срећа црногорска и њихово големо прегнуће. Читаву годину трајаху ужасни бојеви у Боци, коју, после толиких жртава и силне проливене крви ипак морадоше предати Руси Французима. И сад беху владици, место одступелих Аустријанаца, нови суседи Французи у Котору и целој Боци, која од срца мржаше своје нове господаре.

У исто доба обраћа се владици ради помоћи вођ народног устанка у Србији Карађорђе, с којим владика води преговоре да сад ил никад заједнички учине, што цело српство од Косова жељно изгледа и да рашчисте и освоје све што беше и стајаше међу српском и црногорском границом, па да се уједине Црногорци са Србијанцима. Дивна је преписка, коју ова два велика Србина међу собом вођаху ради преговора у овој ствари, у којој их није срећа послужила, да своје племените жеље остварити могу.

Једна од најтоплијих жеља владичиних беше да прошири своју малену државу и на томе рађаше свом душом својом, кад би му се подесна прилика за то указала. Од потоњег ратовања у Боци, владика вазда јако жуђаше да ову питому и богату жупу себи придобије. Па како се цела Европа заплете у рат 1812. и кад цар Александар I огласи „*свету војну*“ 1813. како би се ослободила Европа од

страшнога завојевача Наполеона — као неко небеско знамење владици Петру Петровићу I. Његошу

Са Ловћена по више Цетиња
Бела вила гласно закликтала:
„Oj владико, Црне Горе дико,
Узданицо њена сваколико,
Сад ил никад сиђи у Котаре,
Узми део баштине ти старе“

који гласи радосно одјекнуше у срцу владичином, и за мало па га видимо пред најодушевљенијом војском јуначких својих Црногораца, како се спушта са својих висова у Приморје и Боку, коју заузима бијући више крвавих битака са Французима у јесен године 1813; за тим овде сазива народну скупштину у Доброти и на овој са Бокељима утврђује, да Бока уз Црну Гору буде једна покрајина. Овај предлог владичин обе стране радо прихвате и под заклетвом и писменим уговором најсвечаније утврде, да ће заједнички одјако делити сваку судбину, да се нигда раздвајати неће, но да ће вазда заједно стојати под покровитељством Русије, Аустрије, и Енглеске, које се државе војска с њима заједно борила да Французе из Боке истерају. За тим владика у договору заведе *централну владу*, у којој беху девет народних посланика из разних бокешких општина, и других девет од Црногораца са Брђанима, којој влади сам владика председаваше. Ово зар беше један од најрадоснијих тренутака у владичином животу. Јер на скоро затим осети, да је нека

моћна држава своје прсте ставила на његово дело. Са аустријске стране потицаху неслогу, да одвоје бокешке католичке општине, које пођу нешто тајати и шуровати са Аустријом, и овој се тајно обраћаху у истоме часу, кад је владика у име њих свију радио да задобије руску моћну заштиту. И тек што владика прими кључеве од градова у целој Боци, којом је на жалост врло кратко време управљао, већ идуће године 1814. остављен од Русије мораде је напустити, да је Аустрија поседне Јула месеца исте године.

Ово разочарање донело је злих последица Црној Гори, која се у свему запустила беше, докле се владика на војни у Боци бављаше, те кад се поврати у Црну Гору, затече овде завађена племена и братства, која се међу собом клаше и крвише, те се ово зло још већма заоштри у праву несрећу за овај сиромашни народ, којему се такођер многе лепе наде изјаловише напуштањем скоро пуну годину дана поседнуте Боке. Уз то грдно зло, народ незадовољан стаде се расељавати у Русију, Србију, Италију и т. д. И сву ту беду и невољу мораде с тужним срцем гледати, а не могаше јој помоћи, владика Петар, који шћаше позлатити сву Црну Гору, да само могаше. У тако жалосном стању још упадаху Турци са великом силом у Црну Гору, палећи и пустошећи куда год продреше, докле их Црногорци не дочекаше на неком уском ждрелу, где их до ноге

потукоше и одбише од Црне Горе. То беше потоњи бој за живота владике Петра Петровића I., који се након непрестаних брига и најнапорнијег живота у својој 81-ој години на Лучин-дан 18. Октобра 1830. представио, наредивши у својој последњој вољи и опоруци: „да га његови Црногорци у миру и љубави укопају и ожале, за које време, ни крвник крвнику да не проговори зле речи и да над њим мртвим тврду веру ухвате и један другом зада кроз сву Црну Гору и Брда, кроз све нахије, села и племена, да поданас нико никога ни зашто неће тицати и прогањати до Ђурђева дана идуће године“ — који су аманет Црногорци у највећој погружености и жалости прихватили и верно извршили. Од тада народ прозва овога владику *светим*, како га и данас при самом спомену његова имена називљу и њиме се заклињу и заверавају један другоме.

За живота св. Петра, не беше на Цетињу ни једне куће, до циглога старог манастира, који од заманде стајаше под самим Орловим Кршем, уз малену стару црквицу, са танком високом кулом на више бојева. У тој маленој манастирској црквици по среди смештен је ковчег св. Петра, а при самоме уласку, у овој богомољи, с десне стране, гробница је књаза Данила Петровића, а са леве брата му војводе Мирка. Иначе једва да могу стати у тој маленој црквици још 30 људи, да се за време св. службе богу помоле. Вазда је више побожних слушалаца св. литурђије пред црквеним вратима него унутри. Као некој

светињи приступају Црногорци овом манастиру, да се овде поклоне и целивају ковчег св Петра, па да се ведрије и јаче душе врате својим домовима. У свези са овом црквицом стоји неколико врло јаких зграда на спрат, у којима је управа целе митрополије, као највише црквене власти и лепим пространим митрополитским станом. Овде има вазда доста простора за више свештенство, које духовним послом често на Цетиње митрополиту долази. Лепо калдрмисано манастирско двориште ограђено је каменитим високим зидом Више самога манастира види се једна повиша кула, коју у старо доба зваху „Табља“, јер су на њој Црногорци истицали лубање знаменитијих Турака, који кидисаху на Црну Гору Данас је на тој кули највеће звоно, да га већег у свој Црној Гори нема.

За владиком Петром Петровићем I. буде по његовом аманету наименован наследник му Раде Томов, потоњи Петар Петровић II. Његош, који је у својој 17. години најсвечаније проглашен за господара и будућег владику Црне Горе и Брда.

Раде Томов родио се 1. Новембра 1813. на Његушима, а младост своју провео је на Ловћену, где је пасао овце својега оца, рођенога брата владике Петра I. Његоша, који га на Цетиње доведе, да га спреми за наследника свога. Тако млади Раде поче да учи прву књигу у цетињском манастиру. За тим га владика посла у манастир Савину у Боци Которској, где је неко време пробавио, књигу учећи,

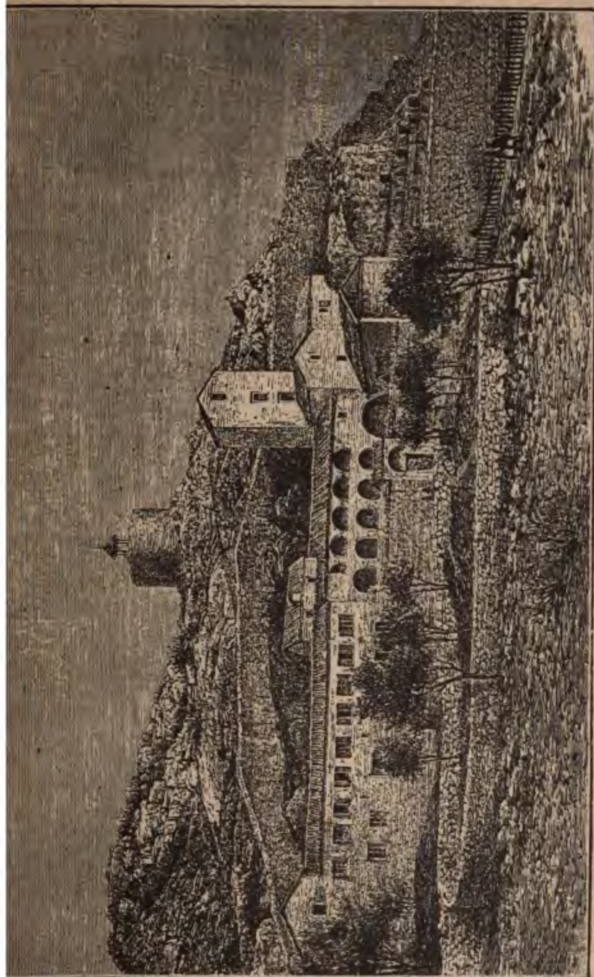

Стари манастир — задужбина Ивана Црнојевића.

па се онда на Цетиње вратио. У то доба беше на Цетињу секретар владичин велики српски песник, Сима Милутиновић-Сарајлија, који постаде учитељ младоме Раду. И тако се поче свестрано образовати у науци ванредно даровити ђак, код учитеља, који беше прослављен српски песник и књижевник. Не знаш, ко се сретнији осећаше и већма радоваше, да ли родољубиви учитељ као васпиталац будућег владара црногорског, у којем беше назрео великога љубимца виле српског песништва, или млађани ученичe, који жедно прихваташе сваку реч одушевљенога учитеља свога, којег љубљаше жарко. Две велике песничке душе брзо се разумеше и сродише, како ће ову духовну свезу и потоњи нараштаји српски благосиљати. Али на скоро их затим раздвојила смрт владике Петра I. услед које Сима Милутиновић напусти Црну Гору и врати се у свој нови завичај, милу Србију, која такођер требаше његове помоћи, а младоме ученику његовоме допаде тешко бреме, што му и сувише рано паде државно слеме на теме.

Тек што наступио беше трновиту владалачку стазу, Раде Томов — како га обично Црногорци радо називаху — стаде радити у два правца: 1. да заведе и што боље усаврши државну управу, која беше већ тако олабавила, да су племенски главари самовољно радили, шта је који хтео; 2. да прошири црногорске границе, са изласком на скадарско језеро, заузећем вароши Подгорице. Али га на томе великом и важном послу сметоше унутрашњи

раздори и сплетке, које из Котора Аустријанци плетоше преко „својега човека“ Вука Радоњића, црногорског гувернадура. Но, млађани Раде пресече ове конце једним махом своје снажне руке, те протера из Црне Горе вероломнога Вука, последњега гувернадура црногорскога, са његовом целом породицом у Котор, Априла 1833. И тиме укине и само достојанство „гувернадура“, које под владиком Данилом заведоше лукави Млечићи, да би лакше преко ових у Црној Гори сплеткарити могли.

И тек што је Раде Томов ову немилу работу тресио, већ га видимо где на Цетиње сазива све народне главаре из Зете, коју Турци притискиваху, те се с њима договара и тврду веру прихваћа, да ће сви листом на ноге устати и са Црногорцима бојак бити, да се ослободе Турака, па да се уједине са својом браћом Црногорцима. На оваке изјаве Зећана, здружених са јуначким Хотима, младоме владару Раду Томову набрецаху прса витешким самопоуздањем, које загреваше најсветије одушевлење, те ни часа не почаси, него скупи јуначку војску, којој се на чело ставља и њоме пада у Љешкопоље, према Подгорици. Овде беху искупљени сви главари, те у договору с њима учини цео војени распоред, па пошто је са Хотима веру утврдио и таоце разменио, раздраганом витешком душом креће војску и заузима Горицу брдо, под којим је и сама Подгорица. У томе часу, најмилији његови снови силно се загреваху при погледу на недогле-

дна равна поља и пучину још недогледнијег лепог скадарског језера.

Али срећа ратна не беше наклоњена младоме Раду, који и овога пута, неком гадном издајом, буде сметен у овоме великом подузећу своме, те се испред турске силе мораде са читавом војском повући натраг у своје кршеве, да размишља о материјалним узроцима, који потискоше његове најплеменитије тежње и жеље за лепшу будућност народа свога.

Тако Раде Томов у својој трећој владалачкој, а двадесетој младићкој години, мораде испити многу грку чашу, којом га судбина кушати стаде.

Месеца Јуна 1833. полази у Русију, где 6. Авг. исте године у Петрограду као архимандрит буде посвећен у казанском сабору за архијереја, пред лицем самога цара Николе и најодабраније госпоштине моћне руске царевине. Највиши руски кругови беху очарани необичном висином узраста, ванредном лепотом и духовитим изразом лика младог архијереја, који очевидно освајаше срца свакојлика, где би се само појавио; свуда га са рашире-ним рукама прихваћаху, гошћаху и највећим усрђем обасипаху. Ова братска љубав руска према владици уродила је обилатим плодом за сиромашну а јуначку Црну Гору, јер већ идуће 1834. видимо владику Рада, како на Цетињу удара нове темеље просвети својега народа: отварањем прве основне школе у свој Црној Гори и подизањем једне штампарије, у којој се штампаху многе црквене и грађанске

књиге, као и годишњак црногорски „Грлица“. У овој штампарији угледаше света први владичини умотвори: Лијек јарости Турске и Пустињак Цетињски 1835. Те исте године написа владика дело „Луча микрокозма“, које идуће године посла у Београд да се наштампа.

У пролеће 1835. ударе Црногорци на град Жабљак, који освоје, поруше све куле и бедеме градске, покупе све што су у граду нашли и два гвоздена топа, које довуку на Цетиње, па Жабљак напусте, јер сиромашна Црна Гора не могаше држати градове и војске у њима. Године 1836. Алипаша Сточевић, везир ерцеговачки, udари на Грахово са 20000 војника, којима на мегдан излази сам владика са 300 својих Црногораца, не могав дочекати да се већа војска скупи, те како се ова шака јунака окомила на силну војску турску, не могаше ништа учинити, него изгибоше бољи од бољега, међу њима и рођени владичин брат Јоко. Исте године уваћа владика плаћање државнога данка, којим се имаћаху подмиривати сви земаљски трошкови, но Црногорцима до зла бога криво беше уваћање ове до сад непознате новине, коју сматраху за ропско понижење узорите слободе и јуначког образа свога. На ово јадиковање народно владика им обећаваше скинути овај терет, док се врати из Русије, куда кренуо беше да тражи помоћи. И збиља после неколико година владика сам од своје воље одустаје од даљег прибирања данка, да му

Црногорци и од тога буду слободни, као што иначе у свему беху.

После повратка свога из Русије 1838. са обилатом руском помоћи, владика просу новац по народу, повиси плате сенаторима, капетанима и перјаницима. На Цетињу основа још једну, а у Добрском селу другу школу. Стаде подизати нове путеве кроз многа племена и тиме целом народу пружи помоћ личном зарадом. Раздаваше новац по народу да се копају бунари у оним племенима, која у сушним годинама трпљаху оскудицу у води. На Ријеци Црнојевића подиже млин за грађење пушчанога праха. И што је најглавније, ове године стаде на Цетињу градити велику зграду, своју палату, у којој беху 25 одаја пространих. Уз владику становаху овде сви сенатори и секретар владичин. Ту беше и она пространа дворана за суђење у зимње доба, када се у пољу на крчмама не могаше судити, у којој владика Раде зимњих вечери тако радо скупљаше своје Црногорце, па са њима разговараше и државне послове претресаше и уз гусле јуначке песме слушаше. За своје лично уживање имаћаше владика у овој дворани један билијар, на којем се кад и кад радо забављаше, те по овом билијару, прозваше Црногорци владичин палац „Биљардом“. Ова дугачка зграда окружена је високим јаким зидом од камена, са по једном округлом кулом на сваком од четири угла, које вазда могаху послужити за добру обрану, ако би до невоље дошло. У том некадањем

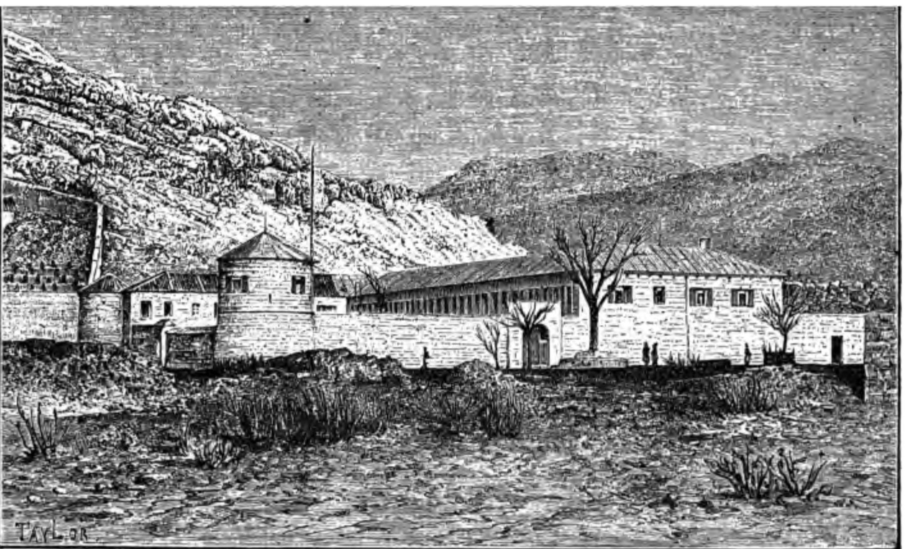

Стари Палац („Биљарда“) владике Петра II. — данас богословија са гимназијом.

палацу владике Петра II. данас је при земљи доле смештена богословија са гимназијом, а над њима у горњем боју врховни земаљски суд и сва министарства. У дворишту ове зграде и данас стоје као живи сведоци црногорског јунаштва они топови, који су освојени при заузећу града Жакљака 1835. Овом првом зградом, подигнутом у непосредној близини усамљеног старог манастира, почиње насеље данашњег Цетиња. За овом се стадоше подизати приватне куће, једна за другом.

Прегалачки дух владике Рада шћаше овога пута још више добра учинити, како се силно загонио беше на мирноме раду око свестранога унапређења своје државе, да га непријатељи с поља нису узнемиривали. Али још исте године, мораде одбијати 10,000 аустријских солдати, који упадоше у црногорску границу од питоме Црмнице, те их овде до ноге потуче са својим Црногорцима. За тим у кратким размацима 1839. и 1840. неколико пути упадаху Турци у Црногорску границу, али свагда беху потучени. Ове потоње године погибе љути крвопија херцеговачки, чувени јунак Смаил-ага Ченгић, којег посече Дробњачки кнез Новица Церовић, са благословом самога владике. Новица донесе владици пред ноге русу главу и светло оружје Ченгића-аге, за које га владика дарива војводским чином.

После подуже радње на уређењу граница са турске и аустријске стране, 1843. креће владика

војску на Грахово, где се Али-паша утаборио са 20,000 војника, чиме владику овде завараваше, докле нису Турци са Арнаутима од Подгорице упали и освојили утврђена острва црногорска Лесендру и Врањину, колевку српске митрополије, коју је св. Сава овде засновао. Владика Раде не могаше дуго прежалити овај губитак, покушавајући више пути узалуд, да ова острва опет себи присвоји.

За тим насташе две гладне године и владика се очински стараше да помогне своме народу, ходећи ради повећег купа хране у Трст, а на скоро за тим видимо га 1847. у Бечу, где се подуже задржава, штампајући своје најзнаменитије дело „Горски Вијенац," на којем је лично коректуру водио од почетка до свршетка. Исте године владика Раде бављаше се у Млеткама, полазећи вредно млетачку старинама пребогату архиву, где је преписивао неке драгоцене старе рукописе о Црној Гори. На томе послу допаде му глас, да је Осман-паша у Црмници буну подигао, те владика похита дому своме, да казни одметнике. У то доба нападају Турци на херцеговачке ускоке у Црној Гори, али једна шака јунака, 42 ускока херцеговачка до ноге потуку турску војску од 7000 људи. Ово големо јунаштво, владика је прославио у спеву своме: „Кула Ђуришића" и „Чардак Алексића," две велике јуначке песме, које су 1851. такођер у Бечу штампане у књизи. А исте године

угледа света у Загребу владичин спев: „Лажни цар Шћепан.“

Црну Гору населише они српски витезови, који на Косову пољу крвави бојак бише и српско царство изгубише, па се у ове врлетне стене стекоше да очувају слободу и независност своју. И кад доцније Турци заузеше лепе српске земље, све што не могаше подносити турскога зулума, ускочи у ове неприступне црногорске кланце, из којих вечито испадаху и крваве бојеве вођаху с Турцима. Један добар део Црне Горе населише сами ускоци херцеговачки, који беху најљући косовски осветници и праоци потоњих највећих јунака црногорских. По томе могло би се рећи, да су Херцеговци најплеменитијега јуначкога соја у српскоме племену.

Небо је владику Рада даровало Црној Гори, да богоданом песмом својом овековечи спомен ових витезова, на које се угледаше сви потоњи нараштаји црногорски.

За оваке јунаке своје владика Раде даде сковати прве црногорске медаље, једну сребрну са двоглавим белим орлом славних Немањића, а другу златну са ликом Милоша Обилића, које се даваше само најбољим јунацима.

Владику Петра I. поштоваху Црногорци необично и клањаху му се као правоме свецу, бојећи се вазда његове страшне клетве, а владику Рада љубљаху свом душом својом, јер им овај близу срца

стајаше и њихове јаде осећаше, уздишући вазда над сиромаштином, бедом и невољом својега народа. Ваља само прочитати „Горски Вијенац“, који написа владика Раде, па си завирио на дно душе сваком Црногорцу и чуо си на мах, како му живо срце куца и јуначка прса набрецају. Читајући ову књигу и нехотице дивиш се мудрости и песничком великом полету као светлом небеском дару. Ту на бистроме врелу великога владичиног духа огледају се Црногорци јасно и верно, као у правоме зрцалу.

Владика Раде забрањиваше крвну освету и љуто је казнио оне, који не слушаху његове заповести, а сам у своме срцу у потаји годинама ношаше освету, као и сваки други прости Црногорац, и не мироваше, докле се не освети за драгу главу свога погинулог брата Јока, којем тиме споменик подиже, а својој ојађеној души за братом рођеним, утехе налази.

Владика Раде, плаховитом душом, праћаше сваку црногорску битку и да само могаше, вас би се у пушчани прах претворио, да спржи и уништи непријатеља својега народа. Свака погибија браће Црногораца потресаше у њему племениту и витешку душу, која боловаше од туге и јада за проливеном крви, ако је довољно не могаше да освети. А после сваке победе на крилима најтоплијега одушевлења слећаше са владалачке висине међу своје јуначке Црногорце, те их грљаше и љубљаше од веље радости, праштајући у овоме часу све погрешке и махне свима онима, који огањ

примицаху жртвенику црногорске славе на јуначком огранцу. Тако владика Раде храњаше и подржаваше у своме народу онај витешки дух, који са Косова донесоше у ове кршеве праоци им.

Али зар суђено беше, да овоме орјашкоме духу телесна снага клоне и малакше у најбољем мушком добу, кад је орао најсилније узлетао небеским висинама, да му светлост сунца још боље озари дично чело, које беше славом овенчано. Суха болест разораваше две године дана овога дива, који својој бољетици не мога нигде лека наћи, ма да га је по свету жудно тражио. Он мораде подлећи у својој 38-мој години вреднога живота 19. октобра 1851. на Цетињу, где га привремено укопаше у благовештенску цркву, и тек септембра 1855. свечано пренесоше његово тело у ону црквицу поврху Ловћена, коју беше сам себи за живота подигао.

Владика Раде вазда носаше на себи црногорско народно одело, јер му калуђерске црне ризе немиле беху, а тек неколико пута у своме животу беше обукао архијерејски окрут, што трепташе у чистоме злату, који му уз драгоцену митру дарова цар Никола. У том су га његови главари сахранили говорећи: „Кад није стио ићи обучен ка' архијереј на овоме свијету, а оно нека иде на тај свијет."

Владика Раде много путоваше по најобразованијим земљама, где се подуже бављаше, а знађаше више језика, нарочито руски, француски, талијански,

којима вредно проучаваше књижевност ових народа. И њему су на Цетиње долазили многи знатни страни путници и књижевници, које врло радо дочекиваше и угошћаваше, идући им на руку да што верније и што више дознају о Црној Гори и овом јуначком, патничком народу.

Као књижевно посмрче владичино, изиђе на свет 1854. у Земуну „Слободијада“ епски спев у десет песама.

Владика Раде имађаше још два рођена брата, од себе старијега Петра, који немаше мушке деце, и млађега Јока, који погибе на Грахову. С тога мораде владика Раде одабрати себи са наследника једнога ђетића међу мушком децом својих братанића. И већ 1843. узе себи на Цетиње најмлађег сина Станка Стијепова, Данила, који се 25. Маја 1826 на Његушима родио. Станко Стијепов имађаше још два старија сина Стева и Мирка. Данило беше необично плаховите природе, којој је већма годило јуначко надметање у свему, него мирно учење књиге, коју поче да учи у својој 17. години. То не беше владици мило, те поступаше врло строго према Данилу (названом Зеко, због зеленкастих очију). И кад владика узе нарочитог учитеља, који стаде обучавати Зека у богословској науци, једном ће Зеко своме учитељу проговорити: „А да залуду ме учите богословији, ја нећу нигда бити владика, него књаз — само вас молим да то

не кажујете владици.“ И Зеко је доиста своју реч доцније одржао.

Зеко беше обична лика, муњевита погледа, малена узраста, лепо сложена телесног састава, оштроуман, хитлен, снажан, окретан, необично лак и одлучан, а не презаше ни од чега, јер страха не познаваше. Јединоме владици с пута се уклањаше и нешто презаше од њега. Радо се дружио с најодабранијим Црногорцима, желећи све оно у слободи чинити што они чине и зато му беше претешко учење, од којег бегаше. Владика радо гледаше у пољу цетињском црногорске јуначке игре, на које подстицаше своје Црногорце, а његовог Зека муке распињаху, што не смеде пред њиме да се покаже као најваљастији црногорски ђетић. Зеко је обично из загона скакао 24 стопе у висину, а једном је с места прескочио високог владичиног коња Лабуда.

После многе и велике муке око васпитања својега наследника, владика Раде пошље Зека у Млетке 1851. да овде неко време пробави и света види, па одатле да пође преко Беча у Русију, да тамо слуша духовне науке и да се спреми за будућег владику. Али тек што Зеко из Млетака дође у Беч, овде га стиже глас да је владика преминуо. Бавећи се Зеко у Бечу, оде нарочито царском руском конзулу, где му буде саопштено владичино писмено завештање, по којем Зека за својега наследника именује, али да мора прво свршити духовну академију у Русији, па тек онда да има примити земаљску управу као владика

и владар из руку владичиног брата Петра, који дотле имађаше земљом владати. Но змајевити Зеко не хоћаше ни чути што о томе, него чим се у Црну Гору повратио, отворено рече своме стрицу Перу Томову, да он жели бити књаз и према томе нека настане код свију главара, да се напише рускоме цару једна молба од стране црногорског народа, који моли да њиховог младог господара призна за књаза владара. И Пери сретно за руком испаде, те сви главари пристану и пошље се молба рускоме цару у Петроград, куда и сам Зеко назорице пође, да се тамо у добри час нађе.

И тек што је цар Никола примио и проучио молбу црногорског народа, излази пред њега Данило, којег цар врло љубазно прими и драговољно изјави да одобрава ову промену и потврђује Данила књазем, којег одликује већим, а његову пратњу мањим орденима, медаљама и златним сатовима.

И кад се тако књаз Данило са својом пратњом у Црну Гору повратио, заогрнут скрлетним плаштом зетских господара, намакнув на своју главу место црне пана-камилавке самур-калпак са високом и сјајном челенком, седе на престо Црнојевића, као први мирски владалац после 400 година, па стаде узвишеним гласом беседити: „Јесте ме чули, Црногорци! Хоћу да ме слушате, па ћу ви бити добар; ако ли ме не слушасте, немојте мишљети што сам овако мален, бићу ви, задајем чисту божу вјеру, већи него Ловћен!“ Невични Црногорци овакој бе-

седи, подсмешљиво су међу собом говорили: „Нијесмо се бојали ни оног орла, а некмо ли ћемо од овог кокота.“ Но доцније га се и ови као грома бојаху.

Докле је Данило седао на књажевску столицу, дотле је Скопљак-паша, везир од Скадра, мутио међу Брђанима да их отцепи од Црне Горе, што му је у неколико и пошло за руком. Али па ове гласе књаз Данило плану као ватра жива, те сазива земаљске главаре на Цетиње, где с њима одлучује: Они да ударе на Турке и да освоје град Жабљак, а он иде да казни издајнике у Брдима. И тек што књаз Данило паде са својом војском на Орја-Луку, допаде му радостан глас: да су Црногорци на Жабљак ударили, па да би им што боље осигурао победу, пошље одмах један део од своје војске, којој на поласку рече: „Ја ево идем одмах у Пипере, да оније издајника куће предам живоме огњу, и тек што ово трсим, ево ме к вама у Жабљак, да са мојом узданом и храбром браћом делим зло и добро.“ И за тим се књаз Данило са својим Цетињанима крене и 24. октобра 1852. стигне на Стијену. Одатле се прво успне на куће издајничке и почне их први својом руком рушити и палити. Два пуна дана овде се књаз бављаше, а 27. врати се на Орја-Луку, одакле сутра дан преко Љешанске нахије оде пут Жабљака.

Све до 14. Декем. 1852. остану Црногорци у Жабљаку бијући непрекидно крваве бојеве са Ар-

банасима, те кад им је понестало пушчанога праха и олова, оставе сами Жабљак.

У том Омер-паша са 50,000 војске упада у Зету, размишљајући како и с које стране да удари и попали Црну Гору, којој већ границе беше притисла друга силна турска војска од Грахова.

Видећи се књаз Данило поседнут силном турском војском, 31. Децембра сазове главаре на Цетиње, где с њима утврди: да се против Турака пошљу две војске, једна на Острог под водством самога књаза Данила, а друга у Бјелопавлиће под гл. командом стрица му Пера Томова, који имаћаше задаћу да одмах подигне шанчеве, како не би могла турска коњица кроз Зету продирати. Са овога збора изашљу Ђорђа Петровића Његоша у Беч са пространом пуномоћи, да код руског и аустријског двора изради праха, олова и друге помоћи, које овај у обилатој мери добије. Овога пута Аустрија рачунаше да истисне из Црне Горе руски уплив, па место њега, да се она тамо угњезди. У то име помагаше Црногорцима, па шиљаше и Србина ђенерала Ђорђа Стратимировића, не би ли могао у том правцу што боље израдити, али га књаз Данило прозираше.

Но док се Црногорци спремаху да изиђу пред Турке, дотле су Турци давно спремни са три стране упали у Црну Гору. Омер-паша љуто кидисаше од Подгорице на јуначко племе Мартинића, које више дана очајну борбу вођаше с големом војском тур-

ском и лагано узмицаше, јер им Омер-паша лубардама све домове раскопа. Необично големо јунаштво показаше овога пута Мартинићи, под својим витешким попом Стеваном Радовићем, који Турке конабљаху као нови Обилићи. С друге стране упада турска војска од стране Никшића преко Планинице под манастир Острог, који брани шака јунака црногорских. И кад овима стиже у помоћ књаз Данило са повећом војском, стадоше Црногорци на Турке нападати, те се отворише крвави бојеви, непрекидно један за другим, а тај покољ трајаше пуне две недеље дана, али грдну турску силу не могоше још Црногорци одавде истерати. А на Грахову малену снагу српску сатре турска сила, попалив и порушив сво Грахово, на којем мученичком смрћу погибоше дични јунаци: војвода Јаков, брат му Стеван и други. На све стране вођаху Црногорци очајне бојеве, у којима много пута Турке побеђиваху, од њих оружје, топове и сву војничку опрему отимаху, те се тако подржаваху да могу и даље отпор Турцима давати. Ово страшно проливе крви трајаше више од месец дана, докле међу закрвљене странке стигоше изасланици руске и аустријске царевине, те са Омерпашом у граду Спужу фебруара 1853. мир закључе доделив Црној Гори Никшићку Жупу за ово ратовање као награду. За овога рата трпљаху Црногорци велику оскудицу у џебани, те књаз Данило нареди да се у пушчана зрна прелије сва цетињска штампарија, коју беше подигао владика Раде 1834.

Но српска влада у Београду дарова 1857. Црној Гори другу штампарију.

После тога рата књаз Данило стаде прегалачки радити на унутрашњем устројству своје земље, укинув све старе племенске установе народне самоуправе, па наредив да се премери сва земља за обрађивање и попише сва стока кроз сву Црну Гору. Па за тим књаз Данило утврди плаћање државнога данка, који од народа прибираху капетани и у два годишња оброка доношаху на Цетиње у свему 25,000 талира годишње.

До књаза Данила не беше уређене војске, но је свако племе у бој полазило са својим војводом, капетаном или сердаром, који се окупљаху на оном месту, које владика са главарима као саборно означаваше. А беше доста само један поклич: „Ударише Турци на Црну Гору“, па да се сва земља листом на оружје дигне. Али нико не знађаше, колико Црна Гора може свега војника на бојно поље да изведе. Књаз Данило нареди попис војника, који се јатомице уписиваху од 15 до 60 година, јер свако шћаше да се упише у војнике књажеве. Број уписаних војника беше достигао 20000 људи, којима се на чело стави сам књаз Данило као главнокомандујући, над свом војском и свима новим редовима старешина војничких, које изнова преустројио и допунио беше, укинув све старе чинове.

У то доба пада и женидба књаза Данила, који често долажаше у Трст, у којем тада беху најбогати-

је и најбоље српске трговачке куће. Срби Тршћани поношаху се тиме, што у својој средини гледаху Господара слободне и јуначке српске Црне Горе, којег са раширеним рукама и највећим усрђем дочекиваху у својим домовима. И кнезу Данилу све се већма допадаху ови одушевљени Срби, па како се упознао беше са чувеном трговачком кућом Квекића, запроси од овог ћерку Даринку за верну љубу. И пошто су утврдили свадбу, књаз Данило враћа се у Црну Гору при крају 1854. одакле после божића опрема и шаље кићене сватове у Трст по невесту. У тим сватовима беху најугледнији јунаци црногорски, каквих нигда није Трст угледао. Јануара 8. 1855. сватови се крену натраг пут Црне Горе са невестом и стигну 11. ноћу под Котор, где на лађи преноће. Сутра дан крену Котором преко црногорског пазара, где их 400 наоружаних Црногораца дочека са орлашима и крсташима барјацима и кад овде невеста на коња узјаха, одједном запуца 400 убојних пушака, и та се пуцњава до Цетиња нигда није прекидала. На Крстацу дочека сватове других 300 наоружаних Црногораца, палећи плотуне уз радосно клицање. И кад су на Његуше дошли, беше их свата преко 900. Код села Бајица дочекају и поздраве невесту господареву уз Цетињане најодабранији Црногорци из све Црне Горе и Брда, које Господар позвао беше у своје сватове А кад у цетињско поље кићени свати улегоше, овде их на коњу дочека дични ђувегија, књаз Данило, са 500

оружаних Црногораца у најлепшем народном оделу. Од женидбе сина Ива Црнојевића не виде Црна Гора ни поље цетињско оваких сватова.

Још истога дана око 3 сахата после подне сврши се венчање, које је обавио далматински владика Кнежевић, а ђенерал Лазар Мамула, губернатор далматински, беше венчани кум. За тим наста весеље, које се сву ноћ није прекидало.

Исте године о Ђурђеву-дану, као домаћој слави куће Петровића, књаз Данило у пољу цетињском пред искупљеним народом најсвечаније проглашује нов законик, којем он први са својим главарима заклетву полаже, на часном крсту и св. еванђељу, за које време топови груваху и пушке пуцаху. Овај нови законик израђен беше на основи оног старог законика, који је св. Петар написао и дао Црногорцима 18. окт. 1798. у 33. члана, само што овај нови беше двојином повећан и пооштрен. Уз то још плаховити законодавац стаде изводити до крајности строго тај нови законик, да су Црногорци почели уздисати за оним старим слободама што уживаху за времена св. Петра и владике Рада, које у своје време не хтедоше довољно слушати, те им зар ови од бога исплакаше и послаше књаза Данила, као страшни бич божији.

1855. и 1856. године сагради књаз Данило свој зимњи дворац у питомој жупи на Ријеци Црнојевића, где преко реке подиже јаки мост од камена у спомен своме оцу Станку Стјеповом. На Орља-

Луци сагради опет други дворац за себе. А на Цетињу више старог манастира стаде подизати нову барутану. У новодобивеној Никшићкој Жупи сагради јаку кулу за обрану. Заведе погранично плаћање царине на извоз и увоз земаљских производа, на које и потрошарину удари.

И кад је тако књаз Данило све уредио, крете војску на јуначке и слободне Брђане у Кучима, да их силом оружја принуди на плаћање данка, за који они нигда ни чути не хтедоше, стојећи вазда самостално, али нигда нису са Турцима војевали против Црне Горе, него на против више пута Црногорцима помагаху у бојевима против Турака. Књаз Данило не могаше подносити овај јогунлук Куча, које по што по то шћаше сломити и у ред дотерати као што је сву Црну Гову за својом руком повео, те на њих пошље својега брата војводу Мирка, који са великом војском на Куче удари и међу њима страшан покољ и црну несрећу учини. У таком очајном стању своме Кучи позову Турке у помоћ, те са својом војском исте поседну и град Медун топовима начичкају, да би Црногорци силну крв морали пролити, кад би хтели да их одавде потисну. Но покрај свега тога књаз Данило нареди да још већа војска на Куче крене, да заузме град Медун и Турке из Куча протера. У том се умешају велике силе, тражећи од књаза Данила заједничком нотом, да обустави даље ратовање и неумесно проливање крви.

После ове несретне долази најславнија војна кназа Данила, који се њоме у своме народу прославио, а непријатељима страшан и опасан постао. То је она у новијој црногорској историји најзнаменитија Спасов-данска битка 1 Маја 1858. на Граховцу, где потукоше Црногорци под војводом Мирком турску војску од 15,000 људи, који овде гроб свој нађоше, те се по томе ово крваво разбојиште назва: Грахов-Лаз. Ту су Црногорци задобили 7000 убојних пушака, 2000 шатора и толико коња, целу батерију великих топова, небројено сабаља и ножева, многу џебану и храну и силан новац. Црногорци су овога пута толико посекли турских глава, да су од њих саградили као град високу кулу, као страшан спомен турске погибије на Грахов-Лазу. И данас заигра срце од радости сваком Црногорцу, кад само споменеш ову сјајну победу њихову над Турцима. Црногораца беше у овоме боју до 5000 јунака, од који се рани и погибе на мртво нешто преко 1000 људи. Иза ове победе сваке године држи се у цетињском манастиру благодарење богу и чнни се спомен свима оним јуначким Црногорцима, који на Граховцу изгибоше, бранећи своју милу отаџбину и лепу веру прадедовску. Осим тога, за спомен ове славне победе, кнез Данило даде сковати медаљу, коју лично придеваше на јуначка прса свима војницима из тога боја.

Књаз Данило беше чврста карактера, као што су оне стене, у којима се родио. У часовима теш-

ког искушења даваше се на часак савити, али нигда не могаше га нико сломити. Око њега дуго облетаху два велика царства и једно краљевство (Француска, Аустрија и Италија) да га оцепе од јединог правог пријатеља његовог народа, али им труди залудни беху. Он им свима у походе иђаше, њихове варљиве речи и пуста обећања мирно слушаше, али се мајде повераваше само и једино православној Русији. Аустрија му нуђаше баснословне своте новаца, да га од Русије отргне и себи придобије, на које се он лукаво осмехиваше, знајући, колико је тврда вера у ових лацмана. А Французи на хартији обећаваху му земље и градове само да напусти Русију и с њима држи, али мудри Данило, беше већи дипломата, него сви највећи француски државници.

Поврх свију личних врлина, красаше му витешку душу заношљиво српско родољубље, које снажни његов дух покреташе на велике мисли и најплеменитије тежње. И да је само имао средстава и дужа века, он би јамачно учинио нешто велико и славно, што Срби на све стране од Косова заман изгледаху. Ову жицу његове родољубиве душе најбоље карактерише овај моменат.

Кад се оно књаз Михаило спремаше за велико дело ослобођења и уједињења српског народа и кад се већ та радња на жалост непријатеља српских крају примицаше, те свако ишчекиваше да куцне час, на који се тако давно и жељно ослушкивало, књаз Да-

нило раздраганом душом једном рече: „Ох помози боже и св. Ђорђије, моје крсно име, нека само књаз Михајло војску креће, па ево ме њему за проста војника, да само видим велико и уједињено Српство.“

Није дакле никакво чудо, што су овакоме владару непријатељи његова народа конце мрсили, пратећи га узастопце на сваком његовом кораку. Они су продирали преко својих ухода чак и у мисли, које му се у главиројише, па су тако препреке стављали свима његовим узвишенијим тежњама. А књаз Данило вазда иђаше без грудобрана као прави небојша, који страха не познаваше, а од смрти нигда не презаше И баш му је ово живот скратило.

Или је зар црна коб тако наредила, да се књаз са књагињом чешће у приморје спушташе са својих висова, тражећи овде разоноде својој души и крепећи своје тело купањем у мору, и не слутећи да ће се на скоро у својој крви окупати и свој народ у црно завити. За њим као страшна авет назорице иђаше његов убица, Томо Кадић из Белопавлића, који вребаше прилику када ће најбоље моћи да изврши своје крваво дело. Овај Томо беше бегунац црногорски који се по беломе свету скиташе, па кад је чуо, да ће књаз Данило у Приморје сићи, он пре њега овамо дође са злом намером да га овде убије.

Беше недеља 1. Авг. 1860. кад се књаз Данило са књагињом Даринком у Котору при морској

обали шећаше, слушајући војничку банду, која овде свираше, кад око 8 сахати у вече стаде се књаз опраштати да пођe својој барци, те заиска своју струку да огрне. Таман што је то учинио, пушка крвница громовито пуче те смртно рани књаза Данила, који уздахне и повиче: „аох! погибох!“ па се главом наслони на књагињу, која близу њега беше. Његов убица пушку у море баци, па нагне бежати, но га на брзо ухвате.

Један Црногорац понесе кркачки у град Котор свога рањеног господара у кућу једног Србина. У том и лекари стигоше и пођоше вадити олово из оне грдне ране, у којој нађоше једно повелико зрно шиљасто и још пет других комада. Лекари почну прорезивати и са друге стране да оперу рану, а књаз Данило без јаука гласно рече: „Е, фала богу, мене су свршили, ма су и себе у сред главе убили!“ За тим око 11 сахати ноћу настуни запаљење ране, те књаз почне у несвестици говорити француски, па онда окрене јасним гласом: Босна, Херцеговина, Црна Гора, Србија — па исто! Па чеса — он књаз — нека — нека — нека буде — а ја ћу прост солдат.“ За тим умукне, па после неколико минута почне руком махати као да сабљу држи, и удараше ногама о постељу, као да на коњу јаше, па на сав глас стане у несвестици опет викати: „Држ — не пусти — не дај — Чево — Грахово — Цуце, Кучи — јуриш — тон — тон — бум — бум.“ И тако

је сутра цео дан у несвести говорио до 7 сати у вече, када испусти своју велику мученичку душу.

Овога дана ћесарове власти у Котору обесе књажевог убицу на градским вратима, и после три дана скину с вешала и укопају га.

У уторник раном зором понесу Црногорци, уз велику параду и пратњу ћесароваца, својега господара на Цетиње, где стигну око 11 сахати пре подне истога дана. Ту га 2000 Црногораца прихвате и сахране у највећој погружености у цркви старог цетињског манастира.

Истога дана прогласе Црногорци за својега господара и књаза Николу, сина војводе Мирка Станкова, којег за живота књаз Данило наследником наименовао и за то спремио беше, не имајући од срца својега мушкога порода. А исте године 10. Октобра ожени се књаз Никола дичном ћерком војводе Петра Вукотића, која истом беше наступила 14-ту годину живота Књаз Никола имађаше 19 г.

Владавином младога књаза Николе почиње ново, сретније и напредније доба за сву Црну Гору, за коју, покрај најбоље воље и труда све владикевладари од Ива Црнојевића до књаза Данила не могоше толико учинити, колико је зар провиђење божије наменило да учини једини књаз Никола I. Његош. Али и његовој владавини беше тежак и претежак почетак јер тек што је сео на Иван-бегову столицу, већ му стари крвници, Турци, не дају мира, него се крећу на Црну Гору таком силном

војском, какве не памте Црногорци да је игда на њихове крше кидисала.

1862. потурица Омер-паша крену преко побуњене Херцеговине 100,000 војника са големом опремом војничком, па пошто је умирио земљу Херцегову, свом својом војском паде на границе Црне Горе, коју мишљаше прегазити и попалити. Но ту га дочекаше Црногорски соколови, војвода Мирко у Бјелопавлићима, а војвода Петар Вукотић у Пиви крај Горанског. Ту се страшна битка отворила, која трајаше три дана без прекида. Најпосле мораде војвода Петар да се повуче са својих 5000 Црногораца, према несравњено већој сили турској, коју Омерица овде остави да се бије и на себе Црногорце привлачи, а он пође Скадру на Бојани, одакле са другом големом новом војском, љутим Арбанасима упаде у питому Зету, те прекрили све од Жабљака до Мартинића и Пипера, продирући тамо дубље према Бјелопавлићима. А на Васојевиће удари Селим-паша са 15000 војника. Тако турске војске преко 150000 стајаше на црногорским међама према 30000 Црногораца са Херцеговцима, бијући непрестано бојеве пуна четири месеца. Турцима је џебана долазила морем од скадарског језера, а сироти Црногорци, што имаху хране поједоше, а праха им и олова давно понестаде, те као гладни вуци морадоше на силне Турке нападати и од њих јуначки освајати што им требаше. У самој Пиви одржаше Црногорци 15 битака, у којима посекоше 5000

турских глава и задобише 2 топа и много разна оружја уз силну џебану и храну за војску — докле се Дервиш-паша кроз њих у Никшиће пробио, па одатле у Црну Гору поред Острога отишао и састао са Омер-пашом у Бјелопавлиће. Црногорци, са осетним губитком најбољих јунака својих, такођер оду у Бјелопавлиће, да поткрепе војску војводе Мирка.

Тако трајаше скоро 8 месеци ратовање, те се сва Црна Гора затре грдном јуначком невољом, којој се нико до бога не одзиваше, а Турцима непрестано помоћ долазаше из простране њине царевине, те се прибираху и за тим свом силом кренуше на Ријеку Црнојевића. Црногорци са маленом својом снагом повуку се од Ријеке до Цетиња, да овде дочекају Турке и са њима ново Косово отворе. Црногорци се тада завераваху, да изгину сви до једног пре но што Турци до Цетиња продру. У том стигоше конзули више великих сила, те се на Ријеци Црнојевића мир закључи међу Турском и Црном Гором, а за тим Омер-паша повуче сву војску турску из црногорских граница. У овоме рату изгубише Турци 40000 војника, а Црногорци 2000 на мртво сахранише, осим што двапут толико рана допаде.

После овог првог, крвавог и дуготрајног ратовања, књаза Николу је срећа послужила, те се одао кроз више година мирноме раду око сваковрсног напредног уређења своје земље, подижући нарочито школе у свима нахијама кроз сву Црну Гору. На

Цетињу, уз више разреда основних школа, подиже књаз Никола, уз руску помоћ, богословију за подмладак црногорског свештенства. За тим уз исту помоћ подиже на Цетињу велику школу за више образовање женско, у коју школу стадоше имућнији родитељи шиљати своје девојчице чак из Приморја. Но пре тога подиже књаз Никола на Цетињу нови дворац, у који се пресели из старе „Биљарде,“ а у ову смести новоподигнуту богословију и гимназију. Тај нови књажев дворац озидан је у непосредној близини старог манастира и „Биљарде“, од које се и једна кула на слици види. Дворац је ограђен високим каменитим зидом, посред којег виде се мала врата за улазак. Овде на ових вратих при уласку стоји књажева стража а мало даље у дворишту на високој бандери вије се вазда књажева застава. Између куле од „Биљарде“ и новог књажевог дворца, види се големи, гранати и чувени „Бријест“, под којем књаз Никола лети седа на једној простој малој столичици, те овде преслушава народне жалбе и на исте решења доноси пред својим главарима, који га свагда окружавају.

Под овим истим брестом у старије доба изрицаху се пресуде и казни извршаваху над простим злочинцима и крадљивцима, из којег је доба остала и она пословица: „Пази да не дођеш под бријест“.

Као залеђе новом дворцу, „бријесту“ и кули види се неколико лепих приватних кућа са улице на близу.

Нови дворац књаза Николе на Цетињу.

За спомен своме стрицу књазу Данилу подиже књаз Никола на Цетињу велику и пространу државну болницу на спрат. У ову се болницу бесплатно примају сиромашни болесници и рањеници из целе земље, уз коју погради по свој Црној Гори многе зграде за разне потребе државне.

Књаз Никола подиже и уреди поште како на Цетињу, тако и по другим већим местима своје земље, а кроз сву Црну Гору спроведе брзојавну жицу и подиже уреде за њу на неколико главних, нарочито стратегичких тачака, и тиме доведе Црну Гору у свезу и додир са читавим образованим светом.

Књаз Никола преустроји црногорску војску по организацији српске војске у Србији и даде јој изучене официре, који свом Црном Гором пођоше учити војнике непрестаним вежбањем најнапреднијим оружјем, пушкама острагушама и најновијим топовима, које књаз Никола набави у великој количини за сву своју војску. Уз то подиже на Цетињу творницу за грађење фишека и поправљање пушака и осталог оружја. Подиже нову, повећа и прошири старе барутане за грађење пушчанога праха, за које по свима важнијим местима по Црној Гори подиже магацине, да се у њих ова убојна спрема смести.

Књаз Никола даде народу проширен, допуњен и поправљен законик, према околностима и потребама земаљским, те према овоме намести напредније и спремније чиновништво, у колико је то могло бити. Уз то организује и санитетску струку, као

чувара народног здравља и намести у сваком већем месту лекаре, образоване по најбољим европским медицинским факултетима — на вељу жалост и тугу старих „ђичковића“ и „бајалица“.

Али једно од најзнаменитијих и најогромнијих подузећа књаза Николе, нема сумње, да је просецање и подизање путова преко непроходних и вратоломних кршева кроз сву Црну Гору, с једнога краја државе на други. Око тога посла књаз Никола рађаше истрајно и прегалачки више година, чиме стече огромних заслуга за своју земљу, којој живљим и лакшим прометом пође трговина и свака друга работа од по муке унапред. Не да се оценити голема добит за сву земљу, од ове нове тековине, нарочито за унапређење трговине, која ће овим путевима пребацивати робу из Боке Которске чак на другу страну у Подгорицу, према блату скадарском.

Осим тога, благодат ових путева највећма ће осећати сви они многобројни странци, који једва до Цетиња допираху да виде јуначку Црну Гору. Па не само што ће свако од живих благосиљати књаза Николу за ове путеве, него ће благодарно захваљивати из својих гробова и сенке јадних Црногорака, које су провеле и живот свој прекратиле на старим путевима, носећи кркачке о својој снази тешка бремена разне робе из Котора на Ријеку Црнојевића и друге стране. Нема те крваве и веће битке, која би се могла и на близу сравнити са овом књажевом победом и заслугом око ових путева, које опет зар без

својих Црногораца не би могао извести и створити ни с једним другим, ма како вредним и дурашним народом. Само су Црногорци тврђи од тврдог камена, који пршти под њиховом гвозденом руком, као што чело пуца и глава лети једним махом њихове јуначке деснице.

И кад бих све набрајао, шта је књаз Никола доброга за Црну Гору порадио у току минулих 15 година своје владавине (1861—1875) морао бих о томе читаву књигу написати, а то ће за цело вештији други и на другом месту учинити.

За књаза Николу стоји отворена књига, у коју ће благодарни млађи нараштај црногорски бележити његова велика и славна дела, молећи се од свег срца богу за дуг живот својег господара, да може порадити све оно, што његови предци хтедоше, али не могоше.

V.

На Цетињу пред огласом рата с Турцима 1876

Први познаници моји на путу за Црну Гору, беху Руси, па кад на Цетиње стигох, прво вече у локанди за великом заједничком трпезом при вечери учиних прво познанство опет са Русима, који не само да заслужују да их овде споменем, него ваља да им благодарно потомство забележи имена у историји данашњег народног устанка. То су мушки и женски чланови друштва црвеног

Поглед на варош Цетиње од Бајица.

крста, који личним пожртвовањем и самопрегоревањем скоро годину дана негују и видају рањенике, којих и сад има до 80 душа.

Мушки чланови већином су лекари, а женске су из најодличнијих, неке из највиших аристократских породица руских. Једна од њих беше придворна дама данашње руске царице, а све су понашањем и оделом скромне, као обично жене племените душе. И мушке и женске чланове ретко и видети можете на другом месту осим у болницама, где као права и рођена браћа, сестре и мајке лебде над рањеницима нашим.

Ја сам био очевидац таквог једног призора. Отидох у болницу, где леже најтежи рањеници, под огромним шаторима на цетињском пољу. Ту је три така шатора, у сваком по 12 постеља, које су тако чисте и спремне, да лепших нема ни у најбољим кућама. Понесавши собом бутељу најбољег далматинског вина за болеснике обичаја ради као понуду, зарадовах се кад видех, да је овде свакиx ђаконија и понуда за рањенике. Али се већма изненадих и зарадовах гледајући узвишену сестринску љубав, којом оге Рускиње облећу тешке рањенике наше. Један виче: „Мајко, дај ми млека,“ а она добра старица трчи те га залаже млеком, тепајући му руски најумиљатије речи. Други јауче: „Изгорех, мајко, дај ми воде,“ а племенита старица оберучке дохваћа кондир воде хладне, те поји њоме тешка рањеника, хладећи му чело зеленим листом

и пољупцем материнским. Овај ми је призор натерао на очи сузе туге и радости. Трећи виче: „Сестро, исправи ме и принеси што топло да заложим,“ а добра Рускиња са сестринском љубави прихваћа рањеника, залаже га јелом и теши га најживљим учешћем, погледајући болесника сестринским погледом. Тако дворе 12 болесника ове две сестре, прискачући час једној, час другој постељи, а кад посвршују све послове, седне свака чело главе једном од тешких рањеника, те шије кошуље и друго рубље за болеснике. Осим болесника, ове сестре прихваћају и здраву нејач и сирочад херцеговачку, голу и јадну дечицу, којих сваки дан све више и више амо надолази, хрлећи право њима у болницу. Нема дана, када не видите како излазе из болнице по више дечице, која су обучена и одевена новим кошуљицама и хаљиницама, а прати их чопор друге голе деце, чекајући реда да и њих мајка и сестре одену. „Да си заискала и ону хаљину, што је на њојзи, дала би ти мајка, тако је добра,“ говораше једна Херцеговка милујући своју девојчицу, коју је мајка мало час са осталом децом одела. Гледајући овај призор, паде ми туга на срце те узвикнух: Где сте, богате мајке Српкиње, које слажете на гомиле благо не имајући од срца порода, а које имате, трошите хиљаде на спољашњи накит њихов, докле овде стоји толика Српчад гола и гладна, многа и без родитеља, који падоше у љутоме боју, а мајке им посекоше Турци — где сте да се угле-

[illegible] по ребенку [illegible]

[illegible] по старешинству [illegible]

[illegible] Петар Алексијевић [illegible]

[illegible] Јелисавета Петров-[illegible]

[illegible] Вла-[illegible]

[illegible] Јелисавета [illegible]

[illegible]

Чланови „рускога Црвенога Креста“ на Цетињу.

По свој Црној Гори пуно је сиротиње и нејачи херцеговачке, а још ће много више бити, док изгони Аустрија, што је на њеном земљишту. Ови би јадници најбоље урадили, кад би се свиколици упутили у Србију и Црну Гору, где би рођена браћа и последњи залогај с њима поделила. „Тешко своме свуда без својега.“

Највећа је невоља, што је осим толиког зла још ударила и болест у херцеговачко робље (тако овде зову херцеговачке избеглице), те много умре без помоћи у највећој муци, а највише од болести тифуса.

Усред оволике невоље народ црногорски и херцеговачки тако је срчан, живахан и курашан, да му се дивити морате! С највећим одушевљењем и врелом жељом очекује да Србија и Црна Гора огласе рат диндушманину српском, па да видите нових Обилића, Косанчића, Страхинића и равних овим косовским јунацима.

По свој Црној Гори раздато је оружје и џебахна и сад само стижу жалбе кнезу од појединих, којима не паде у део да добију пушку острагушу. Таки се осећају као најнесретнији људи на свету, те пиште од веље муке, обричући господару чудо од јунаштва, само да им острагуше даде. Али нема толико острагуша, колико је јунака у Црној Гори. Раздато је војсци свега 15.000 острагуша и 14.000 кремењача и других пушака, осим добрих револвера од 6 ватри, које многи Црногорци имају.

Колико Црногорац цени добро оружје, нарочито сада, морам навести овај догађај: Пре неки дан на цетињском пољу постројена беше у редове војска цетињска из села Бајице и других оближњих места, те је господар прегледао ходајући од војника до војника, док не дође до једног старог, по изгледу изнуреног војника, те му рече: „Хајде, чоче, ти си доста војевао, остарео си, ваља ти отпочинути, те подај острагушу млађем, снажнијем од себе“, на које старац сав упрепашћен, очајним гласом вапије кнезу: „Не, господару, тако ти св. Петра, пушти ме с браћом у бој, е ћеш виђети, како ћу ти образ осветлати,“ али кад виде да је господарева воља да изађе из реда војника, предаде пушку, те обори главу и сав погружен оде низ цетињско поље дома. Који га познају, веле, да неће старац моћи мировати, него чим пушка плане отићи ће опет у војску.

Други један старац — кад се пушке раздаваху — дограби једну острагушу те је грчевито стиште на груди, тако, да ју ни капетан, ни остали војници н могоше од њега узети, јер старац одлучно говораше: „Можете ме убити, можете ми главу посјећи, али ми живом нећете острагушу узети,“ на које се капетан и војници насмејаше, оставише старца у најблаженијем расположају. Пуно је оваких призора у Црној Гори, која нигда није престајала рађати соколове, љуте осветнике. . .

*

Цетиње је малено местанце, са својих 1000

становника и 170—200 домова, који су скромно поређани један уз други у једној широкој, дугој и правој улици, из које се на једном месту одвајају као два рукава још две побочне мање улице, водећи једна десно ка двору кнежевом, старом манастиру и још неким знатнијим државним и приватним зградама, а друга великој и лепој земаљској Даниловој болници, која се уздиже под брдом на левоме боку цетињскога поља. Куће су већином на два спрата подигнуте, те у доњем спрату при земљи смештени су дућани са разном робом за подмиривање свакидашњих најнужнијих кућевних потреба, кројачнице за израђивање мушког и женског одела и још неке друге радионице, као и неколико мањих гостионица за Црногорце, који долазе разним послом на Цетиње па овде јефтинијом ценом одседавају. Над њима у горњем боју, станују људи са својим породицама, већином државни већи чиновници, имућнији Црногорци и многи конзулати као заступници великих држава са својим званичним особљем. При уласку у варош од села Бајица на левој страни код крајњих кућа има једно пазарно место, на које се скупљају Црногорке из околине, доносећи у својим торбицама и плетеним корпама разне земаљске производе, те их овде, плетући чарапе, Цетињанима на пазару продају. Недељним и свечаним данима ови су пазари нешто већи, јер тада донесу Црногорци по коју мешњу вина и ракије, сира, кукурузног брашна, воћа разна и све друге земаљске производе према добу године.

Црногорке на пазару цетињском

Али ови су пазари само за средње и сиромашне цетињске куће. Књажев двор и богатији домови добављају кућевне потребе већином из Котора и других приморских вароши, па чак из Трста. Иначе Цетиње нема ни једну црту пазарне вароши, јер у њему никад не видиш ону вреву и комешање, које се обично виђа по трговачким, пазарним местима. Варош лежи по сред поља, које је опасано са свију страна големим каменитим брдима, те се овде осећаш као у неком граду, међу најтврђим бедемима.

На Цетињу има осим старог манастира још једна црква, коју „влашком" зову, и та се налази ван вароши, с леве стране кад долазиш од Бајица. Код ове цркве стоји уз велику крстачу гроб чувенога хајдука Херцеговца Пивљанина Баје, који погибе јуначки са целом својом дружином више самог Цетиња на главици брда што се зове „Вртијељка," бранећи улазак силној турској војсци на Цетиње пре 200 година

Цетиње као варош почело се дизати под владиком Радом, под књазом Данилом већма, а под владом књаза Николе највећма, јер је он и сам многе зграде подизао. Постанку Цетиња дакле као престонице Црногорске има више од 400 година, али као варош једва ако је претурило педесету годину.

Али ко би хтео да оцењује Црну Гору према њезиној маленој и скромној престоници, тај би врло хрђаву оцену добио. Ово важи нарочито за странце, које овамо доводи пуста радозналост и који немају

топлијег осећања за овај народ и ову земљу. Па кад таки још од Котора до Цетиња пређу најнеплоднији и најкршевитији део Црне Горе, не могу да се загреју ни дуже задрже овде у престоници, где их не чека ни на близу она угодност, коју су навикли да уживају, па зато се већином безобзирце враћају натраг, проносећи свакојаке гласове о овом витешком гњезду српском. Врло ретко бива, да који од таких странаца сиђе на Ријеку Црнојевића, уз коју борави варошица истога имена, или још мало ниже у најродније и најпитомије крајеве Црне Горе у Црмницу и Зету богату, па да виде ову земљу у правом облику њезином.

Но хвала богу, сад већ има Црна Гора и најрадозналијем странцу шта више да покаже у својим новим тековинама: Бару, Улцињу и Подгорици, где би се и престоница не само удобније сместити, него лепше и угледније приказати могла са отвореним и дивним погледом на море. . . .

Али вратимо се на Цетиње у прву половину месеца Јуна 1876. год. када је васколико Српство недахнимице погледало овамо на ове висове, очекујући судбоносну реч господара ове малене престонице.

*

У јуначкој Херцеговини и Босни поносној бију се крвави и љути бојеви са крвником српским од Косова. Ево ће да се наврши пуна година дана, како се непрекидно крв пролива у овим двема несретним посестримским земљама.

Попаљени и разорени леже домови српски на све стране, па се већ растури и погоди камен милог огњишта, са којег у бели свет побеже сва нејач јадна и жалосна, да се по туђем свету потуца од немила до недрага. . . .

И цича зима, са својим грдним снежним сметовима не раздвајаше нигда боја страховита, који од лепе земље Херцегове начини праву пустош и згариште грозно.

Нагрну силна војска големе царевине отоманске на ову шаку храбрих витезова. Али се љути змајеви херцеговачки не дадоше савладати. И што су жешћи бојак били, у њима се све већма распламћиваше витешки дух Пиљанића Баје и хајдука старине Новака, који би се морали задивити невиђеном јунаштву својих потомака, да устану из својих гробова, па да виде сада чудо од јунаштва.

И поће да се разлеже целим пространим светом јека славе и похвале овим див-јунацима, што вођаху истрајну борбу за своја света народна права, против тако силног и моћног непријатеља варварина. Сви слободнији народи окренуше срцем и погледом на ове највеће јунаке својега доба, којима на све стране отворено изјављиваху најтоплије жеље своје, купећи по свима слободним земљама новчане прилоге за избеглу нејач њихову. И тиме се утаре многа бисер-суза са ока несретне избегле раје.

Гдегод беше једне српске душе, у томе часу свака пламтијаше одушевљеним жаром за свет

народну ствар, за коју се тамо на бојиштима проливаше крв од крви њихове, и да могаше, све би листом пошло браћи својој у помоћ.

И посред туђине разбацани делићи српски, сетише се у томе часу највеће светиње своје, свог народног имена, те дадоше од себе знаке живота. И мину кроз све делове раскомаданог Српства јуначки вапај рођене браће из Босне и Херцеговине.

У томе се показаше на српскоме небу необичне слике и прилике. Дигоше се под густе облаке четири сива сокола, два од Босне, два од Херцеговине, те пођоше крстарити по зраку више света, док се на једном месту сва четири састадоше. Закликташе тако један часак као да се договарају, па се на један мах раздвојише и она два од Босне поносне полетише небесним простором право ка земљи Србији, а она друга два из Херцеговине винуше се јуначкој Црној Гори. И за часак падоше први соколови на високу Авалу планину, закликташе овде и засоколише неколико пута да их сва Србија чује, па се дигоше лаким летом ка беломе граду Београду и падоше оба на дворе српскога кнеза, који је соколе на господске руке прихватио, те их је унео у своје беле дворе. Друга два сокола тек што падоше на седу главу поносног Ловћена, а већ их угледа сва Црна Гора, па као из једног грла Црногорци закликташе весело братинским соколовима, који са високог Ловћена у једном лету

подоше по сред Цетиња на витешку кућу Петровића, где су их канда већ очекивали.

Мало време за тим потрајало, па се по целој Србији и Црној Гори стадоше разлегати јуклици највеће радости, какве зар нико нигда не осећаше до овога часа у срцу своме.

*

У дипломатском свету већ се знало, а у новинарском почело поговарати, да је међу Србијом и Црном Гором склопљен и уговорен савез за рат на Турчина, староса крвника српског. Само што се није знало, кад ће рат отпочети, па се нагађало овако, како је коме воља била. И допста по свима знацима, који се виђаху по Србији и Црној Гори, могаше се поуздано очекивати, да ће се тај глас и обистинити. Не даде се више прикрити ни забашурати оно, што је већ и свој одређен правац узело. И ако се обе државе српске давно спремале за овај догађај, опет је било доста неспремљеног, за које се све морало на у последњем часу постарати. На једној и на другој страни радило се живо и одлучно. Видела се права збиља и воља на обим странама. Така заједничка и сложна радња двеју српских држава целоме је Српству улевала најлепше наде за народну будућност. Свака српска душа мишљаше да мора бити среће, где се овако својски ради. И час беше погодан и удесан за тако велико народно подузеће. А што је најглавније, народ у обим државама српским узаврео беше као нигда до јако. Као

да га је једна лунта поджегла. И та се ватра не могаше више стишати ни погасити ни којом силом на свету без љутога боја на Турчина. Морало се по што по то ратовати, па шта бог да и срећа јуначка. Овом живом народном струјом морале су запливати и обе државе српске, које су јамачно за сваки случај имале колико толико осигурана леђа и својим дипломатским свезама Велика славенска Русија беше отворено на страни српскога народа, који од ње и очекиваше највећу помоћ за случај нужде. А цео народ руски заносаше се таквим одушевљењем, каквом мало беше равна и у неким крајевима српским. Русија као држава ослањаше се опет на пријатељску царевину Немачку, а те две царевине беху најмоћније и најсилније државе европске у то доба. По томе народ српски вероваше у лепшу будућност своју.

*

Од пропасти српскога царства на пољу Косову, од онога кобнога Видова-дана, за скоро пет пуних дугих векова, колико је протекло тешких година страшнога кушања и милога нада, није народ српски још нигда веселије и радосније ишао на сусрет своме Видовдану, као што је то године 1876. А што се тај дан ближе примицаше, народ се све већма и већма одушевљаваше, као да ће чути скоро трубу светога Аранђела, која ће из гробова подићи и старе косовске јунаке да пођу заједно са младим коленом у бој за сретнији нови Видов-данак.

Ој пребели Видов-дане, србињско уздање, какве коби носиш нама сада?

„Кад ти беја на пољу Косову,
„Видео си славу и јунаке,
„По сто срца у грудима једним,
„Једну снагу међу хиљадама,
„Како с' свети, пре но што ће мрети.“

Е да ли ћеш и овога пута таку јуначку војску српску на ограшју угледати, да је обасјаш и целиваш својим сјајним сунчаним зракама.

Ој Видов-дане! Донеси нам онаке војводе, какве беху твоји стари знанци: Милош Обилићу, Иван Косанчићу и млађани Топлица Милане, па да нам са њима пропева стара српска слава. Дај нам таке витезове, који ће знати на страшноме месту постојати.

Ој Видов-дане! Ти не тражи овога пута сјајне кнежеве вечере, јер старије је јутро од вечери, а ти, наш светли данче, поранн да свој браћи српској обасјаш пута, да ни један братац не залута клетом стазом Вука Бранковића.

Ој Видов-дане! Не носи собом кнежеве клетве:

„Ко не дође на бој, на Косово,
„Не имао од срца порода,
„Од руке му ништа не родило,
„Хрђом капао, док му је колена“,

јер нас та страшна кнежева клетва и данас прати, а погледај само, како те сви листом једва чекамо, да нам дођеш, па да нас овако ведра чела и ве-

села срца поведеш све у бој, у свети бој, у бој, у бој! Хура! у бој, за народ свој, у бој!

*

Тако се певало и узвикивало по свима крајевима српским, где се песма и попевка чути могла, а како је и где је ко дочекао овај Видов-данак, то ће свако за себе најбоље знати.

Ја сам вазда свом душом својом жудео, да овога дана будем међу браћом на биљези тамо, куда ме, хвала богу, жива жеља однесе на лаких крилих својих. У очи тога дана слушао сам на Цетињу, у једној малој чађавој механи, како гуслар гуди и уз јеку танких струна казује бој на Косову. Гуслар беше висок, леп Херцеговац усташ, који овде на Цетињу лечаше своје лаке ране, што их је добио на Крстацу, бранећи улаз у крваву Дугу против силне Муктар-пашине војске. На сред механе горео је огањ, око којега су седели више усташких рањеника и неколико здравих Црногораца. На широким гусларевим грудима сијаху се тешке сребрне токе и више златних и сребрних медаља, на које падаше бледа светлост од огња, бацајући тамну сенку своју на цео његов лик. Тако сам се задубио у тај јуначки гусларев лик, да сам на њему видео живо исписану целу ону борбу, коју косовска песма развијаше у души његовој за цело време, докле је песму на глас казивао Час му очи севаху страшним пламом и гњевом, које исказиваше својим громовитим гласом, а час опет склопио би у

пола своје крупне очи, па би најмекшим, скоро нечујним гласом, и неким душевним болом пратио ону тужну јеку од гусала. А сви около слушаху га недахнимице, држећи по неки од њих десну руку на балчаку оштрога јатагана.

Кад је гуслар песму довршио, сви му се најлепше захвалише, и то му је била наплата.

Ја пођох своме конаку, па како ми ова тужна косовска песма далеко санак одагна, намислим да се пре спавања још добро прошетам по равном цетињском пољу. Пођох оној најширој страни према „Орловом кршу“, сам самцит, без игде икога, само што ме праћаху танке сенке бледе месечине. Било је већ превалило 10 сахата ноћу, и осим оне чађаве механе, давно већ све спаваше на Цетињу. Ходао сам пољем тако једно добро пола сахата, задубљен у своје мисли, кад на једаред чујем из далека живљи разговор од више гласова, који све ближе мени продираху. Прво сам помислио, да су то они Херцеговачки рањеници и Црногорци са гусларем заједно, који су пошли са друге стране, да се као и ја пољем прошетају по чистоме ноћноме зраку, али што ми ближе у сусреће долажаху, све ми се већма чињаше, као да је нека велика свита. И доиста се нисам преварио. За мало познадох према месечини горостасне књажеве перјанике, који по овој ноћној шетњи широким цетињским пољем праћаху књаза, уз којег беше још више војвода и главара. По говору познадох прво онај чисти звуч-

Перјаници књаза Николе.

ни књажев глас, који сам већ пре тога више пута слушао, а нарочито једном подуже кад сеђаше под зеленим „бријестом“ држећи малену палицу у руци те пресуђиваше народу у једном спору — а уз њега онај други громки познати глас што се разлегаше брујећи пољем цетињским, рекао бих да је био витеза сердара Јола, од крваве куће Пилетића. Они мирно минуше покрај мене, (а ја канда још мирније покрај њих), и нико ме не запита ни једном циглом речи, шта тражим овде у ово доба ноћи.

После ове шетње одем на свој конак, где сам још дуго седео и мислио, па тек пред сами освитак зоре уморан заспао.

Кад сам се пробудио и с прозора погледао на поље, високо је сунце одскочило, а часовник мој показиваше равно осам часова.

Тако ми на Цетињу освану Видовданак, али на жалост још не онај, који сам непрестано жудећи очекивао.

По цетињским улицама шетаху се достојанствено Црногорци, пушећи на своје кратке чибуке, све расути по мање гомилице.

Бавећи се на Цетињу пуне две недеље дана, упознао сам се тако рећи са сваким Црногорцем, па се упутих једној од многих гомила Црногораца који баш тада међу собом живо приповедаху: како су ноћас господару целу ноћ стизале телеграфске депеше из Београда. Како је господар јако немиран, једак и брижан због ових телеграма, јер веле, Шумадинци одгађају оглас рата с Турцима још

за неколико дана, а господар је спреман и науман био да то на данашњи Видов-дан учини, па да се види, ко је вера, ко ли је невера. Некима се не допадаше то одгађање из Београда, па ће један од њих рећи: Ко разгађа, не погађа.

Међу свима говорима беше најзанимљивије причање једног књажевог перјаника, који ноћас целу ноћ стајаше на ногама крај свога господара. Он причаше: како је господар вас дугу ноћ плаховито провео, ходајући неколико пута цетињским пољем, до пред саму зору, када се смирио и у постељу легао да почине.

Ту се свашта нагађало за узрок немиру књажевом. Неки се потајно погледаху, као да би једни другима рећи хтели страшну мисао, бојећи се невере од стране Шумадинаца.

„Не, светога ми Петра, пошто су живи не смију Шумадинци ову бруку данас учинити,“ рече један полугласно, на које ће други приметити:

„Ва истину, вјечито би гњили под грдном срамотом. Српско би их млијеко погубало. Не, светога ми Василија, не смију они учинити невјеру данас.“

Тако се политизирало на цетињској главној улици све до десет часова пре подне, па тек наједаред као пресечено, све живо умуче.

Од књажевог двора указа се голема свита, пред којом поносито ходаше главом књаз Никола, погледајући ведро и весело на све стране. За њим иђаху више војвода, а за овима књажеви перјаници

и многи Црногорци, који се са свију страна из својих малих гомилица слегоше уз књажеву свиту. У једном часу беше књажева свита тројином већа, него кад је из двора испратила књаза. Народан је обичај, да сваки ма и најсиромашнији Црногорац сме без зазора пристати уз књажеву свиту, која све већа и огромнија бива, што се књаз дуже по вароши шета. Црногорац би пукао од чуда и грдила, да дође на Цетиње ма из којег краја, па да не пристане уз књажеву свиту ма најмање у шетњи. Угледнији Црногорци, том приликом поздрављају свога господара прилазећи његовој руци, а књаз их уз пут запиткује, разбирајући за разне њихове кућевне и општинске работе, и тако отворено, пред целим народом као да се највише „аудијенције" обави. Ко би од Црногораца имао молбу или важнијег разговора са господарем, долазио би његовоме двору, где је сваки у свако доба добро дошао, а за обично виђење са својим господаром, то му је најмилије да га овако на улици пред народом поздрави и у руку пољуби. Кад је књазу већ доста шетње и разговора, он се брзим корацима упути своме двору, пред којим се обично растаје са свима, који су уз пут случајно уз његову свиту пристали. Само ближа околица књажева и перјаници унићу с кнезом у сами двор.

Истог дана после подне већ се знало по Цетињу, зашто је господар, након онако бурно проведене ноћи, јутрос весео и задовољан пошетао из

својега двора.Ноћас, у очи Видова-дана, телеграфски је углављен са Шумадинцима последњи рок за оглас рата, који ће се у Београду и на Цетињу у један дан и у један час народу свечано прогласити, од данас за пет дана, а то је 20 Јуна у недељу која прва дође.

После овог пронесенога гласа, све се живо по Цетињу опремаше. Цетињска млада господа јахаше подуже сваки дан, утркујући се на својим коњима дуж целога цетињскога поља до под само село Бајице.

По вас дуги дан, књаз је у своме двору примао војводе и друге главаре, који пред оглас рата долажаху из народа да прихвате опширне наредбе из књажевих уста. Данас прође радостан глас да је стигао на Цетиње из својих Куча гласовити витез војвода Марко Миљанов, један од највећих јунака у Црној Гори, а сутра опет грле се и љубе Црногорци по улици са усташким војводама: јуначином Пеком Павловићем, дивном старином попом-Богданом Зимонићем и сивим соколом из камене Пиве, војводом Лазаром Сочицом, који дођоше да се поклоне једином господару свом и да од њега чују, где ваља сваки са својом војском да се на биљези нађе, кад хора буде. Свако жив хиташе да види, позна и поздрави ове витезове, чија ће имена вечито светлити као јасне звезде на небу српскоме.

Тако долажаху непрестано војводе и народни главари, па се одмах и враћаху сваки своме крају, кличући уз пут најрадосније, да се све разлегаху

горе од њихова весела и јуначког поклича. И кад је стигао сваки своме дому, већ је сва Црна Гора знала за ову радосну вест, која им стиже од њиховог господара. Колико се свако млађи радоваше идућим данима, толико тужаху седи старци, што их је издала снага баш у оном добу, кад ће да се врши аманет косовске освете.

Још два дана па да се пође у Херцеговину. Војвода Илија Пламенац, као министар рата, дели и потоње пушке онима, који немају оружја. Па и ја тога нисам имао. Пођем тамо на ову деобу, али ме мо'и цетињски пријатељи и познаници у сусрећу врате натраг, подсмешљиво говорећи:

„Не иди на очи попу-Илији Пламенцу, који нема задоста оружја ни за своје Црногорце, а толи за тебе лацмана. А божа ти вјера, нећеш moћи преко наших кршних Цуца пренети ни́ то ођело на себи, ја како би пушку острагушу и другу војничку потребу. Сједи, чоче, овде на Цетињу, па гледај лаку работу, а не мисли то ђавоље с нама поћи у Херцеговину.“

Ове су ме речи тако утукле, да сам на мах клонуо, осећајући у томе часу сву тежину садржине им. Али се брзо прибрах, те рекох својим пријатељима да ја исто као и они могу и хоћу пешачити, на што се они грохотом почеше смејати, велећи, да ће они сваки на своме коњу јахати, а не пешице ићи и да зато ја с њима поћи не могу, што немам коња, него да га потражим и купим ма где, ако сам

рад с њима поћи; не нађем ли коња никако, да се кренем преко Рисна и Кривошија на Грахово онај дан, кад они са Цетиња пођу, где ћу можда уз пут наћи и коња да купим. Али преко кршних Цуца и грдног Извора да се не усудим никако поћи, јер ћу на сред пута морати остати.

Да видите моје муке и невоље сада, када видех да још и остати могу, те пођох тражити коња ма по коју цену, јер сам код себе имао доста новаца, али нема те цене, по коју би се на Цетињу коњиц купити могао. Свако је то за рана из Приморја и других крајева коња себи добавио. Слао сам човека у Котор да покуша тамо коња купити, али залуду. После тешког премишљања морадох се најпосле склонити на онај пут, који ми пријатељи свеговаху. Пођох се иначе спремати купујући што се овде купити могло, а то беше: два пара опанака, двоје дебелих чарапа, двоје доколеница са ситним копчама, које сам преко пресавијених својих чакшира навукао и закопчао. Најпосле узедох оно, што сваки странац у Црној Гори узети мора, бавећи се овде дуже, ако је рад да се приближи овоме народу, а то је малена Црногорска капица, без које те свако попреко и са неповерењем погледа. Метнеш ли Црногорску капу на главу, сваком си овде милији и приступачнији. Ја сам давно знао за ову мађију и баш зато нисам хтео до последњег дана да је на себи окушам, наводећи свакоме отворено, да капа не чини човека и Србина, него да

ваља у својим грудима имати оно, што се хоће спољашњим знаком да обележи Због таких мисли и говора на Цетињу доста сам грких часова претрпео, јер су ме неки с највећим неповерењем преко рамена погледали, што ме је до срца болило.

Већ дође и прође субата. Још само једна ноћ растајаше нас од поласка. На Цетињу све је рано полегало, нигде живе душе, а ја тужан и брижан дигох се из својега стана у гостионику („Локанди“), те пођох на поље цетињско, еда би се шетњом мало разабрао. Али ни шетња по чистоме зраку не могаше да ми окрепи душу, коју притискиваше тешка мисао, да не могу сутра са осталом браћом поћи „Онамо, онамо, за брда она.“

После подуже шетње вратих се своме стану, прегледах и спремих све своје ствари, па легох и заспах.

Још ни зора није зарудила, али ме са улице пробуди жагор Црногораца. Скочих из постеље, обукох се и сиђох доле. Било је равно четир сахата. Свет је већ свуда врвео. И књаз са својом свитом ходаше од куће до куће и стајаше пред сваком кућом, у којој беше тешких рањеника херцеговачких, па на њиховим отвореним прозорима гласно и радосно викаше рањеним јунацима, позивајући неке поименце, и говорећи:

„Ја полазим у Херцеговину, соколови моји, да вас светим, ако бог да. Остајте с богом без веље бриге, за вас ће књагиња да се стара.“

А тешки рањеници одзиваху се тужним гласом из својих постеља. Који могаше, допузао беше до прозора да види господара, што има тако топло, милостиво срце, те се на поласку своме сећа и својих рањеника.

Кад је тако редом обишао и опростио се са свима рањеницима, књаз Никола беше тако раздраган, да му се на лицу и говору могаше видети највеће задовољство, те пође лако и брзо право двору своме, а за њим се чисто таласала она огромна свита, уз коју и сам тада пристадох.

Код књажевог двора већ спремна стајаше сва она војска, која ће с књазом са Цетиња поћи, а то беху већином коњаници, са маленим тробојним барјацима, које су у цеви својих вељих пушака ставили, и један батаљон пешака све самих Цетињана и Бајица.

Тек што мину књаз у своје беле дворе, али изиђе из двора војвода Божо Петровић, носећи у десној руци лист беле хартије, а за њим иђаше једна малена свита, која се у часу са војводом Божом успне на узвишено место под гранатим и високим „брijестом“ близу двора. У томе већ и сав народ с војском заједно стајаше око старога бреста, слушајући „књажев проглас рата с Турцима“, што га је из оне беле хартије целом народу својим слабим, танким, али узвишеним гласом из пунога грла говорио војвода Божо. Народ је више пута прекидао ову књажеву беседу урнебесним клицањем, од кога

се проламаше чисти јутарњи зрак, носећи ове силне одјеке попут неба високом Ловћену и на њему светом гробу див-песника владике Рада.

Мало време за тим постојало, ал из двора излети силни орле, књаз Никола, сав у свили и чистоме злату. Он јахаше белога Лабуда. На глави му самур-калпак и сјајна челенка, спрам које се види вечерати у по ноћи као у по дана. Књаз носаше у десници руци свилен барјак ратничко знамење; па кад стаде посред војске своје, књаз развви свилена барјака, који сину као сунце јарко, а посреди крсташа барјака заблиста се Душанов орао. „Здраво, војско!“ књаже бесеђаше, а војска се громко одзиваше. Књаз весело војску прелеташе, а кад му се око заустави на јунаку, Зеки барјактару, он му пружи свилена барјака, па беседи да сва војска чује: „Нај, Зекане крсташа барјака, те га носи у Херцеговину, а ти, војско, пођи за мном тамо.“

Књаз Никола још се једном осврте својој љуби књагињи Милени, коју пред целом војском пољуби и тиме се од ње опрости. За тим загрли наследника свога па и њега пољуби. И за тим се, поменув име божије, крену пут Херцеговине, а уз њега пође и сваколика војска, кличући са свију страна уз пут најрадосније:

„Све у славу бога великога,
„И нашега на Цетиње краља,
„Амин, боже, вазда те молимо!“

да се све разлегало пољем цетињским ово силно клицање целе одушевљене војске црногорске.

Ја сам за њима ишао, пратећи их тако чак иза вароши у поље до оне цркве, коју влашком зову. Ту сам стао баш крај гроба Пивљанина Баје, наслонив се десном руком на голему древну крстачу, што стајаше чело главе Бајове. Тако сам овде непомично стајао, гледајући за војском непрестано, док се ова погледу моме не изгуби међу брдима.

VI.

Са Цетиња преко Његуша у Котор.

Кад сам се вратио на Цетиње, ово беше немо и пусто, једва што видех по неку стару баку, како прелази преко улице. Али шта рекох јадан! Мимо тих баба видех још по неког длацмана као што беху: високи Стилман, енглески новинар и дописник „Тајмса,“ и Чех Јос. Холечек, дописник „Народних Листи“ у Прагу — који заосташе да опреме својим листовима телеграфске и дописне извештаје о кретању и поласку Црногораца у Херцеговину. Али ова два пријатеља не изгледаху ни мало тако тужни као ја. Напротив, они се обојица слатко смејаху, видећи ме јако невесела само зато, што не могох јутрос уз војску поћи тамо, куда и они појединце смераху полазити. Па како се нађосмо тада сва тројица једних мисли, то пођосмо заједно у телеграфско звање, где сваки

своју депешу написа и посла. Моја прва пођe „Застави“ од њезиног нарочитог дописника у црногорском табору, које сам звање овога часа сам од своје воље на себе узео.

И тако место црногорског војника постадох новинарски дописник, чиме се у неколико осетих задовољнији. Савест ми беше мирнија, што ћу ма којим начином и сам лично порадити на великом народном послу, на који прегалачки пођe толика чила и мила моја Србадија.

Но како ћу сада пешице у Котор оним страшним путем, којим једва на коњу доспедох амо, па сад још имадох прилично велико бреме разног пртљага, које што сам за пут овде покуповао, које што сам пре тога собом донео, а све ми тако нужно требаше, да не могох ништа одвајати Нисам смео ни помислити на то, да најмим коња ту на Цетињу, јер видети сада овде коња, било би исто што и белу врану видети. Никуда ни камо, него у се и у своје кљусе.

Дођох на свој стан те исплатих све што туговах за потоњих петнаест дана свога боравка овде, а то беше прилична свота, јер овде ми требаше дневно 5 ф. уз најскромније живљење. Сама малена одаја стајаше на дан 2 ф. За тим се уза степене попех из доње локанде горе у одају, те повезах све своје ствари у један повелик свежањ, којег утврдих на леђа кајшевима, притегав пре тога сапоге опанака својих, па се доле сиђох у локанду,

где се опростих са добрим гостионичаром Вуком Вулетићом, који тужним лицем погледаше на мене и моје прилично бреме на леђих. За тим узех у руке појачу палицу те пођох својим путем.

Тако сам прошао кроз све Цетиње, а нико ме не виде, нити сусрете у путу, до Бајичких кућа, где ме неки пси испратише. И сад пођох ногу пред ногу уз брдо горе по оном најгрђем путу, по којем сам пешице уз коња ходећи и дошао, али без овога дењка на леђи.

После једног сахата испех се преко тога првог брега, и таман седох на један камен да се одморим и зној са чела убришем, али се према мени иза кршева помоли осамарена једна мазга, за којом назорице иђаше и једна Црногорка, држећи у руци неку шибљику, којом је мазгу напред гонила.

Обрадовах се овој појави тако, као да сам угледао злаћена интова или најдивнију коњску вилу. Одмах пођох смишљати, како бих усео на ову мазгу а пред себе метуо овај свој свежањ, који ми тако јако леђа загреваше. И кад Црногорка са мазгом приђе ближе мени, ја манух руком да стане, а то она и учини заједно са мазгом својом. Ове мазге, што путују тако су научене, да ће без команде стати као укопане, чим осете да им и госа стане.

„Море, снахо, пошто би ми продала ову твоју мршаву мазгу?“

„Што збориш, то ђаволе, да ти продам ову

меску јадна? Не, бога ми, не бих ти је дала ни за које благо. Ова меска израњује мене и моју ђецу."

„А колико имаш деце, снахо?"

„Хвала богу и богородици, имам их четверо до воље божије, два ђетића и двије ђевојке."

„А имаш ли мужа, или си удова?"

„Не ја. Човек ми погибе давно, а ја остах од тада вазда самохрана без игђе ичега са ђецом својом. Но прођи се муке моје, што ме устави, јадан не био, ваља ми данас још један товар са Цетиња у Котор понети и натраг се по ноћи врнути својој ђеци."

„Е, молим те снахо, причекај још малко. А шта ти плаћају трговци за један товар од Цетиња до Котора?"

„Четири тврде ванцике."

„А ја ћу ти, снахо, дати жути цекин, да мене и ово моје бреме на леђих понесеш на својој маски до Котора. Хоћеш ли, тако ти бога?"

„Хоћу, светога ми Петра," узвикну ванредно радосна Црногорка, те одмах за тим дода: „Но те лијепо молим, стани овђе са овом маском, да сиђем у Бајице и да јој понесем хране за данас."

Ја весело дођох до „меске," коју сам за вођице ухватио, а Црногорка као коза лако и брзо скакаше под брдо са једног на други шиљасти камен, ма да јој беше близу педесет година.

И док сам удешавајући привезивао свој свежањ маски напред на самару, већ се Црногорка

јурећи као без душе враћала, а под мишком носаше један сноп кукурузовине, храну за своју маску.

Као што се ја обрадовах маски, тако се ова сирота, мртво гладна мазка обрадовала, видећи где Црногорка носи кукурузовину, од које не могосмо је одвојити никако, док није половину снопа у часу позобала. Другу половину отрже испред маске Црногорка, па се на њу мушки продера, грдећи прождрљивост њезину, а маска као укопана стајаше мирно.

Црногорка узе под мишку ону заосталу половину кукурузовине, па викну на мене, да се на маску пењем. У једном трену ја сам већ седео као углављен у оном великом дрвеном самару, држећи се рукама обема преко свога добро утврђеног дењка за ушице од самара, а Црногорка удараше за мном по сиротој масци оном шибљиком, да смо у непрестаном трку преко овог камена на скоро под Његуше стигли.

До јако нисам знао да се на маски брже и лакше може ходити по овом кршевитом путу него на коњу, који све нешто пипа у ходу преко овог камена, али маска јури као по обичном путу.

Целим путем нисам могао ни једне речи проговорити са овом Црногорком, која непрестано викаше грдећи своју маску и бијући је оном шибљиком, а ја сам пред себе гледао премишљајући, како ћу једном с маском заједно преко ових кршева суноврат полетити. Али хвала богу, беше тренутака

кад сирото живинче беше паметније од ове жене, јер на опаснијим местима како дођосмо где се низ брдо иде, иђаше сирота маска смотрено ногу пред ногу пипајући како ће и где ногом стати, и не осврташе се на оне силне ударце, којима ју Црногорка обилато обасипаше.

Кад смо тако на Његуше дојурили, пође маска у корак лакше, а жена је престаде гонити. Ја се мало у мучном седишту исправих, теглећи своју целим путем погнуту грбачу. А кад дођосмо на доглед Његушке школе помислих у себи: где си сада, добри попе Миња, да видиш твога „Војвођана", како седи на самарној масци. Али поп-Миња, као и све друге мушке главе, беше у војсци пут Херцеговине, и саме жене са изнемоглим старцима виђаху се слабо по Његушима.

Беше равно подне, кад се заустависмо пред маленом крчмом у крај пута. Ту ме маска сама доведе и пред крчму стаде. У том стиже и Црногорка, те прихвати своју маску, да је напоји и нахрани, а ја уђох у крчму крчмарице Маке. Она беше кречила своју крчму, те не имађаше ничега другог за ручак до само сира и хлеба, што ми је изнела пред крчму на поље у ладовину, ставивши сву ту своју ђаконију на један мален сточић пред мене.

Како ли сам слатко и задовољно јео сада сира и хлеба, па се напио хладне воде, хвалећи удес овај, који ме и тако овамо донесе!

Нудио сам и Црногорку да се прихвати, али она не хте узети, стојећи као укопана код своје маске, а нисам видео да је окусила залогаја целим путем, па ни овде ранећи своју маску. Жена беше врло озбиљна и нестрпељива да се кренемо, па зато се дигох те платих Маки, колико заиска за ручак, и уседох опет на одморну маску, која унапред пође.

Док смо кроз Његуше пролазили, Црногорка иђаше мирно за својом маском: а ни једне речи од себе не пусти, али чим прођосмо Његуше, стаде је вика и граја на маску, коју опет поче за мном ударати исто као и пре, а сирота маска пође трком унапред. Опет савих своју грбачу преко дељка пред собом, држећи се за самарне ушице, а моји укочени погледи беху вазда приковани на стрменом и кршном путу преда мном, како бих се на руке дочекао, ако би сирота маска у трку са мном заједно суноврат пала.

Два пуна часа јурила је Црногорка тако своју маску, и ми се створисмо одједном на Крстацу код оног дивног извора хладне воде, где је живинче само стало да се воде напије. Али у том и Црногорка стиже, те опет пођосмо даље.

У 3 сахата после подне били смо већ на аустријској земљи, близу код онога стрмога пута на окуке, што у Котор води.

Овде зауставих маску, па се доле сиђох, рекав Црногорки, да ћу одавде под брдо полако пе-

шице ићи, а она нека се са својом маском врати натраг на Цетиње, да раније тамо својима доспе. Она се очевидно обрадова томе, јер би ме морала чак и доле у Котор однети, па онда овим грдним путем натраг враћати И кад јој пружих жути цекињ (дукат), она га стаде на своме мршавом длану превртати и прегледати, па тек лаким осмехом развуче своје сухе усне говорећи:

„Е хвала ти па овоме дару. Пошао са добром срећом своме дому," и саже се да ме у руку пољуби.

Скидох свој свежањ са маске, коју Црногорка прихвати и пусти пред собом, гонећи је танком шибљик м, да су обоје непрестано јурили и у часу изгубили се међу кршевима пут Цетиња.

Сад опет претурих дењак на леђа, те се пођох спуштати лагано, ногу пред ногу овим дугим и стрменитим путем па окуке, који сам прешао за пола часа, а у четир часа равно већ сам био у Котору. где сам одсео опет у ону приватну црногорско-херцеговачку гостинску кућу близу црногорског пазара

За тим пођох по Котору тражећи коња до мрклога мрака, али га ни по коју цену не могох наћи. Вратих се на свој конак, где преноћих, па ујутру у шест часова већ сам са својим свежњем стајао на морској обали, чекајући погођене морнаре да дођу по мене са својом лаком барком, у коју на скоро седох и павезох се опет дивним которским заливима, бродећи пут „Рисна на Крајини".

VII.

Из Котора у Рисан, и по дана у њему.

утро беше красно, небо ведро и чисто, да све мирисаше по зраку, а лака наша барка просецаше морске ситне таласиће, пловећи површином морском као бели лабуд по свомс језеру. Снажни морнари живо веслаху, поскакујући на својим седиштима при сваком дизању весла, да је барка све летила. Ја сам уживао погледајући на све стране морском обалом расуте беле дворове, тако весело и мило, као своје старе знанце од првог виђања, да ми се умал не оте из раздраганих груди срчани поздрав, при погледу на ова драга места.

Тако смо пловили скоро два часа, кривудастим зеленим морским заливима и утоцима бродећи према Рисну, који нам се на доглед примаче. Пред Рисном на морској луци стајаху два грдна велика морска руска брода, пуна хране, коју истовариваху и раздаваху овде браћа Руси бесплатно херцеговачкој раји. На морској обали око ових бродова све врчаше од многе светине, већином ове нејачи херцеговачке, која носаше на својим кркачама вреће са храном, што ју доби на овим бродовима. Па како ме мило дирнуше они натписи, што беху великим ћириловим писменима написани на челу ових бродова. На једном стајаше „Св. Ніколай“, а на другоме „Св. Георгіе“

Беше 9 часова пре подне, кад сам у рисан-

ском гостионику оставио свој свежањ, па изишао да потражим два Ришњанина, на која ме упутише моји которски познаници.

Али пре свега да кажем нешто о самој овој варошици бокешкој.

Рисан је малена, лепа и врло живахна варошица са својих 300 домова и у њима око 1200 овејаних српских душа. Има своје две цркве, једну православну, а другу католичку и ако тек неколико мештанских душа католичких броји, али ту су многи аустријски жандари, царинарски и други државни чиновници, који су махом латинске вере. Варошица лежи близу морске обале са лепом луком за бродовље. Овде су улице шире и светлије, него у Котору, који те чисто растужи са својих мрачних и влажних улица.

На уласку с мора у ову варошицу стоје грдне зидине, као рушевине старога и знаменитога града Рисна, за који веле да се добар део одронио и у море пропао, а за тим становници тога старога града настанише се и подигоше нову варошицу мало на више, на подножју високих кривошијских планина.

У старо доба зваше се овај цео залив, место которскога, рисански залив, јер Рисан беше тада главно и највеће место у Боци Которској. Рисански становници беху вазда најсрчанији јунаци, који се најжешће одупираху навали Турака. Из тога по њихово јунаштво славнога доба и данас постоји

пословица: „Да не беше Ришњана и Кривошија над њима, и данас би још сва Бока плаћала харач Турцима.“

У Рисну је велика и јака трговина са Херцеговином и Црном Гором, што је овде сува међа са тим земљама, па се народ из тих крајева сутиче овде на пазарно место са свима својим земаљским производима. И чисто сродничке везе привлаче много херцеговачки народ овамо, јер како се прича, Рисан је насељен од самих херцеговачких ускока, који се овде негда населише са својим избеглим породицама.

Као нешто од заманде познато и данас радо се признаје и потврђује: да је Котор црногорско, а Рисан херцеговачко легало.

У овај мах у Рисну беше тако много Херцеговаца и њихове нејачи, да се прави Ришњани скоро изгубише у тој огромној придошлој маси. Али има нешто код Ришњанина, што га чисто одваја од многог осталог света, те га истиче појединог мимо множину друге. То је онај лепи, високи сој људи, господског хода и погледа, са својим скупоценим и ванредно чистим оделом, које ти тако у очи пада, да за њим погледати мораш. Кад видиш Ришњанина, како поносито шеће преко улице са својим дугим чибуком у руци, а ти би рекао да се овде стекла госпоштина бокешка. Али баш да вам опишем једног Ришњанина, с којим сам говорио и посла имао.

Пођох да потражим једног од она два Србина, на које сам из Котора упућен био и који ће ми бити на руци да нађем коња за Грахово. То беше по казивању један ватрен и ваљан Србин трговац. И кад дођох близу његове куће, стадох према истој, гледајући пред дућанским вратима како стајаше један врло леп, висок и витак младић, црна ока и мила погледа. Не беше му ни 20 година. Истом што га је огарила црна наусница. На њему је господско одело: дуга зелена долама од лаке свиле, која му падаше мимо колена, а кроз прорезана зарукавља од доламе провириваше бела фина везена кошуља. Преко доламе беше повијен врло фин пас од шарене свиле, а за пасом стајаху заденуте две мале леденице. На глави му полувисока бокешка капа од црне свите, са повијеним окрајцима као неком кићанком на страни. На ногама имађаше плитко изрезане светле (лаковане) ципеле, из којих се повијаху ногама тесне беле чарапе до самих колена, кријући крајеве под зелену доламу. У руци држаше малу турску лулу на господском дугачком чибуку, из којег пушташе колуте густог дима, гледајући тако крај дућанских врата немарно на свет што туда пролазаше. Овако господски одевен, леп и млад човек могао би пристати у највеће дворске салоне, само да повади иза паса оне леденице и да остави из руку ону грдну чибучину. И ја га се не могах доста нагледати, стојећи близу према њему.

Најпосле пођох дућану и кад минух унутра покрај овог господичића, те запитах за име онога кога тражах, на моје велико чудо одазва се и приказа лаким наклоном исти младић, којег мало час гледах пред дућанским вратима. Ово ме за часак тако збуни, да не могох до речи доћи, јер ми не иђаше у главу овако господство и трговина мешовите па чак и гвожђарске робе. Али кад међу тим уђоше у дућан неке муштерије, а овај господичић остави дуги чибук на страну, па заишав за своју тезгу стаде онако преко својих малих леденица послуживати муштерије, а ја се још већма задивих те у себи рекох: Овако се што зар само у Рисну на Крајини видети може.

После првог разговора са овим младићем, уверих се, да под овом господском одећом доиста куца топло српско срце, и да је ово честита и ваљана душа српска, онако како ми за њега у Котору рекоше. Ја га видех овако исто одевена после три дана у бокешком батаљону на Црноме Куку у Херцеговини, само што на ногама имађаше сада место светлих ципела лаке опанке и место чибука у руци дугу пушку. Па како се весело и живо осмехиваше овде, пун јуначког поноса, да ко га погледа, мора за њим рећи: овај се ђетић овде родио и одрастао у овој слободној врлети, а не у Рисну у честитом дому трговачком.

Тек што бејах у речи са овим младим Србином разбирајући за оног другог, на којег ме упу-

тише Которани, али пред дућански врати указа се једна старина, човек преко 50 година, средњег узраста и широких плећа у господском бокешком оделу са чибуком у руци, гладећи своје плаве бркове. Мој млади трговац лако се осмехну позивљући унутра ову старину, коју ми у часу приказа, рекав:

„Наш дични ришњански капетан Петар Ђеловић, за којег ме мало час запитасте, желећи се с њиме виђети и познати, ево га главом пред нама ђе стоји."

И опет се лако изненадих, где и овог другог тако брзо без велике муке нађох, па се стадох сам приказивати, на што се ова добра старина мало осмехну, пружив своју десну руку према мени па рече:

„Е мило ми је виђети вас овђе у нашем Рисну, у кога су доходила вазда честита и ваљана српска браћа. А да бог да ни ви не били потоњи."

Обојици сада рекох куда идем и у чему бих желео да ми помогну. Они се оба у један мах погледаше, па ће онај млађи рећи:

„Да бејаше стотину коња, могаше се овђе на пазару продати све за дукате жуте. Не остаде ама баш ни једног кљусета у целом Рисну, до оно двaестину товарних коња, што на њима сиромашни људи робу проносе, те живе од ове тешке и јадне работе."

На овај говор љуто се забринух, помишљајући шта ћу и како ћу сада у овој невољи, али

ме из ових мисли трже весели глас старога Ћеловића, који пусти своју десну руку на моје раме па рече:

„Не могу вас гледати без своје помоћи, кад могу, хвала богу, да вам помогнем. Ено вам мојег вазда оседланог дората, где стоји на дому, даћу вам га до Грахова. Нека вас мине сада брига за коњем, но да вас проведем нашим лијепим Рисном!“ па ме узе под руку те пође са мном од дућана до дућана, показујући шта се све у Рисну на пазару добити може.

Мене од свега највећма занимаху оне живе радионице, које видех овде на пазару.

То беху отворене велике кројачнице, по сред којих сеђаху скрштених ногу многи млади момци, шијући вредно разно шарено одело, а на глави сваки од њих имађаше црвену капу (фес) са великом, пљоснатом плавом кићанком, која му покрила беше целу једну страну капе. Пред овима на узвишеном ћепенку опет скрштених ногу сеђаше са чибуком у руци газда ових момака, те тако седећи довикиваше, погађаше и разговараше са муштеријама, које туда пролажаху.

Мало даље од ове кројачнице стоји велика пушкарница, пуна разног оружја, као: оних дугих џевердара са танком исплетеном цеви и подсавијеним кундацима, који исплетени беху најлепшим шарама. Ту су ти грдни јатагани са великим коштаним балчацима, који беху поврху окићени разним

шареним камењем. А силесија мањих ножева сваке величине, укоричених и без корица, стајаху у неброј на једној гомили, као да ће њима кола товарити. Тек по где која крива сабља димишћија и по неки сребрњак од једне, лепим гранама извезене цеви, крашаху у овој радионици ону силесију разног оружја. И овде сеђаху момци натраг за леђи свога газде, који сеђаше на ћепенку, нешто стружући и кујући пред собом.

До ове беше трећа и највећа радионица, у којој рађаху многи млади момци, теглећи, кројећи и шијући ону црвену кожу, од које се опанци граде. Та ове је робе највише требало нарочито сада за војну, где сваки војник мораше имати најмање два пара опанака, који се по овом камену јако деру, а чувени су на далеко рисанско-кривошијски опанци, који се овде најлепше израђују и бојадишу.

Гледајући ове шарене радионице учини ми се да сам у сред турске вароши, а не у Рисну. И доиста не видех ништа оријенталнијег облика овде до ових радионица и њихове робе.

Кад смо тако у разговору све разгледали, пођосмо кући Ћеловића, према којој подаље од нас угледах неколико аустријских жандара са њиховим црним шеширима и модрим перјаницама на глави, који разрогаченим очима погледаху овамо на мене што ме јако узнемири и нехотице истргох своју руку испод мишице доброга старине Петра Ћеловића, који се насмеши мојем немиру па ће рећи:

„Што вам је, те сте тако плахи? А зар има кога у Рисну, који смије таћи или учинити што криво госту Петра Ћеловића? Не, вјере ми моје, будите спокојни.“

У томе дођосмо према овим жандарима, који се поставише један до другога у ред. па непомично, укоченим погледима својим, држећи десну руку уздигнуту према шеширима, поздрављаху у пролазу Ћеловића као старешину варошког.

Овде морам споменути, да сам код себе имао генерални путни лист за сву Европу, који сам лично у Будим-граду у министарству унутрашњих послова извадио полазећи у ове крајеве, па ме опет нешто такну, кад угледах те жандаре, јер сам у Котору слушао да овуда жандари и са пасошем путнике задржавају и натраг враћају.

Већ беше скоро подне, кад стадосмо пред кућу Ћеловића, који ме позва на ручак себи као свога госта, и ја сам имао велике муке, док сам му доказао да овде као на живој жеравици стојим и да бих рад одмах кренути на Грахово. Он ме најпосле вајкајући се отпусти, пољубив се са мном при растанку. Отрчах часком да се опростим и са оним младим трговцем, па свратих по своје ствари у гостионик, пред којим већ стајаше оседлан, леп, висок коњ, а уз њега Ћеловићев момак, који носаше о ремену дугу пушку и малену торбицу са нешто хране у њојзи. За мало, па сам већ седео на лепом немачком седлу са малим узенђијама, на које сам

се ногама одупирао, држећи у руци пред собом танке кајасе од коњских вођица. Слуга узе моје ствари на своја широка и снажна плећа, и ми кренусмо преко Рисна, крај неких великих државних магазина, ка путу кривошијском, који све стрменији биваше, што му се ближе примицасмо.

VIII.
Из Рисна преко Кривошија на Грахово.

ут у Кривошије беше налик путу од Котора до Крстаца, само што беше канда виши и дужи од онога, али беше за око и душу много пријатнији, јер се на обе стране уз крај пута уздизаше весело зеленило маслинових гранчица и разног другог дрвећа, што ме чисто крепљаше те не осетих никаква умора, пењући се овом грдном висином. И кад се успесмо горе, а пред нама чисто пуче величанствен поглед на цело големо Јадранско море и оне многе дивне утоке которскога залива.

Целим овим путем, све на више вијугасто горе ходећи, сретасмо чопорима херцеговачко робље, нејаку децу, жене и девојке, који се овим путем лагано спуштаху у Рисан, носећи собом што је које више понети могло. За њима по једно момче тераше пред собом живи мал, овце, козе и волове, што се на рисанском пазару најбоље продати може. Најпо-

Херцеговачко робље са својим малом силази у Рисан.

сле за овима указиваху се у дугом низу многом и разном кућевном робом натоварени коњи и мазге, по чему сваки могаше познати сеобу народа. Они који стари или болесни беху од ових исељеника,

јашили су на коњима, а крај њих као нека спроводна стража беху по неколико оружаних Херцеговаца или Црногораца, који све ово до Рисна допрате, па се одмах натраг врате, да овим истим путем спроведу и сачувају ову и другу нејач са толиким малом од напасти неких лупежа

Али пођимо својим путем још више у Кривошије.

Нисмо ни пола часа путовали, улазећи у кривошијске планине, али пред нама се указа врло лепо мало поље, ограђено венцем планинским, а посред поља у крај пута стајаше лепа тврђавица „Леденице“ и још неколико повећих државних зграда, у којима станова у царинарски чиновници и војници. Иначе пољем се таласаху красни усеви шенице, кукуруза и разног поврћа. Са стране виђаху се куће Леденица и горњих Убала, у којима живи до 600 душа, а тамо даље иза овога поља, читав један сахат хода, стоји крај пута војничка стражара „Црквица“. Убли и Леденице свако је за себе кнежина, а Кривошије су трећа и највећа кнежина са својих 300 кућа и до 1500 душа, које заузимају и највећи простор у овоме крају, што се зове „Кривошије.“

Кад пређосмо преко Леденица и крај стражаре „Црквице“, пут беше већ много ужи и за мало па се нађосмо међу грдним кланцима, који воде у Кривошије. Овуда је диван, просечен пут по сред каменитих високих стена с леве стране, којим иде

као неком уском терасом, а са десне стране крај пута стоји грдна провалија, као нека планинска увала или понор. Том провалијом на изменце указују се час подоља, час мала брдашца, на којима су великим размаком раштркане сиромашне кривошијске кућице. Више њих се дуж целога пута високо уздижу грдне црногорске стене. Пуна два часа путовали смо тако крај тог страховитог понора између црногорског каменитог брда и овог лепог просеченог пута, који се вијуга непрестано, а мој вођа застајиваше често показујући уз пут поједина места и грдне кланце, на којима Кривошије потукоше голему аустријску војску 1869. год. Он тако добро познаваше свако место и тако живо причаше о тим давно минулим крвавим данима, е сам и нехотице морао помислити да је и он лично тада овде био, па га запитах, а он ме само погледа, лако се осмехну, претури своју дугу пушку са левог на десно плеће и пође преда мном даље. За мало, а пред нама указа се широко драгаљско поље, на којем са леве стране стајаше велика тврђава Драгаљ. Пут вођаше више десном страном, али кад дођосмо близу ове тврђавице, трчаху отуда неколико жандара право према нама на пут. Сав претрнух угледав ове жандаре, бојећи се да ће ме ови сада тако близу своје мете са овога пута натраг вратити и кад дођосмо једно другима на близу, један од жандара повиче гласно, махнув руком на слугу да са коњем стане. Али мој дични Бокез

иђаше преда мном поносито, погледајући лево на жандаре, којима својим громким гласом одговараше:

„Ово је коњ Петра Ћеловића, капетана рисањског,“ на које жандари као заливени заћуташе, и ми прођосмо крај њих мирно, ходећи даље пољем драгаљским. Ја се на то радосно осмехнем, мислећи у себи: овде међу овим страшним кршевима и кланцима више вреди за путника коњ Петра Ћеловића, него пасош моћне царо-краљевине.

Драгаљско је поље доста велико, али неродно и протеже се скоро до црногорске границе према Грахову. По њему се виде неке колибе пастирске и по која хрпа камења, што овде у пољу одвојено лежаше.

Иначе дуж целога овога пута кроз теснаце Кривошија, које се протежу $2^1/_2$ часа, има око средине још једно врло малено пољице, ограђено са обе стране стрменим кланцима и високим брдима, те изгледа као неко коло или венац. Ту на томе маленом пољицу, говораше мој вођ, пролило се највише крви, јер овде за овим кршевима западе највећа снага Кривошијâ, те дочека силну аустријску војску, док уљезе с топовима заједно у ово страшно ждрело. „Ту је сваки куршум живим месом протицао,“ говораше мој вођ, „а покрха се и саломи најбоља снага ћесарске војске, која се овде тако преплаши, да се у часу све живо у бјежање даде.“

Док сам још у Кривошијама, ваља ми нешто казати и о самом живљењу тих страшних горштака.

Кривошије у заседи на јуначком збору и договору.

Кривошије су већином висока узраста и лепа људскога соја, снажно развијена телеснога састава, нешто мркога лика, који страх улива. Они носе исто као и Црногорци једно одело, па чак и малену капицу црногорску, и кад их тако видите међу Црногорцима, не можете никад одвојити па рећи: Ово је Кривошија, а ово је Црногорац. Они су у свему један другоме равни. И говоре једни као други. Међу њима је и највеће крвно сродство, јер се Црногорци, као прве комшије, жене из Кривошија, а ови опет из Црне Горе доводе себи веренице љубе. Па зато се вазда не само једни и други пазе и љубе, него и прискачу у помоћ једни другима, кад којима до невоље дође. Они не познају државне политике. Они се поводе по своме срцу и по својој српској крви, која их нигда издала није. А као орлови прелећу брзо и лако преко својих страшних клисура и стена, које се исто као и они сами једно на друго ослањају. Нема тога „кордона,“ нити има људске силе, која би их у страшноме часу раздвојити могла.

Поврх свега Кривошије су, мимо остале Бокеље, најбољи трговци. Они се ванредно знају прометати и вазда путују трговином, кад на своме дому посла немају. Трговина им је, по нужди и сиротињи, најмилија работа. О томе сам се мало доцније уверио.

Кад је књаз Никола вратио из Херцеговине онај батаљон Бокеза, наскоро за тим појавише се

у црногорском табору многе Кривошије, носећи за војску разне ђаконије. Један натоварио преко самара на својој маски два тулума (мешине) вина или ракије. Други носи пуне вреће хлеба, сира и друга јестива, а трећи беше натоварио на своје кљусе више дењкова дувана у листу. Не знаш, која је од ове робе слађа и укуснија у пустој земљи, где нигде ничега нема, него све уза се мораш носити о својој и коњској грбини, ако си рад да у путу не скапаш од глади. Без ове робе не вреди ништа све оно благо у новцу, које у своме шпагу носиш. А како је тешко са том робом овуда путовати, то само знају дурашне Кривошије, који савлађују све тешкоће у своме патничком животу. Где се ови трговци појаве, свуда их радост сусрета, а они односе за своју робу и последњу пару из војске. Нема бољег ни бржег пазара него у војсци, где све у часу плане, као да си на живу ватру бацио.

Али о томе ћемо доцније више говорити. Сада нам ваља журити Грахову.

Беше пет часова после подне, кад смо наступили црногорску границу, преко тако грозног пута, да је цвеће и ковиље све оно што сам до јако прешао. Као неке кладе испретурано лежаху овуда грдне стене, преко којих скакати морадосмо, а сирома коњ све стењаше ходећи са празним седлом преко овога стења Ово су најтврђи бедеми и барикаде, за које најмања чета кад запане, може слободно дочекати и потући велику војску пред собом.

После једног читавог часа скакања по овим литицама, једва исплетосмо на чистину, угледав пред собом лепо граховско поље и на њему многе беле чадоре.

IX.

Једна ноћ на Грахову у Црној Гори.

Кад сам на Грахово стигао, сунце се спремаше да почине, златећи још својим потоњим зракама црногорску војску, која беше притисла поље граховско са леве стране, а са десне стране дуж целога поља беху дивни усеви, крај којих се бељаху малене куће граховске у великом размаку једна од друге. Није их могло бити више од 40 кућа. Али посред поља беше устројена једна улица са неколико кућа, међу којима с десне стране беше једна двокатна кућа, а преко од ње опет лепа велика зграда, на којој се лепршала застава „Црвенога крста.“ То је граховска болница, коју су овде Руси подигли пре годину дана, почетком устанка, држећи је о своме трошку за сво време у најбољем реду. Овде у овој болници, видаху браћа Руси тешке усташке рањенике за време устанка, а лако рањени усташи, нису ни доходили овамо, него су сами себе у гори лечили. Сад је ова болница била још већма проширена и боље спремљена у свему, имајући крај саме зграде више лепих, великих шатора, на којима се такођер лепршаху заставе „Црвенога крста.“ Ово је била пољска болница. До ове

болнице беше друга државна зграда у којој беху смештени поштарско и телеграфско звање. У тој *јединој* улици граховској, у оној *јединој* двокатној кући при земљи беше *једина* болта, за све Грахово, у којој се могаше добити свачега што је човеку у војсци најнужније. У тој улици беху тада и две крчме.

Сва војска црногорска беше смештена у пољу, под ведрим небом, само што се пољем бељаху неколико књажевих шатора, а овде беше сада много војске, која се из разних крајева дан пре скупила да дочека господара и да се сједини са оном војском уз књаза. Малено Грахово није давно видело оволику голему војску, али није ни било давно да у њега доходи господар земље са својим војводама, сердарима, капетанима, многим перјаницима и другом свитом, од које се дизаше читава врева и велика галама у овој улици, кад сам са својим пратиоцем Ришњанином јашећи на коњу, до ње стигао.

Па како се обрадоваше моји цетињски пријатељи, кад ме сада овде видоше, па још на лепом коњу, држећи неки од њих да сам уз пут коња купио.

Ја сам се топио у радости што сам опет међу Црногорцима, од којих ме већ више ништа одвојити неће, него ћу с њима заједно поћи у Херцеговину, па макар сваки други дан кору хлеба јео. Био сам спреман сада подносити све тешкоће, тек само да се од њих не одвајам, јер ми се чињаше да ништа теже на целом путу не може на

мене пасти, него што беше онај терет, који ми душу притискиваше, кад се оно при првом поласку њиховом на Цетињу од њих растати морадох. У њиховој средини сада опет осетих целим животом поновљену снагу, кроз коју најживље струјаше оно одушевљење, што ме је и довело међу њих на Цетиње.

Пријатељи рекоше ми, да су данас око три сахата после подне уз књаза стигли овамо, да је књаз одмах прегледао целу војску, да је издао налог војводама и осталим главарима да све буде спремно сутра зором за полазак и према томе да се још овога вечера равнати и за пут спремити могу.

Пођох пред ону мању крчму са леве стране, где ми Ришњанин преда моје бреме, а ја њему његовога коња, уз којег му дадох за тешку пратњу један дукат, и тако се опростих с њиме. Он оде са коњем натраг у Рисањ, а ја остах опет сам са својим бременом, али овога пута са пуним поуздањем у своју мушку снагу, да ћу га и носити моћи.

Сада раздреших своје бреме, те из њега повадих од хаљина и других ствари понешто, што поклоних овде старој крчмарици, да ми бреме лакше буде, а задржах само пар опанака, 4 кошуље и 5 марама, уз које још привезах један повећи лебац, што сам од крчмарице купио. Уз овај свежањ предадох крчмарици да ми причува још један капут горњи и један огртач од гуме, што ми беше цела путничка опрема. За тим се вратих опет у ону живу вреву на улици међу Црногорце, где се поза-

бавих до мрклог мрака у разговору, па онда са више њих дођох оној маленој крчми, коју сам себи за преноћиште изабрао. Али овде беше сада тако пуно Црногораца, да би морао добар јунак бити, који би се кроз њих пробио да унутра у крчму уђе, а ја то ни покушати нисам могао, него сам са многима стајао пред крчмом, слушајући ону живу време и галаму, која из крчме амо продираше.

У томе стигоше пред исту крчму још четири снажна Црногорца, носећи преко рамена сваки дугачку струку, па како стадоше, један између њих повика гласовито:

„Помага бог, Црногорци! Е колико је она момчад у крчми грају дигла, е би река има их двије стотине. А вјере ми српске, рад бих виђет ове соколове на јуначкој муци, колико вриједи сваки посебице.“

На овај говор познадоше Црногорци по гласу говорника, па у часу пође од уста до уста, уз највећу похвалу његово име, које са љубави и поштовањем изговараху:

„Ето га витез над витезовима, каквог неће скоро однијати Црногорка, лијеп, прикладан чоек, ка најбољи у свијет, а мимо све јунаке ка највећи јунак у Црну Гору — поп-Мило Јововић из Марковине.“

Свако се склањаше у страну испред ова три Црногорца са попа-Милом, који унапред пође крчми, а ја тиуграбих ову прилику, те пођох брзо за њима

у крчму, где без њих никако не бих доспети могао, јер за мном већ опет затвараху се врата од сабијених гомила Црногораца.

Ова крчма имађаше две одаје, једну већу с леве, другу мању са десне стране, у средини беше нека малена камара са двема постељама у њојзи. Обе побочне одаје беху дупком пуне Црногораца, који већином стајаху сабијени један до другога, јер већ сва седишта за столовима беху давно заузета. Али кад уђе поп Миле са својим пратиоцима унутра, међу које се и ја утрпах, поскакаше многи млађи Црногорци иза трпезе са својих седишта, да је у часу било више празних места, на која поседаше њих четворо, здравећи се гласно са познаницима, што сеђаху око столова. Али поп Миле како седе, опази мене странца лацмана, непознатог, па се на ме осмехну љубазно, рекав да седнем на једно празно место за другим столом према њему. Седајући на своје место поклоним се захвално јуначкоме попу Милу, који ме запита ко сам и од куда сам, па кад му у кратко рекох, опазих како ме сви Црногорци с поп-Милом заједно љубазније погледаше.

Крчмарица канда је чекала са вечером на ова четир Црногорца, кад замало стаде се она са још једном женом прогуривати кроз гомилу људи, носећи свака пред собом по један повећи бакарни суд (котао), у којем се пушило варено овнујско месо. Тако једна стави свој суд пред попа-Мила, а друга мало даље пред остале госте, који редом стадоше

вадити делове куванога меса, а обе жене стајаху на страни, те ношаху свака свој суд све даље редом седећивим гостима, док се тако сви подмирише, испразнив до дна оба велика бакарна суда. За тим пођоше исте жене носити од госта до госта вино у разним судовима, стављајући пред сваког госта по један кондир вина. Ових кондира беше разне руке: малих и великих флаша, земљаних судова сваке величине, па чак некима допадоше и купе од лима, којима крчмари вино мере. Е ваљда није било у свем Грахову суда, који није доспео овога вечера овде међу ове силне госте, који се задовољаваху оном крепком течношћу, не гледајући ни мало на оне спољне облике ових разних судова. Вино беше врло добро, а месо још боље, и ја сам тако слатко јео, као ретко у своме животу, јер тај цео дан нисам окусио залогаја, прешав толики простор од Котора до Грахова.

Још нисмо ни дојели оно варено месо, ал ево већ уносе четир момка на два велика ражња печене овнове, од којих једнога са ражњем заједно ставише на сто пред попа-Мила, а другога опет на други сто, извадив само кроз сред овнова протурене ражњеве, на којима се печиво вртило крај огња. Нема ти ту калајлија ни већих тањира, на којима се обично пецива уносе, него овако целог целцатог печеног големог овна ставише на го сто, којим све тецијаше маст, кад повадише Црногорци иза паса своје оштре јатагане, те стадоше њима замахивати,

касапећи ова веља пецива, да су све одлетала на страну малена парчад костију, од силних удараца њихових. Не би могли жешће ни Турке клати, него што су ова пецива секли, и кад са својим послом готови беху, дохватише опет оне две жене све исечене делове те потрпаше на две дашчице, разносећи тако од госта до госта, док све нису распачали.

За тим уђоше два момка, носећи међу собом једну велику мешину пуну вина, па један од њих прихвати по среди мешину, прислонив је себи на колена, а други дохвати прорезана уста од мешине, те стаде из ње точити вино у оне многе и разне кондире празне, које испред нас жене купљаху, те додаваху непрестано оном момку, што је из пуне мешине вино точио, и док су тако обредили све наше празне кондире, мешина је са свим празна била.

Већ почеше оне жене и црну каву разнашати. Једна од њих носаше пред собом велики бакарни ибрик, који хваташе најмање пет литара, пун црне каве, а друга држаше на једноі калајлији две крње, прилично велике, „чикаре“ (шоље,) које са калајлијом заједно, почев од прочеља, стављаше редом код сваког госта, а она друга нагињаше ибрик те сипаше каву, коју гости све два по два једно за другим редом сркаше из једних истих шоља, а жена што каву сипаше, пре но што ће се одмаћи даље, питаше свакога госта гласно: „оли још?“ па ако овај климне главом да хоће, она непрестано сипаше

свакоме до три шоље, а за тим иђаше даље и не питајући више такога „оли још?“

Међутим наша дружина све живља биваше, те брујаше ниска одаја од силнога говора, од којег се чисто потресаше цела ова малена крчма.

Сви говори врзаху се непрестано око јунаштва и појединих крвавих битака, а говорило се већином преко реда, који пре дочепа реч и по неколико њих у један мах. Само кад би узео да говори поп Миле, и до њега Херцеговац, архимандрит Мелентије, као још неколицина одличнијих Црногораца, граја се мало стишаваше, те већина слушаху њихове говоре нешто пажљивије.

Највећи говорник и најомиљенија личност у целом друштву беше овога вечера поп Миле. Црногорци су у опште врло живахни и говорљиви, али ја до јако не видех тако жива, речита, окретна и милорека човека, као што беше ова права црногорска дика и делија поп Миле. Већ и сама његова појава мило утиче на тебе, који га први пут угледаш. Он беше висока узраста, снажних широких груди, на којима се блистаху тешке сребрне токе и многа јуначка одличија, а беше лака хода, е би рекао да још није навршио ни четрдесету, а он је боме претурио и коју више. Нарочито кад погледаш оно мило, сунцем преплануло црномањасто његово лице, које се тако добродушно вазда осмехиваше, па оне његове крупне црне очи, у којима се огледаше доброта срца и величина јуначке му душе, а

теби се чини да гледаш пред собом једну најдичнију косовску војводу, а не црногорског попа из Марковине. Но поп Миле доиста и беше један од првих јунака у Црној Гори.

Сви су говорили седећи, само поп Миле устајаше са свога седишта, па стојећки говораше плахо и заносљиво као неки ђетић, којег унутрашња ватра сагореваше, а малена капица играше му вазда на црној, свиленој коси, која често падаше расуто на лепе црне веђе његове. И не мога нико у друштву да одоле његовом живом говору, који на завршетку свагда зачињаваше веселом шалом, да се цело друштво од срца смејаше. А није било једнога човека, којем се поп Миле овога вечера не би обраћао шалом или збиљом, пак не мога ни једнога часка мировати ова ведра, отворена јуначка душа, коју би могао слушати дан и ноћ без одмора.

Већ је била давно поноћ превалила, а ми још овде свиколици на окупу, док у неко доба повикаше њих неколицина старијих Црногораца да ваља од трпезе устати и отпочинути бар једну уру, ако не више. У том крчмарице пођоше са горњега чела редом од једног до другог госта, наплаћујући од свакога без разлике по три плете или ванцике за цео вечерњи оброк, са вином и кавом заједно, колико је који попити могао. И за дивно чудо, ни један човек не беше не пијан, него ни близу напит, ма да се вино из мешина сваком без мере сипаше,

а да ко шћаше, могаше се ваистину напити вина до миле воље.

У једном часу беше крчма празна. Сви се разиђоше, већином у поље својим батаљонима, а неки пред крчму у авлију тражећи овде згодно место за преноћиште. Међу овима су били и поп Миле, архимандрит Мелентије, потоњи војвода, и још неколико Црногораца, који се још нешто разговараху стојећи, а кад им ја приступих те рекох да ћу уз њих овде лећи, они ме упућиваху да легнем где у крчми, јер нећу моћи поднети хладне ноћи на влажној земљи. У том привикаше из крчме оне две жене:

„А камо га тај дуовник (држећи по мојој бради да сам поп или калуђер) нека се врне амо у камару, да почине овде на постељи."

Ја се вратих у ону малену камару посред крчме, у којој сада пред оним двема постељама угледах два човека, који ми се сами приказаше. Један беше дон-Иван Мусић, прво усташки, а за тим војвода црногорски, а друго његов у Христу брат дон-Божо Петешић, жупник из Поповог поља у Херцеговини, оба католици пароси по вери, који са целом својом паством присташе уз православне Србе, кад је устанак букнуо. А кад се већ знало, да ће Црна Гора огласити рат Турској, они оба дођоше на Цетиње, да се уз Црногорце бију са Турчином. Сад се обојица на путу од Цетиња до Грахова разболеше, те су овде на овим двема постељама лежали у љутој грозници, која их беше већ

попустила, кад смо се ми од трпезе дизали. Видећи мене странца, обојица послаше оне крчмарице да ме зову унутра, нудећи ми сваки своју постељу.

Ја се веома јако обрадовах овој понуди, али још више познанству и виђењу са овим чувеним и ваљаним људима, који ми тако свесрдно као непознату нуђаху своје постеље. Али сам се дуго опирао и захваљивао обојици на њиховој понуди, коју не могох примити, него се за ноћас опростих с њима те изађох пред крчму у авлију, где угледах према лепој месечини неколико људи, што су полегали по неким новим даскама, које су овде стајале уз једну нову кућу. На овим голим даскама, овде под ведрим небом лежаху поп Миле, архимандрит Мелентије Перовић и они други одличнији Црногорци, који уз њих с нама заједно на вечери беху. Сваки се покрио танком струком својом, турив своју руку под главу, а кад угледаше мене како уз њих обилазим, тражећи какво место да легнем, они се пођоше смејати, па ће најзад поп Миле рећи:

„Прођи се, чоче, обилажења, а све ти једно овђе или онђе, свуђе је тврда постеља за меке кости твоје, а већ нема за тебе ниђе добра на ову банду, но се положи доље за ноћас, па како ти бог да до ујутру.“

Сад навукох оба своја лака капута, преко којих обукох и онај још лакши огртач од гуме, који сам због кише собом понео, а на главу натакох и ону капу, што беше пришивена на огртачу, па тако

легох уз ове јунаке, од којих су неки већ у велико хркали. Нисам могао никако заспати размишљајући о свему што сам ове ноћи чуо и видео и таман да ме сан успава, али ме иза сна трзаху озебле ноге и цело тело, које дрхташе од зиме.

Тако сам ове ноћи провео у трзању између уморног сна и студене јаве у хладној ноћи, сводећи очи тек само за који часак.

Овде на овим висовима, 4000 стопа над морем, вазда су јако хладне ноћи, које обично прате и обилати мразеви у сред лета.

Небо беше осуто ситним звездама, које у висини трептаху као сузне очи сироте избегле раје, а грдни месец шећаше небом међу овим многим ситним звездицама, као охоли султан посред харема свога, погледајући час лево час десно својим суморним очима голема јата ових тужних лепотица, што крај толике обилате месечеве светлости цвиљаху јадне за својим далеким, милим и драгим завичајем...

X.

Са Грахова преко Велимља града на Црни Кук.

Тек што први кокоти граховски навестише зору, већ се Црногорци са својих легала стадоше дизати, ма да беше још мрачно, те пођоше у малену крчму да попију за сретна пута

попустила, кад смо се ми од трпезе дизали. Видећи мене странца, обојица послаше оне крчмарице да ме зову унутра, нудећи ми сваки своју постељу.

Ја се веома јако обрадовах овој понуди, али још више познанству и виђењу са овим чувеним и ваљаним људима, који ми тако свесрдно као непознату нуђаху своје постеље. Али сам се дуго опирао и захваљивао обојици на њиховој понуди, коју не могох примити, него се за ноћас опростих с њима те изађох пред крчму у авлију, где угледах према лепој месечини неколико људи, што су полегали по неким новим даскама, које су овде стајале уз једну нову кућу. На овим голим даскама, овде под ведрим небом лежаху поп Миле, архимандрит Мелентије Перовић и они други одличнији Црногорци, који уз њих с нама заједно на вечери беху. Сваки се покрио танком струком својом, турив своју руку под главу, а кад угледаше мене како уз њих обилазим, тражећи какво место да легнем, они се почеше смејати, па ће најзад поп Миле рећи:

„Прођи се, чоче, обилажења, а све ти једно овђе или онђе, свуђе је тврда постеља за меке кости твоје, а већ нема за тебе ниђе добра на ову банду, но се положи доље за ноћас, па како ти бог да до ујутру.“

Сад навукох оба своја лака капута, преко којих обукох и онај још лакши огртач од гуме, који сам због кише собом понео, а на главу натакох и ону капу, што беше пришивена на огртачу, па тако

легох уз ове јунаке, од којих су неки већ у велико хркали. Нисам могао никако заспати размишљајући о свему што сам ове ноћи чуо и видео и тамаи да ме сан успава, али ме иза сна трзаху озебле ноге и цело тело, које дрхташе од зиме.

Тако сам ове ноћи провео у трзању између уморног сна и студене јаве у хладној ноћи, сводећи очи тек само за који часак.

Овде на овим височинама, 4000 стопа над морем, вазда су јако хладне ноћи, које обично прате и обилати мразеви у сред лета.

Небо беше осуто ситним звездама, које у висини трептаху као сузне очи сироте избегле раје, а грдни месец шеќаше небом међу овим многим ситним звездицама, као охоли султан посред харема свога, погледајући час лево час десно својим суморним очима голема јата ових тужних лепотица, што крај толике обилате месечеве светлости цвиљаху јадне за својим далеким, милим и драгим завичајем...

X.

Са Грахова преко Вељимља града на Црни Кук.

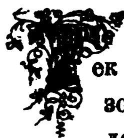

Тек што први кокоти граховски навестише зору, већ се Црногорци са својих легала стадоше дизати, ма да беше још мрачно, те пођоше у малену крчму да попију за сретна пута

још по једну ракију и црну каву, знајући зар, како ових ђаконија нема тамо куда идемо. А поп Миле, као неки младић, чим је очи протрьо, стаде заметати шалу, намичући своју струку на јуначка плећа, те пође редом будити Црногорце, који још спаваху. У том и војничке трубе стадоше на збор позивати, означавајући тиме врло скори полазак. Кад сам на свој часовник погледао, беше истом превалило четири часа, али ноћ се тешко раздвајаше од бела дана, који споро продираше кроз густу маглу, што је цело Грахово као неким плаштом обмотала. Као да смо у позној јесени, а не у средини лета, тако хладно и магловито беше, кад смо са Грахова кретали.

За тињи час свако је био готов, и ја сам онако обучен како сам спавао дохватио свој смањени дењак, те у руци с њиме пошао на зборно место, где је све крчало од жагора многе војске и оних силних натоварених коња и масака са разном војничком опремом, који напред кретаху. Уз њих и пред њима у лаком трку креташе и сама војска, те се тако измешана војничка комора са војском чисто гураше по овом маленом простору, док не одмакоше предњаци, правећи тако места онима, који за њима долажаху. Чим сам видео књаза где пође са својом великом свитом, и ја пођох назорице за њима тако весело и лако, е сам мислио да се нигда уморити нећу, но да ћу вазда моћи у корак са војском пристајати. Беше равно пет часова у јутру кад смо кренули, по густој магли, кроз коју први сунчани

аци после подужег хода једва продираху. И тек д стигосмо око Граховца, зар да га боље разгледати можемо, беше сунце маглу разгонило, да нас ојим светлим топлим зракама поздрави и загреје оној груди земље, која је пуна славе и светлога омена за сву Црну Гору.

Граховац је поље нешто мање од Грахова, али веће од цетињског поља. На тој узвишеној равци од једног сахата дужине, и пола сахата ширине, но је малених, облих брежуљака, који се као неки хурићи уздижу на све стране, а обрасли су зеленом авом. То је већим делом земља песковита и неодна, на којој су пасишта за овце и стоку и веки сенокоси, а родне земље врло мало има, на јој се подижу усеви овса и шенице. Па ипак, сва іема војска црногорска у пролазу погледаше на о значајно поље, и многи војник црногорски пруше десну руку према узвишеном кланцу на улау самога Граховца, на којем 1836. год. потече јплеменитија и најјуначнија крв црногорска од тешке куће Петровића Његоша. Ту на томе клан један уз другога изгибе јуначком смрћу дванаг Петровића, на које Смајил-ага Ченгић из неха, лукавом преваром кренуо беше велику војску, јом с преда завараваше Црногорце, а од зада кавички јаком силом на њих кидисаше. Но књаз нило и војвода Мирко осветише славно ове ченике на том истом месту 1858. на Спасовз, сатрев голему турску војску, да ни клети гла-

сник не мога утећи испод мача црногорског да јави султану за ову страшну турску погибију.

Иза Граховца на десно спустисмо се неким долом, као неком увалом међу брдима, идући читава два сахата тако, час преко зелене траве уз крај неког шипражја, час опет преко каменитих брежуљака, који као неки брдски изданци овуда посејани беху, докле не доспесмо до неког повећег брежуљка, на којем се указа мала црквица, а према њојзи неко старо гробље са грдним каменитим плочама. Ту застадох да разгледам што нигда видео нисам, међу овим огромним плочама од простога камена без икаквог натписа, разбацаног немарно на све стране. По читавом гробљу међу овим плочама уздизаху се дугачке мотке, на којима привезане беху китице разног шареног природног цвећа, које означаваху да у том гробу труне млађан девојачки створ. На другим моткама лепршаху се женске мараме, што је значило, да је у том гробу сахрањено удато женско. А на гробу, на којем стајаше разлупана дечија колевка, има се разумети да је под земљом малено невинашце. Но канда најстрашнији беху они читави перчини људске косе, коју ветар промахиваше на високој мотци, те јој се праменови мрсе и завезују. Ту су укопани људи без својих перчина, које су им мртвима одрезали, да на ову мотку привежу више гробова им.

Још даље од овог гробља стала је војска те смо отпочинули и прихватили се чиме је ко могао.

Ја сам био тако санан, да сам као заклан заспао на некој пригревици, чим сам на траву сео. И ко зна, докле би тако усамљен ту спавао, да ме не задрма један црногорски војник, који из милосрђа још на Граховцу узео беше да ми олакша и собом понесе онај мој завежљај, те како се у путу задржао негде са дружином ишчекујући још неке своје рођаке, случајно на мене овде натрапа, те ме пробуди.

Наша во;ска после одмора кренула беше даље, те нас двојица са још неким придошлим војницима журно пођосмо за војском и после два сахата хода сустигосмо је баш на самој међи равних Бањана.

Бањани су недогледна равница, на којој се таласају красне ливаде, каквих нигде у свој Црној Гори не можеш видети. Кад излазиш из оних каменитих и неплодних предела, поглед ти се овде отима на све стране, а душа ти се натапа необичним миљем у овој красоти божијој. На све стране бујна паша, какву само пожелети могу она силна крда оваца и чопори говеда, што се на пландишту у хладу сад баш одмарају преживајући. А вредни косачи и косачице на све стране купе сено и саденају га у гомиле, које се уздижу безбројно на читавом овом големом простору. У тој попут мора пустој и недогледној равници, као неке оазе, уздижу се мали брежуљци, на којима се према сунчаној жези светлуцају беле црквице побожних Бањана, који свагда беху слободни и независни од Турака, ма да њихово земљиште Турској припадаше, па као

такви, подизаху слободно божије храмове на све стране. Бањани никда нису ником порез плаћали, а кад су их Турци нападали, свагда су им помагали Црногорци да одбију навалу.

Бањани од заманде беху као нека мала српска република, у којој од старина владаху и овим јуначким народом управљаху наследне војводе из витешке куће Бачевића, која беше у сродство ступила са књажевом кућом Петровића Његоша.

Чим ступисмо на међу Бањана, угледасмо из далека с десне стране у пољу кулу Бачевића, која изгледаше као красан владалачки дворац. То беше врло лепа велика зграда.

Цела војска канда доби неку нову снагу, тако се окрепи идући кроз Бањане, а још само да нам уз пут воде беше, ходили би још радосније попевајући. Тај дан беше јака сунчана жега, да се целим путем купасмо у зноју лица својега, ма да нас је јутрос она хладноћа и магла испратила.

Истога вечера стигосмо до града Велимља, који овде у развалинама лежаше, а наша цела војска пође ниже десно, дугачком лепом долином, где се по трави просу и конак учини. Мени срећа допаде те се случајно опет нађох са архимандритом Перовићем и његовим Херцеговцима, који ме позваше да с њима конакујем и вечерам Био сам тако уморан, да сам легало претпостављао најбољој вечери. Па како су Перовићеви Херцеговци у часу начупали и донели читав мали пластић зелене ми-

ришљаве траве, дохватим једно бреме за себе, те начиним постељу, па се по њојзи пружим колики сам дуг био и на скоро заспим у најпријатнијем душевном расположају, као да сам на меком душеку код своје куће.

Целу сам ноћ слатко спавао, да се ни једном превrнуо нисам. Овде у овој дољи међу брдима беше нека блага, пријатна хладовина, али ни трага не беше од зиме, коју сам на Грахову осећао и сувише јако. А кад ме у јутру пробуди силан жагор војске, која се креташе, угледах дивно, ведро, плаво небо, без једног облачка, као да ме је неко ноћас пребацио у најпитомији крај Херцеговине

Војска се крену даље пут Црнога Кука, а ја с њоме заједно пођох одморан, снажан и телом и духом у таком сретном расположају, у каквом се давно нисам налазио. Нисам осетио никаква умора, кад смо после пуна четири сахата добра пешачења стигли на Црни Кук.

XI.

Дан и по на Црноме Куку у Херцеговини

ад смо овамо стигли, овде већ беше окупљена многа јуначка војска, која беше заузела сва околна брда и висове, а огромну долину са многим мањим брдашцима по њојзи беше оставила

јали, па се у многим гомилама стојећки разговарају, пуше, пију ракију или каву.

Чим смо поустајали, пођосмо ближе књажевим шаторима, где се обично могао дознати унапред распоред целог дана, јер овде се свагда окупљаху главари и војничке старешине да прихвате наредбе за целу војску, па тако преко ових дознадосмо, да ћемо још данас цео дан овде остати, конаковати, па сутра даље поћи.

Дан беше особито красан, ведар, а провејаваху га пријатни ветрићи са околних брда, као да се и само плаво небо спремаше да крунише величанствену свечаност, каква се нигда није на овом месту обављала. На једном повећем узвишеном брежуљку беху смештене св. црквене утвари, а до њих св. еванђеље, крстови и др. на часној трпези, која беше окружена небројено многим крсташким заставама војничким, пред којима стајаше један топ, више пирамида убојних пушака и бритких сабаља. Око овог брдашца прикупљаше се војска на грдно великом простору, међу коју дође митрополит Иларијон, архимандрит Љубиша и још неколико калуђера и свештеника црногорских, који се обукоше у св. одежде па стадоше служити св литурђију за призивање св. духа ради освећења ових војничких нових застава, које заузеше 150 заставника, поређаних овде у једноме реду. У том војводе и главари допратише књаза Николу, који беше у најсвечанијем оделу, са свима великим својим орденима, опасан

запалише оне силне ватре по брдима на све стране, тек се онда могло видити и премерити, како огроман простор наша војска притискује.

И ја овде бејах особите среће, нађох пријатеља, црногорског лечника Ј. Мишића, који ме позва под свој малени шатор на конак, под којим осим њега беху већ његови гости, моји знанци и пријатељи са Цетиња, Чех Јосиф Холечек, дописник „Народних Листи“ и хрватски акад. сликар Фердо Кикерец. Шатор беше врло мален, да смо једва нас четворица сабијено један уз другога у њему лећи могли, а беше врло низак, да се ни клечећки у полак човек у њему не могаше исправити, него се у њега улазило пузавачки. Широк беше таман кад се човек протегли да му ноге са стране на поље испадну. Три комада платна, са три округла дрвета и неколико конопаца беше цео шатор. Па опет сретан и пресретан беше, који и оваква крова имађаше, да га не бију силни ветрови, јутарњи мразеви и кипе. До после поноћи проведосмо у шали, смеју и разговору, јер сваки имађаше по нешто да каже и запита на овом првом састанку нашем од Цетиња.

У логору се врло мало спава, јер по целу ноћ чујеш неко таласасто силно брујање, жагор и галаму, која се канда никад не прекида, а не знаш ни кад ко леже, ни кад устаје, тако ћеш увек наћи многе што тумарају тамо и овамо. А пре зоре и белога дана видићеш на све стране, како су поуста-

големој војсци, који овога пута не виде књаза Николу, јер он често застајиваше, прегледаше, питаше и разговараше са врло многима. Нарочито усташка херцеговачка војска одушевљено и громогласно поздрављаше књаза Николу, којег многи усташи не познаваху, па се радоваху што га овако дична и светла пред собом виде. Очевидно беше, да је књажев приказ осоколио, одушевио и јуначким духом прострујао целу војску, која у бој полазећи види крај себе свога књаза и господара.

После тога војска је два часа ручала и отпочинула, па је опет сва у пољу сакупљена и постројена била, те су јој раздаване освештане заставе, разређиване су старешине и нижи официри, око чега се велика галама подиже и жестока препирка изроди. Херцеговци једногласно и одлучно захтеваху да их и даље у бој воде њихове дојакошње старешине, а Црногорци хтедоше да сва уједињена војска дође под једну црногорску команду, од којег захтева најпосле попустише и оставише како су Херцеговци хтели. И тако настаде опет најбоље расположење и радост у војсци, што се браћа овако лепо сложише и послушаше.

Мени лично беше у део пала голема срећа овога дана на Црноме Куку, где сам добио оно, за које Црногорци веле да више вреди у војсци него и сам живот. Ту сам сретним случајем потоњег вечера купио маленог, врло јаког и здравог коњица дората, којег од Цетиња јахаше књажев перјаник

Симон. Ово беше тежак, товарни коњ, а перјаници књажеви морадоше имати лаког и брзог коња да у часу стигну онамо куда их књаз пошље. Симону се подсмеваху Црногорци на овоме дорату, те је тражио прилике да га се опрости, па како су на Црноме Куку многи Херцеговци догнали марву за војску, Симон од ових људи купи бољег, а мени прода свог коња.

Већег добра не могох себи у овај мах ни пожелети, те се неописано радовах, кад и ја једном коња стекох, купив му дрвен самар од ових Херцеговаца, јер о седлу не могаше бити ни разговора. Али се на брзо стужих, кад онако раздраган поведох свога дората за улар да прикажем и да се похвалим њиме својим пријатељима, Холечеку и Кикерцу, који ни таког не имаше, како ме завидљиво предусретоше исмевајући дрвени самар и под њим коњица несташно — да не рекнем пакосно.

У славу свега онога што се тај дан догодило, купих од Херцеговаца једног овна, те почастих целу малу дружину и пријатеље своје, међу које тога вечера убројах усташа и бившег писара војводе Пека, Стојана Јовановића, родом Србијанца. Док смо ми ватру ложили, воде и дрва донели, дотле је Стојан, вичан овоме послу, овна одерао, распорио и за пециво на ражњу удесио, вуну скинуо с коже и од ње дивну мешину спремио, осушив је на сунцу, да смо имали више пута кроз Херцеговину у њојзи воде за пиће. Што нам је меса преостало, завио

сам па у торби понео да уз пут сутра имамо. О, како је мој самарни дорат био златан доцније Холечеку и Кикерцу, кад стадоше обојица о њега вешати своје пртљаге и кад им дадох да по који пут на њега уседну мртво уморни. Тиме сам се ја њима светио за несташно исмевање мога дората на Црноме Куку.

Једва могох заспати ту целу ноћ од веље радости, што сам коњица стекао, те се нећу морати патити пешице ходећи преко тешких непроходних путева кроз ове кланце, нити ћу као до сад за војском заостајати, него ћу вазда на своме дорату уз књажеву свиту пристајати и одморан бити, па уживати и срцем и душом путујући кроз лепу Херцеговину. Таке мисли подржаваху сву ноћ моју живу машту, која се једва пред зору смири те могох заспати, да опет у лаком сну наставим, где сам на јави прекинуо.

Беше један од најлепших дана, петак 25. Јуна, када се кренусмо једва око подне са Црнога Кука, ма да за пут спремни од ујутра стајасмо, докле већи део војске не оде напред, те и ми за њоме пођосмо, стигавши то исто вече на Црквичке Убле, где смо преноћили. Имађасмо врло пријатан пут до овог конака, идући непрестано неком хладовином међу брдима, обраслим шумом и зеленом травом. Још и ово сво земљиште, као и Црни Кук, спада у Бањане, који су нарочито богати бујним пашњацима и сенокосима.

XII.

Два дана на гатачким степенима у Херцеговини.

ад смо на конак пали на Црквичке Убле, ту нас сустигоше четири стотине јуначких Бокеза, који похиташе као права браћа српска, да уз Црногорце мегдан поделе са Турцима. Црногорци се веома обрадоваше овим милим гостима, и цео логор знао је ове вечери за њихов долазак. Услед тога весеље је потекло на све стране. Гусле загудеше и јуначке песме закликташе, а на околним брдима засветлише силне ватре по големом логоришту наше војске, као што су засветлиле наше душе, кад смо ову браћу међу собом угледали. У зао час, по сред овог весеља, пушка пуче, а свако живо на ноге поскочи, слутећи свашта по гласу ове злокобнице. У том понесу тешко рањена Црногорског војника, који под оружјем гураше се међу светом да уграби кап воде и жеђ загаси, и не слутећи да ће тиме угасити свој млађани живот. Мртвац међу нама не мога више повратити оно весеље, које се пре тога тако красно упутило беше.

У суботу 26. пре зоре кренусмо даље, те у подне истога дана стигосмо на Турунташ, брдашце под Троглавом планином, где преноћисмо истога вечера, и сутра дан, у недељу, пођосмо даље, преко разрушеног коритског града, вас дуги дан путујући

без одмора, докле у вечер стигосмо по бујној киши на гатачке степене, где смо скроз искисли.

Тек што мало престаде киша падати, а ми на мах приметисмо, како су нам Турци овде тако на домаку близу, да их рођеним очима пођосмо гледати где се устумарали по селу Церници и градићу Кључу, који леже под големим брдом баш према нама.

Прву ноћ овде у логору претурисмо врло тешко, што се не могосмо осушити, него морадосмо лећи жедни и гладни у хаљинама, које беху скроз мокре. Уз ово удари још и неки студен ветар, а дрва нигде на близу, те бога ми сву ноћ цвокотасмо зуби. Јест, то је само нама лацманима тако било овога вечера и те ноћи, али Црногорци показиваху се бар друкчији, веселији. После кише, која је силно пљуштала пуна два сахата, у сумрачак стаде свирати црногорска војничка музика, да смо онако мокри и јадни са својих легала на тврдом камену измилили испод нашег маленог шатора, те слушали „Радо иде Србин у војнике,“ „Онамо, онамо за брда она“ и друге српске песме, које нам загреваху душу, докле је тело од зиме, умора и глади дрхтало.

Синоћ је турска војска звала наше да уговарају предају, а данас у понедеоник 28. јула зором чујемо да су ноћас у Метохију побегли и за собом оставили многу робу за јестиво, која се овога часа преноси и пописује у нашем логору. А град и куће њихове неће се палити, да се могу одбеглице, ако им воља

дође, опет у своје добро вратити. Така беше заповест књажева, које нико прекршити не смеде.

Оних 300—400 Бокеза, које напред поменух, с јадовним срцем морадоше се данас, можда у очи прве битке, вратити својим кућама, јер их аустријска влада телеграфски позиваше натраг, а сам књаз Никола желећи одржати пријатељство са Аустријом у овом часу, световао им је, да се одмах натраг враћају. Кад је ова наредба саопштена Бокезима, овим приморским Црногорцима, били су као громом поражени, јер су дошли амо са најватренијом жељом да освете Косово.

Чини ми се, да ће сутра отпочети прва битка наше војске са Турцима, који се из свију околних кула и села сабише у гачански град Метохију, подижући на врат на нос нове шанчеве, да се одупру нашој војсци. Изглед је, да ће после заузећа овога града наша војска поћи бржим кораком пут Мостара, јер осим овог, као најјаче утврђеног града, имају Турци још само опшанчену варош Невесиње, која је у свему слабија од Метохије, а оба ова града, као кључи од Мостара, мораће пасти онога дана, кад Црногорци на њих навале. Колико је одушевљење наше војске, мислим да нема града, који не би могли они заузети или на предају принудити.

Овде има на окупу свега 12—15000 војника, који су кадри сузбити трипута већу силу од ове. По томе дакле може се као сигурно узети, да ће наша војска за дан за два заузети град Метохију,

у којој веле да има које правих војника, које наоружаних грађана до 10.000; а како тамо Турци непрестано надолазе, до часа боја може их бити и много више. После пада овога града, сто нас за неколико дана, можда још до идуће недеље у Мостару, где ћемо се састати са оних 3000 црногорско-херцеговачких соколова, који су пре три дана са јуначким војводама Бајом Бошковићем и Пеком Павловићем отишли на Клек, да затворе путове и предупреде, да се Мостар и Требиње не снабдеју раном.

Ко познаје црногорску војску, тај нимало неће посумњати у њезине сјајне побједе, које ће овога пута тим сјајније бити, што је сваки војник проникнут мишљу, да оваке војне није било од Косова, и што га у бој предводи главом књаз Никола. Он сада заповеда над војском од 25—30.000, а оволико одабраних војника није до јако ни један црногорски владар на расположењу имао. Док се још и сва Херцеговина дигне, биће војника и до 40.000, а оволиком броју морали би Турци на мегдан извести најмање 100.000, које они већ давно у свој Босни и Херцеговини немају.

Српство и Хришћанство у Босни и Херцеговини нигда није било сигурније у своме ослобођењу од проклетог јарма турског, него што је у овоме часу.

Данас 29. јуна подељен је цео војнички плен, који је заостао иза царске војске у граду Кључу и то на овај начин: Све што је тамо нађено робе, изузимајући брашно, пиринач и пекси-

мит, стављено је на једну гомилу, са које је гл. администратор војске правио onолико мањих гомилица, слажући на њих од свачега по нешто, колико је баталионих командира у војсци, те ће ови сами међу својим војницима све то по правици поделити. Цела ова роба не вреди много, јер осим онога, што је за јестиво, скоро све су остало сами дроњци и крпетине, које Турци не могоше изнети у бегању.

У Церници је остала једна хришћанска породица, која је изодавна живела међу Турцима, а све остало избегло је у град или правије рећи опшанчену варош Метохију.

У граду Кључу, осим два топића, не оставише Турци од оружја ништа. Природан положај и утврђење овога града тако је ванредно добро, да би се могао подуже држати, кад би само било војске у њему, али беше као што веле једва 50 низама. Холечек, Кикерац и ја провели смо више од једног сахата, разгледајући сваки кутић овог прљавог градића турског.

У повратку свом натраг у логор из овога града јаком узбрдицом, паде ми око на блиску високу планину Волујак, чију главицу покриваше бели снег, а и надаље по овој планини има довољно снега.

Данас и јуче по неколико пута падала је бујна киша, те су и ноћи на овим висовима много хладније. Али ово не сметаше ништа нашој војничкој банди, да нас свако вече својом лепом свирком разоноди и провесели.

XIII.

У логору више куле Ченгића Дед-аге у Гацком.

После дводневног логорисања на гатачким степенима 28. и 29. јула, кренусмо данас у среду 30. јула раном зором на само Гацко поље. Али баш у ономе часу, кад се војсци кренути ваљало, пуче глас по логору, да су ноћас побегли Турци из Липника, из тврђаве куле Ченгићеве (коју је одмах и заузела наша пивљанска војска), из села: Мула, Афтовца и Грачанице. Све се слегло и мал свој однело у варош Метохију, која је утврђена шанчевима за одбрану. Овај радосни глас севнуо је као електрична струја кроз целу нашу војску, која се на мах кличући крену пут Гацкога, како је и приспела после три часа хода.

Гацко поље, које је онако дивно опевао Мажуранић у своме спеву: „Смрт Смаил-аге Ченгића“, отвара величанствен призор путнику, који је с војском путовао амо кроз стеновиту Гору Црну и кршовиту Херцеговину, куда се половина пута на коњу, а друга половина пешице путовати мора. Које прврашњи радосни глас, да смо без једне пушке добили толико села, кула и градова, које сама појава недогледнога поља и равнице дивне испред голога крша заносаше ми и очи и душу ванредним миљем, каква скоро нисам осећао. У овом радосном часу осетих се у души раван са овим јунацима,

'з које сам поносно као какав победилац јахао на :оњицу преко широког гатачког поља. И кад смо тако ıрешли половину гатачког поља, на један мах угле-ɖасмо неке рушевине од кућа, које су бесни Турци ıопалили и порушили, јер ово су српска села Са-ıобор и Гарево, која од старина беху вазда постој-5ина војводе гатачког попа-Богдана. У Самобору пред порушеном српском црквом застаде војска, књаз и цела његова свита, те књаз први улеже у поробљену цркву, у којој осим зидина све остало полупано беше, а скупоцене црквене утвари, по казивању попа-Богдана, однесоше Турци. Али пред црквом свако је живо ником поникао гледајући жалосну слику варварства и беснила турског, којим су крхали крстове и копали из гробова кости српске, да их се насеку, кад не могу ухватити жива ђаурина.

С тужним и вредовним осећајем кренусмо одавде даље, цела војска по околним планинама, где се и улогорила, а књаз са целом свитом пође право пољаном гордој кули Смаил- и Дед-аге Ченгића, који су толико јада задавали нашој браћи, везујући их коњма за репове у своме беснилу, како би се раја престравила и вазда покорна била сво-іим крвопијама. Али какав радостан данак дочека)ва тлачена и гажена раја, када виде, како зверске ıге и бегови беже из својих кула, не смејући ни :очекати а камо ли отпор дати црногорским ви-езовима. Цела књажева свита са књазом на челу,

помиравајући своје коњице, дојезди до пустих Ченгићевих двора, где је на капији истих поздравио књаза његов јуначки војвода пивски Лазар Сочица. С војничком свирком улегосмо у Ченгићеве дворе, који се тресаху од српске песме и радосна усклика. Цео двор са многим стајама озидан је каменитим високим зидом. Сама је кула од камена на три боја, у сваком по више соба, а у најгорњем боју с нешто лепше украшеним одајама живели су аге Ченгићи, који су негда бројали благо по казивању овд. људи до 10 милијона и с тога се нису бојали ни султана у Стамболу. У другој једној згради на горњем боју видесмо Ченгићеву дивхану (судницу или одају за важне разговоре), која је округла као неки котур, на који се обично с прекрштеним ногама један до другог посађиваху Турци већници. Све су згр де с кулом заједно у запуштеном стању, јер је у њима становао од годину дана царски аскер, који одавде утече у оближњу варош Метохију.

Осим куле има једна џамија, крај које је гробница силнога и страшнога негда крволока Смајил-аге Ченгића и у два низа као у некој улици поређани неки големи плетени кошеви, у којима су Турци дућанџије своју робу продавали, а више куле, раздвојено маленом речицом, стоје неколико тврдо озиданих кућа, које представљаху село Мули.

За књазом ходећи одавде на више кренусмо на једну највишу планину, с које смо као у некој панорами у низини крајем гатачког поља и според-

Кула Дед-аге Ченгића у Гацком.

них брда гледали низа села, куле и обшанчену варошицу турску Метохију, више које се на брду беле 300 шатора војених. Једино ова варошица, од целога низа, што није у нашим рукама, али сутра или прексутра мораће се и она или предати, или ће је наша војска бомбардирањем из топова порушити и освојити. Мало час изаслан је из нашег табора с пушком и белом заставом у руци један војник у Метохију с писменом поруком да уклоне из вароши своје рањенике, болеснике и децу, јер ће се отпочети бомбардирање вароши, ако се за најкраће време сама не преда. Сада очекујемо одговор на ово.

Гацко поље пружа се у дужину десет часова хода од Ноздара до Бегова-врела, у ширину пак девет сати хода од Кобиље-главе до Суве у Сућеску. У том пољу има седам српских православних цркава у разних седам чисто српских села. Свега села у читавом гатачком пољу има четрдесет и једно, од којих су чисто српских тридесет, која дају преко хиљаду љута ратника. Поврх тога Гачани су људи најстаситијега и најлепшега соја у свој Херцеговини, да је ретко где још наћи овако лично виђених људи.

У том соколовом гњезду 1813. о св. Сави родио се Богдан Зимоњић, у витешкој кући од старина, која рађаше вазда по избор јунаке, мудре старешине народне и свештенике.

У тој кући беше и наследна кнежева власт,

Поп-Богдан Зимонић, војвода Гатачки.

докле народ имађаше старих повластица за сретнога доба своје потпуне самоуправе. Наследив од својега оца попа Аћима свештенички чин, постаде Богдан у младим својим годинама протопоп и оборкнез гатачки, а владика Петар Петровић II. Његош дарова му војводски чин за јунаштво и друге повеће заслуге, што је учинио за Црну Гору и Херцеговину.

У свима народним устанцима за минулих 40 година, међу првима беше Богдан Зимонић, који је прошао кроз више крвавих битака, него што година броји, показав свагда највеће јунаштво, али беше вазда ванредне среће да никада рана не допаде. Због тога Турци вероваху тврдо да га куршум не бије.

Поп-Богдан је више пута морао напуштати своје топло огњиште, па у сред зиме са целом својом породицом ускакати у Црну Гору и отуд се опет натраг враћати, у многим турским тамницама подуже чамити, да му је више пута глава о концу висила. И после сваког ослобођења турске тавнице мораде поп-Богдан изнова себи кућу градити и кућити, јер му свагда кућу запалише и до темеља разрушише Турци.

Више од четрдесет година клао се са Турцима, а кад год је у Црну Гору ускочио, свагда је чете дизао и с њима међу Турке упадао. 1862. беше у свима оним крвавим биткама с Црногорцима кроз Дугу против Дервиш-паше.

Кад је букнуо потоњи устанак у Невесињу јуна 1875., поп-Богдан је међу првима био и са својим Херцеговцима све бојеве издржао, 48 тврдих турских кула и караула разрушио, показав свугда лично чудо од јунаштва.

Слободно се сме рећи: у свој Црној Гори и Херцеговини мало има данас равних војводи Богдану Зимонићу, који је у својој 65. години још тако крепак и чио, да је кадар издржати сваку јуначку муку боље него многи ђетић чојковић.

XIV.

У логору црногорском на пољу Невесињу у Херцеговини 4. јула.

оследњи извештај писах више пусте куле Ченгић-аге у Гацком. Прорицах тада према околностима да ће наша војска свакако задобити опшанчену варош Метохију на Гацком. Али ево се преварих у рачуну у толико, што се сама варош још истога дана у прошли четвртак предала или правије рећи истурила беле заставе, чиме се лукаво оградила против бомбардања наших топова, који беху већ спремни за тај посао. Но што је важније од предаје саме вароши, учинише сад Турци. Они се повукоше с аскером заједно на големо брдо више вароши, где се тврдо ушанчише, очекујући наш нападај. Али књаз Никола штедећи

драгоцену крв својих соколова, крене војску крајем гацкога поља поред Метохије, оставивши на стражи две своје војске, пивљанску и гачанску, прву под војводом Лазаром Сочицом, а другу под поп-Богданом Зимонићем. Овима задаћа беше, да држе Турке у шкрипцу и да им затворе путове, од куда би им помоћ или храна доћи могла и још ако им могуће буде да учине дар мар од Турака, којих беше овде четир пута више. Наших беше под обе војводе једва 1500 војника.

Цела пак остала војска с књазом Николом на челу путоваше од 4 сахата по подне до 10 сахати у вече истога дана до брзе реке Грачанице, где је и преноћила.

Беше јако мрачна, хладна ноћ, кад је цела војска преко ове необично брзе реке газити морала, да пређе на ону страну и ту не далеко конакује. По кориту ове реке беше испретурано грдно камење, за које је вода у своме паду непрестано запињала и тако страшан шум правила, е смо из свег грла викати морали да се разумемо. Осим тога сам прелаз толике војске по ноћи преко ове реке чињаше таку ларму и галаму, да ти уши оглуну. Па кад још стадоше реку газити силни коњи и маске, обремењени топовима и разном другом тешком војничком опремом, проламаше мрклу ноћ силно хрзање коња и њакање товарних мазага и магаради, као да ће страшни суд настати.

Прешав на ону страну сретно на своме дорату,

који мален беше, те у мал што није самном заједно запливао, јер ми ноге до колена у води беху на њему седећи, морадох онако мокар стајати читав сахат крај реке, да опет натраг по неком војнику дората пошљем Холечеку, који би на оној страни морао преноћити, да не беше мојег дората. Ту сам онако црногорски из пуног грла преко реке викао: Хо-ле-чек, прекидајући слогове да ме боље чује и разуме, и како сам се обрадовао, кад сам таким истим нагласком своје име чуо од оне стране, по чему знадох да је коња примио. И кад се на овој страни обојица од радости загрлисмо и пољубисмо, пођосмо миловати чупаву главу нашег доброг дората, који дрхташе од зиме, газећи три пута преко ове брзе и хладне реке кроз шиљаето оштро камење.

Ту ноћ проведосмо канда још горе, него ону на гатачким степенима, јер тек око поноћи могосмо лећи гладни и уморни. Оштар хладан ветар дуваше, те је војска овде без огњева преноћила, тек да се одмори за сутрашње путовање.

Одатле се кренусмо сутра дан у петак у 5 сати у јутру, путујући непрестано најлепшим странама у гацком пољу, између најдивнијих брда, хумића, долина и ливада, којима непрестано теку мале речице и потоци хладни, са многим живим изворима горских студенаца, каквих мало где има у целој Херцеговини. Ово је права божја љепота — као што веле Црногорци. Само жедни и уморни путници могу оценити ово драгоцено благо.

Уз пут пролажасмо поред многих села, појединих кула, које напустише Турци и утекоше пред нама. Нарочито у месту Фојници беху две врло јаке куле, које пред наш долазак напустише Турци, те их наша предња војска беше попалила. Али се заустависмо на мах пред необично јуначком појавом. Наша предња војска јављаше књазу, да се 15 друга затворило у кули Вукотића и неће да се преда, ма да им је казано, да ће им кулу са земљом сравнити, ако се неће предати, иначе им неће ништа бити. На сва обећања они се не хтедоше предати, и кад најпосле видеше, да се према њима у кули пођоше намештати наши топови, предадоше се на веру, задржавши оружје, под којим их изведоше наши пред књаза. То су вам праве јуначке слике и прилике, којима на челу читаш највећу смелост и одважност. Четворицу од тога друштва изведоше пред књаза. Он их пред целом свитом световаше да остану мирно на своме огњишту, јер он се није ни кренуо против њих, који су нам по језику рођена браћа, и да ће им у сваком случају боље бити, ако мирни остану. Од целог њиховог имања неће им нико ни сламку узети, јер ми нисмо пошли да освајамо, него да ослобађамо подјармљену браћу. На овај савет они се лепо захвалише књазу, залажући своје главе да ће на миру бити и да неће правити никакве пакости нашима, који крај њих буду пролазили. После овога књаз их је обдарио новцем и отпустио.

Одатле се кренусмо даље. На путу чујемо, да је пред нама Селим паша с војском на једном брду и на тај глас убрза наша војска кораке у намери да ухвати Селима са војском, али се лукави Турчин јаду досетио, те још брже утекао преко Залома у касабу (варошицу) Невесиње. Залом је природна тврђава са својим брдима који удесно леже, измеђ којих уским путем пролажаше наша војска, а осим тога у Залому су и три врло јаке камените куле, које би нам све скупа могло задати великих јада, да је у Турака било више војске, а мање страха. Овако они све то напустише те побегоше остављајући за собом траг од побацаних ствари, које у страху бегајући не могоше собом понети. Цео тај дан путовасмо кроз пределе и брда, куда су усташи војевали, и тек у 5 сати у' вече после путовања од 10 сахата улогорисмо се на једном брду крај невесињског поља, одакле лепо видесмо беле дворе бега Љубовића и касабу Невесиње. Овде смо провели ноћ врло рђаво, јер је северни оштар ветар тако јако дувао, е смо мислили, однеће нам шатор више главе.

Сутра дан у суботу 2. јула у подне спустисмо се у то дивно и чувено невесињско поље, које је веће и свима природним красотама лепше и богатије од гатачког поља. Овде је пуно таких хумића и забрђа, да би се сликар занео, те не би знао, које ће пре да сними, а свуда мирише трава и шума од љесковине и крупних црвених јагода. Оваке сам

пределе до јако познавао само из песама, а сада гледам на јави оно, што песник силом маште своје износи свету пред духовне очи. У једном од оваких најлепших крајева леже двори бегова Љубовића, окружени ливадама, брдовитим шумама, вотњацима и красним усевима.

Наша војска прође покрај двора, а књаз са перјаницима и осталом својом пратњом улеже у тако рећи пусте бегове дворе, у којима беше само један старац хришћанин, бегови пси (које Турци јако поштују) и многа ситна живина. Иначе беше у кући доста вина и ракије, меда и другог јестива, али све ово ни капи, ни мрве нико није бегу однео. Да је бег имао више свести српске, па да је дочекао браћу како ваља, могли би и њему коју у здравље попити, овако прегледасмо само његове одаје, које су празне и нечисте, као и у других Турака. Двори су спољашње нешто угледнији, нарочито кућа Бећир-бега, кога су Турци обично звали Влахом, сумњајући да је у пријатељству са Црногорцима. С тога је ваљда и књаз Никола прво овога кулу прегледао, с осмехом рекавши: „да учинимо прво посету Бећир-бегу.“

По големим авлијама леже разбацани многи економске справе, међу којима први пут у Херцеговини видех неколико кола са четир точка за вожење усева. По свему се види, да су бегови радили економију сами у великом, као и пчеларство и сточарство, јер беше пуна једна башта кошница, у

Кула бегова Љубовића у Херцеговини. (Слика Ф. Кикерца.)

одајама меда и пуно судова за сливање млека и сира, а у једном закутку угледах старе гусле, што показује, да су Љубовићи задржали но нешто од правог обичаја српског, и ако се потурчише

Кад смо тако разгледали дворе чувених и богатих бегова Љубовића, који поврзу своју воде од прастаре властелинске породице српске из косовског доба, књаз нареди својим перјаницима, да у дебеломе хладу под столетним гранатим грмом поседе и причувају ове дворе, докле војска не оде из ових крајева. У повратку свратисмо још у врло лепу малу градину одмах за двором, у којој беше пуно дивно расцветаних ружа и много кошница меда. Узабрав спомена ради сваки по једну ружу, излегосмо из дворова Љубовића, пред којима нас неколицина застадосмо да воде пијемо и да коње напојимо на лепој великој беговој цистерни, која стајаше пред самим двором. Ту наш Кико (тако га Црногорци зваху) узеде у руке своје убојно оружје, које вазда уза се носаше, меку оловку и лист беле хартије, те седећи у хладовини под оним грмом верно сними и нацрта тврде куле и уз њих све остале зграде бегова Љубовића. И тако овом работом својом себи стече наше признање, а нама леп спомен сачува.

Одавде се кренусмо даље преко брда и долина према касаби Невесињу, те се у 5 сахата у вече истога дана улогорисмо на брду Драшње, југоисточно од касабе Невесиња.

Данас у недељу 3. јула баш око подне почеше пуцати прве наше убојне пушке на Турке, који су тврдо ушанчени на брду више касабе, исто као и Метохијани, држећи ваљда да ћемо их, као и оне за леђи на миру, оставити.

Овај бој наших с Турцима испао је с наше стране пренагљено и нехотице и то на овај начин:

Наша стража на брду према касаби набаса некако на турску стражу у шанцу, те се међу њима заметне мало чаркање. Наша стража поче узмицати у намери да измами Турке из шанаца, које ови доиста и оставише, те појурише за нашима. Ово спазе два батаљона наше војске, пиперски и озринићски, који су у близини код наше страже стојали, те се наметну за Турцима, који почеше узмицати к својим шанчевима, а наши их гонити стадоше, дотеравши их до шанчева, које на јуриш заузму. Турци окрену бежати градским шанчевима, а наши, обузети јуначком ватром и жељни боја с Турцима, полете за овима до близу самих градских шанчева. Бадава су командири трубом позивали натраг, јер нису ни имали заповест данас да нападају, него је наредба била да се само из топа град бије, наша стража и она два батаљона упливаше већ у жесток бој, који је трајао 7 часова. Наши на чистој пољани, а Турци у градским шанчевима. Пушке и топови пуцаху непрестано са обе стране. Наши Пипери налетали су тако јуначки на Турке, да су их живе рукама хватали. Војске беху тако близу јед-

на према другој, да се каменом могаху гађати. Битка је била жестока и крвава са обе стране. Напокон у сумрачак наши се по заповести морадоше повући натраг, носећи са собом 15 мртвих и 52 рањена друга. Колико је Турака пало, не зна се за јамачно, али морало их је много више погинути, јер је наша топовска кумбара 6 пута ударила и прснула у сред њихових шанчева, осим што су пушке добро гађале.

У почетку боја ухвате наши војници два рањена турска низама, које око четир сахата доведу у наш главни стан, где их наши лекари прихватише и ране им завише. Обојица беху Бошње те се лепо српски захваљиваху Црногорцима.

Али за нас је овај губитак према незнатном успеху врло велик, тим више, што је овај сукоб погрешно и преухитрено изазван, и с тога је наша војска планула још већим огорчењем против Турака, који ће у првој битци прескупо платити ових 15 драгоцених првих жртава наших.

У понедељак 4. Јула у јутру сахранисмо погинуле јунаке, а тешко рањене посласмо на Грахово у главну војену болницу.

После подне истога дана од 4—7 сахата у вече грували су наши топови непрестано са још бољим успехом него јуче на турске шанчеве у касаби. Књаз Никола у пратњи Бели-Марковића изасланика, из Србије и војн. заступника аустр. пук. Темела, који су у недељу после подне амо у логор при-

спели, изишао је овога пута на врх главице брда на место, од куда су наши топови гађали, те је са својим гостима гледао одатле бој наших са турским топовима. Наши су данас особито добро гађали, Турци напротив рђавије него јуче. Па ипак овога пута могла нам се велика несрећа десити, што се у близини књажевој једна турска кумбара распрштала, те комадић њезин са стране дохвати књажеву хаљину.

XV.

У главном црногорском логору под планином „Бабом“ у Херцеговини.

После потоњег мојег извештаја из логора у пољу Невесињу од 5. Јула бављасмо се тамо још два дана, за које време није се ништа важно десило, осим што су 6. и 7. ов. м. пуцали наши мали брдски топови дневно по 2 часа свакад од 4—6 на шанчеве касабе Невесиња, којима су нанели довољно квара, али су Турци дизали нове опкопе од прућа и набоја земљаног, радећи свагда ваздугу ноћ на томе.

Пред саму ноћ последњег дана просу се по логору глас, да се Турци, дуж целог гатачког поља, повратише својим кућама и кулама, којих се наша војска није дотицала, него их је сво време на миру оставила, те сад далеко од наше главне војске на-

падају мучки наше поједине људе и оне, који туда пролазе, гонећи тајин за воіску. Тако се повратише у своју кулу и она несретна браћа Вукотићи, којима је књаз Никола у пролазу с војском онако великодушно живот поклонио, те сад као оно змије из потаје задају јаде нашима у пролазу, ма да су књазу својим главама обећали, да ће на миру бити. Може ли се дакле према оваким крволочним фанатицима поступати човечански, као што је поступала црногорска војска у своме проласку кроз Херцеговину? Не може заиста, кад Турци у својој глупости овај поступак тумаче, као да их се Црногорци боје и што им је попретио султан из Стамбола. У својим јадним и крајње очајничким околностима овако глупи појмови могу се само рађати у главама мухамедових потомака, који нису кадри да схвате и познаду своје рођено стање, а то ли ће у беспримерној занесености веровати што им људи из човечанских обзира чине и говоре. Варварски и освајачки народи клањају се само крутој сили, а никако људским поступцима.

Овако је многи Црногорац, најбољи познавалац свога диндушмана, умовао, извршујући брижно књажеве великодушне наредбе, да се чува својина одбеглог непријатеља, јер је Црногорцу светиња свака наредба Господарева. С тога је овај глас произвео узрујаност у логору, нарочито међу онима, који су се надали овом колачу од Турака, и свако је живо с нестрпљењем очекивао да чује

књажеву пресуду у овој ствари. И доиста, после неколико часова изиђе наредба да се попале и поруше сва села, куће и куле турске у пољу гатачком и невесињском, да нам се не легу змије у недрима. Та се наредба још данас почела извршавати.

*

Овде је на своме месту да споменем нешто, што се десило 2. Јула око четир сахата после подне у Гацком, баш кад смо отуда кретали, те оставив Метохију, према њој левом страном крајем поља пошли даље. Ту на неком висоравну за часак се задржасмо. Наше војне старешине са књазом пођоше са ове узвишице гледати баш према нама Метохију, а војска попаде по трави у веселом разговору. Ту на близу беху неке турске куће, којих се нико за живу главу не смеде таћи. Али више тих кућа, као по некој градини некако наши војници намирише неки кромпир, који беше утрапљен у земљи, па стану весело ножевима земљу одгртати, и кромпир вадити у живу смеју. У том неко подкаже ово књазу, који као стрела долети овамо на своме Лабуду, те љутито подвикну на ове војнике, који се у часу разбегоше. Један само од њих некако се сплете не могав утећи, те га књаз са коња дохвати и удари лако танком неком шибљиком.

Овај призор тако је растужио неке Црногорце из књажеве свите, да су ником поникли и главе оборили, а Филип Шалин Ђурашковић, који близу мене стајаше, обе руке на образ стави и по-

дугласно проговори: „Бих радије јутрос погинуо, на моју душу, но што јадан видох сада ово.“ За тим се исправи и рече: „А што да не смију војници кртолу брати?“ Ја му у себи потпуно за право дадох, али не хтедох да га још већма палим, те ћутах.

Овим хоћу само да кажем, како се књаз Никола ни на што није обзирао, па чак ни на јуначки понос и образ својих Црногораца, него се вазда строго придржавао оне свечано задате своје речи: да његова војска неће дирати у туђу својину колико је црно испод нокта, нити ће коме какве штете нанети. Књаз Никола није своје царске порекао, докле вероломни и погани Турци нису томе повода дали, да је порећи морао.

*

Истога дана пошла су два батаљона наше војске да поткрепе војску од 3 батаљона која је изаслана, да поседне кланац *Бишину*, те да тиме пресече саобраћај Мостара са невесињским Турцима. По томе је наша војска заузела важне позиције, које су 4 сахата близу *Мостара*, и тако су на све стране пресечени путеви, од куда би Турци једно другом у помоћ притећи могли. Још имају отворен само један нов пут у Босну, а отуд им не може никаква већа помоћ доћи, јер баш данас чусмо, да је *Мукшар-паша* са нешто мало олоша босанске војске дошао у Мостар, затекавши овде све престрављено у највећој забуни.

Главни стан наше војске из стратегичјских обзира премештен је испод касабе Невесиња у четвртак 8. о. м. под планину „*Бабу*,“ очекујући покрете турске, као и своје велике топове, који ће за неколико дана амо стићи, те ће с овима предузети јаче бомбардање опшанчене метохијско-невесињске турске војске, која је на оба места опседнута нашом војском. Тако ће се без великих мука задобити оно, што би се сада морало са већим жртвама освајати, а начело је књажево: *штедити сваки живот свога војника, тим више, што нам није нужно хитати за победама, које су нам извесне према данашњој изнурености турске војске у Херцеговини.* Ово заустављено и лагано кретање наше војске према цели својој јамачно ће свакако извртати и злурадо нагађати туркофилска штампа, али нама и није стало до њихових симпатија, које се вазда према сопственом интересу управљају. Ми тврдо верујемо у свечану књажеву реч: „*Ја сам овај народ узео на своју душу, и готов сам вазда пред богом и пред људма одговарати за њега.*“

Осим напред наведенога, има још неких много важнијих разлога, који за сада нису за јавност, а због којих је скупа наша главна војска у последње време обуставила своје корачање према Мостару, у којем смо могли — као што сам у свом пређашњем извештају наговестио — још пре осам дана бити.

Ми поуздано знамо, колико су Турци слаби у Мостару, као и у осталим местима, у којима су

сада усредсредили свуколику своју војену снагу, јер из свију места, нарочито из Мостара, добегавају хришћани у наш табор, те нам приповедају јадно стање и очајничке напоре турске. По томе ми би могли врло брзо довршити ову војну, да нам није важнијих разлога, због којих смо у последње време мало стали да отпочинемо

Стање здравља у нашој војсци врло је добро, ма да су на овим височима врло хладне, као јесење ноћи, и у опште кишовито и јако ветровито време.

9. о. м. цео дан и 10. до 4 сах. по подне, кад завршујем овај извештај, не беше ништа важна да забележим, осим што су јуче динамитом порушене и оне тврде куле у *Заломy*, из којих су пређе Турци напали нашу војску.

Тај посао, рушење Залома, извршио је брзо и добро прави вештак у овој работи, француски капетан Барбије, који се овде међу усташима у почетку устанка нашао, делећи с њима свако добро и зло. Херцеговци рушећи с њиме по свој Херцеговини турске куле и карауле и сами су добро испекли тај занат. Барбије се више пута радосно смејао гледајући како прости Херцеговци хитлено и вешто знају да поступају са тако опасним елементом, као што је динамит. Барбије обично говори да свако парче динамита вреди злата, али само у тако јуначким рукама, као што су Херцеговци, који не познају страха.

———

XVI.

На Корита у главном стану црногорске војске у Херцеговини 13. јула.

сим оне наше војске, која је пошла у Бишину да прекине свезу између мостарске и невесињске турске посаде, сва остала војена снага до 8000 војника била је у главном логору, 6 сахата од касабе Невесиња, кад у недељу 11. јула зором долети гласоноша од наше војске са *Бишине,* која од нас беше десет сахата далеко, јављајући, да је синоћ у сумрачак стигао и да се после малог пушкарања према нашима улогорио и ушанчио *Муктар-паша* са 6000 до 7000 војске из Мостара. Није дакле истинит био онај глас, да је Муктар-паша са маленом војском из Босне у Мостар дошао. Тако су преноћили два највећа непријатеља лице у лице, један према другом. Али у недељу пре освитка зоре опази наша стража, да се Турци кренуше, обилазећи друм, северном страном планине прво малог, па онда великог *Велеша.* Наша војска на мах остави своје положаје, те се с највећом брзином упути противном јужном страном планине *Велеша* све до једне повеће косе испод самог гребена планине, према касаби Невесињу, да овде дочека Муктара, који је пошао да се кроз нашу војску пробије и уједини са турском војском у касаби. Наша војска од једва 5 батаљона (2200 људи) према 15 батаљона (до 7500) турске војске имала је врло велик и тежак задатак.

Тек што наша војска овде заузе позиције, пошав један део исте на сам гребен планине, на један мах с ужасном дреком појави се турска војска с противне стране планине на самом гребену према нашој војсци. Ово је био сигнал за Турке у касаби, који на мах излете из града према нашој војсци, која се са гребена планине повуче сва на косу у страни, видећи непријатеља с груди и с леђа. Из саме касабе излетило је 1200 Турака, који заједно с Муктар-пашином војском ударе на војску нашу од 5 батаљона. Наша је војска с таком брзином палила плотуне на Турке, да им је тако рећи косила прве редове, али су Турци јурили преко својих мртвих и рањених телеса. Најжешћа пуцњава трајала је пуних 7 часова, кад је наша војска скоро већ истрошила своје фишеке, па видећи да јој још не стиже помоћ, почела се лагано и уредно повлачити, пустивши Муктар-пашу да с војском улегне у касабу. После јуначког отпора, који је Турцима много јада задао, у том повлачењу наше војске добише Турци маха, те осуше и топовима на нашу војску, која претрпи овога пута велике губитке, наиме 40 мртвих и 83 рањена. Турака је пало четири пута више, јер су као слепи јурили напред на кишу од наших танади. Тако је *Муктар-паша улегао у касабу Невесиње, али је скупо платио свој улазак.*

У том крвавом боју на Велеш-планини погибе јуначки поп-Ђуро Гојнић из села Брчеле у црмничкој нахији. Уз њега погибоше још неколико добрих

јунака, који хтедоше мртва попа из боја да изнесу. Али у том их Турци сустигоше, те прво мртвоме попу Ђури као барјактару главу посекоше, па за тим још тројици живих и здравих, који заостали беху да попа из боја изнесу својима. Чим је поп-Ђуро пао, његов син Јоко, свршен богослов, који у истоме боју уз оца беше, дохвати барјак из мртве очеве руке, те са осталом војском измаче испред огромне и несравњено јаче турске силе. Турци се овога пута беху ванредно побесили да су гонећи неколико заосталих црногорских војника нуз Велеш-планину за овима викали: „Стан почекај, Црногорче, далеко је Цетиње" и т. д. што су ми сами ови војници сутра дан приповедали, чисто стидећи се, што морадоше узмицати.

А да је којом срећом овој нашој војсци на тако важној позицији добра помоћ на време стигла, Муктар-паша био би још овде са својом војском сатрвен, те би за тим одмах пала и Метохија. Тако би сва Херцеговина била у нашим рукама, са Мостаром заједно, јер осим ове две опшанчене вароши не имађаху Турци нигде више своје отпорне снаге.

Ми са центрумом бесмо јако удаљени од овог боја, коме потекосмо, но доцкан амо стигосмо, те узев овде и ону нашу војску са Бишине, односно са Велеша испод касабе невесињске, сви заједно кренусмо преко Зови-Дола, где смо ту ноћ конаковали. Сутра дан у понедељак 12. јула путовасмо даље од ране зоре до мрклога мрака, пуних двана-

ест часова најнапорнијега марша, каква не имадосмо, од како смо кренули на ову војну, докле на Корита стигосмо.

Један стари војвода, који је у својој младости са побратимом поп-Луком из Марковине и другим витезовима црногорским у маленим четама овуда по Херцеговини гонио Турке на буљуке, устави се мало иза књажеве свите да се издува, па ће рећи: Божа ти вјера, нисам овако хитао, ни кад ме овуда гоњаше негда читава војска турска, но сам отпочинуо, кад ми воља беше. А са оволиком црногорском војском, светога ми Петра, пошa би тада на Цариград.

На овоме журноме маршу одмарасмо се на часак у близини села Београда, те седећи у хладу крај београдске цркве, при оведаше ми један Херцеговац опширно и по реду, како је устанак о Петрову-дне 1875. у Бањанима код војводе Бачевића углављен. Ту се искупише сви главари херцеговачки, те један другом тврду веру зададоше, да ће сваки у своме крају устанак дићи за три дана, што и учинише. Прва устаничка пушка пуче у Невесињу крај ове цркве београдске, а за њом прве, које се одазваше беху од Љубиња Мијата Брстине и католичког попа дон-Ивана Мусића. Први напад усташа на Турке беше у равници код села Дабра у Невесињу 3. јуна. У том стиже у Невесиње јуначина Пеко Павловић са својих пет стотина Црногораца, као добровољаца, којима вазда беше мила и драга овака работа. На брзо за тим диже се и арх-

:ентије Перовић од Дуге, а за њим све виђеније решине у народу, те за најкраће време обузе и пламен целу Херцеговину. Ова шака јунака аше пуну годину дана отпор царевини турској, ле не прихватише њихово родољубиво дело у е руке Србија и Црна Гора.

После тога одмора кренусмо даље преко грд- лукавичких кланаца, каквих још не видесмо. Ту ва војска застала, јер не само што је пут сам я крш, него што је и пролаз кроз кланце врло к да се не може у ширину путовати, него се све а сабити и ногу пред ногу лагано све на више ити. Разуме се да смо сви са својих коња сјаи, па и сам књаз Никола, који пешице иђаше, све натраг погледаше у недоглед расуту војску, о се мучно и споро унапред креће. И кад би жево соколово око опазило да изостају они војникоји о себи на својим плећима носе малене, али тешке сандуке, пуне оловних пушчаних зрна, би навлаш напред пропустио целу своју свиту, би сам изостао и дочекао те своје праве мучее, које би на глас соколио: Хајте, потеците, сокои моји, још мало преко ове главице на ону банду, ка, не дајте се. И да вам је било стати па види, какву силну моћ имађаху ове обичне речи из а књажевих. Ови војници, окупани у своме зноју, видно добише нову снагу, те дочепаше оне своје ке товаре и пођоше у напред кличући: Хоћемо, одару, у твоје здравље, хоћемо. А пре тога на

по сахата у средини ових грдних кланаца, гледао сам једног од ових мученика живих како је спустио доле на камен своје тешко бреме, па дубоко уздахнув гласно викнуо: „Ах, ђе ли си, лијепа смрти, ђе си?“ И доиста, ко се овако грдно мучити мора кроз цео свој живот, као Црногорац, томе нигда није жао умрети. Једина му је жеља: лепа смрт на јуначком мегдану у што крвавијем боју. За Црногорца је смрт васкрс из ових земаљских мука у небесно царство мира и покоја.

Стигав по тако грдном путу још исто вече касно на Корита, ту се улогорисмо, ноћ преноћисмо и сутра 13. јула преданисмо, па опет преноћисмо, а ништа се необичног није десило.

Исти дан стигоше у главни стан наше војске сенатор *Бајо Бошковић* и *Пеко Павловић* са 2100 момака оне војске, која беше изаслана, да затвори искрцавање турске војске на *Клеку*, а 1000 исте војске остало је и сада у оним крајевима под војводама *Иваном Мусићем* и *Тришком Вукаловићем*. С њима је дошло и 15 Турака, које су на Клеку заробили.

*

Корита се зову велико, пусто, неродно земљиште, са многим брежуљцима и дољачама, по којима се као млазеви пружају беле бразде од маховине и силних водених бујица, које туда јуре са разних страна од горских потока, те изгледа као да су корита усахнулог језера.

На том земљишту подигоше Турци јак градић

за војску, са неколико кула у близини, но све то попалише и развалише још прошле године херцеговачки усташи, бијући крваве бојеве око овог градића, крај којег смо ми сада у логору. У тај развањени град долажасмо из логора по воду, која се овде у великим и пространим цистернама у обилатој мери налазаше за војску. Али то не беше текућа вода, но само сливци од бујних киша, која се овде хвата и чува у тим цистернама. Па ипак како смо је слатко пили, као најскупоценије пиће што господа пију, и хвалили смо бога, кад могосмо и оваке воде за доста добити да се напијемо.

Страшно је гледати кад војска наиђе у путу на оваке цистерне, па сви навале и стану се гурати око ње у највећој ларми. Тек само чујете, како у том метежу бућне по који војник у саму цистерну. Сви што около стоје место да се престраве за живот онога, што је доле пао са висине по 20—30 стопа, они се на глас стану смејати оном сиромаху доле, који се прво добро напије воде, па онда мора да пуни и додаје судове, који му се одозго спуштају завезани на појасевима војничким. Бива да по неколико њих падну доле у том гурању, од куд обично излазе на поље, тек кад су напојили све оне, који су горе око цистерне.

Разуме се, да при сваком таком паду војника у цистерну сва се вода замути и подигне се сав талог и муљ одоздо, да га војници разнесу на својим брковима, пијући кроз њих ову мутну кишницу.

А који немају бркова, ти обично на суд ставе парче крпе или мараме, па кроз то воду пију. Још је добро, кад је ова вода скорашња, јер су цистерне свуда лепо озидане као подруми, па је вода вазда хладна и пријатна, али кад је вода ова од дужег времена устајана, она грозно смрди, од оне зелено-жуте маховине, која се поврху ње као нека кора ухвати.

Па и такве смо жељни били више пута, лутајући преко кршева и тражећи какву локву у камену, где би се кишница задржала, па како радосни бесмо, кад оваке локвање нађосмо. Али ко на ово благо у пустој Сахари наиђе, тај се прво сам у миру добро напије, па тек онда ларму подигне да и други чују. У трку овамо дођу по више њи и да се потуку око оно мало злехуда напитка, што је преостало иза сретног проналазача.

*

Као ванредно редак и можда јединствен случај у свим европским војскама ваља ми овде споменути, *да је у битци на Велешу у Дробњачком батаљону црногорске војске био бој с Турцима отац Саво Батрић Кршикапа из села Тумана у Дробњацих са својих шест синова, шест соколова, који су свиколици живи и здрави из овог боја изашли.* Седми брат ове сретне породице остао је дома код остале чељади.

Има више случајева, да су по два и по три брата уз седа оца кренули у овај света бој за ослобођење и уједињење српско, те у битци стоје

један уз другога, да се братац брату на невољи нађе. Видео сам један случај, како два рођена брата носе трећег тешко рањена из боја на носилима уз највишу планину у првој битци код касабе Невесиња. Па кад су га спустили доле код „црвеног крста“, да га лекари прегледају, а тешки болесник дубоко уздахну и зајеча да ме је до срца заболело, као канда ми је рођени брат. Али један стар, просед″, коштуњав Црногорац, који је такођер у истом боју тешко рањен и лежаше мало даље на страни, осекну се на рањеног младића: *„Мучи, погани једна, што ти је, што јечиш, ово ми је четврти пут ма нисам нигда ни цикнуо“* на које га је младић тужно погледао, намргодио се и није више ни писнуо, ни онда, кад су му из ране ђуле вадили. Оваке муке без јаука кадри су издржати само потомци „малог Радојице“ а овде је пуно таких јунака, који челиче и соколе мекушнију своју браћу.

XVII.

Са Корита у село Врбице под Вучјим долом.

Док смо се ми у логору овде на Корита бавили три ноћи и два пуна дана, тако притајани од Турака, у овој заветрини прилично удаљени од њих, дотле се у смеоној глави лукавога Муктар-паше ваљаху големе мисли, које у њему

покреташе и храњаше привидна победа над Црногорском војском у Бишини, те лакомо пође да изваћа големе своје планове. У то име, одмах после битке под невесињском касабом, крену се одавде са 18 батаљона војске, 12 топова и силном војничком опремом, те брзим маршом пође у град Билеће, који је ближе црногорској граници, но што је Мостар невесињској касаби. Он је рачунао, да ће књаз Никола са главном својом војском кренути напред према Мостару, оставив на страну невесињску утврђену касабу, као што је и Метохију оставио, па таман Црногорци кроче Мостару на врата, а Муктар са свом силом једним скоком преко Бањана упадне у Црну Гору, попали и поараби, што се боље на брзу руку учинити може, па се врати у тврди град Билеће, докле Црногорци из оне даљине овамо стигну.

О како би красно одјекнуло по читавој Европи: Црногорци у Мостару побили своје заставе, а Турци им прегазили и попалили пусту Црну Гору. То би била за њих већа победа у томе часу, него све оне битке, које би изгубити морали, да су се са Црногорцима ма где у Херцеговини дохватили и побили. У том би и Махмуд-паша са југо-источне стране одвојио један део од својих 50 батаљона војске са 60 топова, те послао да у Црну Гору од Подгорице упадну и попале, знајући да му јачи отпор нико тамо дати не могаше. А нашло би се пустих Турака да упадну и од Грахова, те попале

оно мало црногорске сиротиње са слабом обраном — само да је Муктар-пашу на Бањанима срећа послужила да се прикучити могао Црној Гори.

Па како је све то у највећој тајности израђивао, ходећи са војском северном страном големих планина, ни помишљао није, да у истоме часу, као његова сенка упоредо с њиме иду Црногорци у истом правцу мало источно, не пуштајући из вида ни једнога часа свога препреденог непријатеља. Кад се Муктар са својом војском одмара и Црногорци праве конаке. И сад нам тек постаје јасно, што смо испод касабе Невесиња, два дана онако напорне маршеве чинити морали до на Корита, где нам у четвртак у зору стиже глас, да је Муктар кренуо у Билеће.

Књаз Никола, вазда спреман као запета пушка, одмах исто јутро диже војску, те пође журно према Бањанима, али га је Муктар-паша са својом војском само у два часа претекао. Јер таман што смо око подне под Плану стигли, али угледасмо према сунцу како се на лепоме друму крећу Муктарове колоне, удаљене од нас два сахата хода, но се тако лепо виде слободним оком, да је цела наша војска стала и гледала Турке, како се са целом својом опремом крећу према Билећу. Пут беше насут шљунком, права царска џада, и вођаше кривудајући све на више, те кад војска дође на чиста отворена места према нама, виђасмо је као на длану, да би је чисто могли пребројати,

тако нам се чињаше на близу и видно. Томе допринашаше необично леп и ведар дан, те се сунце спустило на голему војску и силно светло оружје, од којег се сунчане зраке одбијаху па нам цео покрет војске јаче до оч..ју допираше.

Гледајући пред собом тако Турке како одмичу живо, обузе нас налик ономе осећању, које се у нама буди, кад нам тица из кавеза утекне. Јер нема сумње, да су они добили велик скок тиме, што су нас два сахата за собом оставили, те не могосмо, ма да како хтедосмо, у томе часу пута им препречити.

После пуна два часа одмора наше војске овде под Планом, кренусмо даље и ми за Турцима према Билећу, те дођосмо истог вечера у село Врбице, кроз које и Турци прођоше, те се за њима просу глас да су нам у пролазу отровали убле (бунаре) са пијаћом водом, на коју се наклописмо мртви жедни, ма знали да ћемо на мах попадати. Кад сам се добро воде напио, мени доиста udараше неки смрад од барута и у полу сам чекао, кад ће да се појави право дејство отрова, којег мирно очекивах, гледајући толики свет, што се са мном заједно на тим ублима напојио и ватрену жеђ угасио.

Чим смо у Врбице стигли и конак учинили, беху изаслане наше страже извиднице да мотре на покрете Турака, које затекоше у најживљем раду око грађења шанчева и подизања каменитих метериза (опкопа) близу нас на брду пред Вучјим-

долом. На то се наша стража према њима исту ноћ такође стаде нешто утврђивати, подижући на брзу руку неке метеризе, и за сваки случај беше јој придодат неки део војске, да јој се на близу нађе, ако би до невоље дошло.

Цео логор обузе нека свечана збиља, кроз коју продираше радосна нада, што сваки овога вечера осећаше близину онога часа, који може да буде од великог значаја Томе много доприношаше и близина крвника нашег, на којег тако кивни бесмо, да смо чисто осећали његов погани дах по зраку ове ноћи у логору. Али није ни чудо што нас тако осећање загреваше ноћас, кад смо се данас први пут овако лепо једно према другима гледали, као да је свако своју снагу на догледу приказати хтео, пре но што се на крвавоме мегдану будемо огледали.

Но свако је од нас тврдо веровао, да ће Турцима осванути црни петак, ако међу нама до густа дође.

XVIII.

Битка на Вучјем-Долу под Билећем.

Још ни зора није помолила свога лица, али по нашем логору затрубила војничка труба, која би и мртве из гробова подигла, а то ли не би овако живу војску, што, и кад лаки санак борави,

једним оком вазда будно гледа. У часу поскакасмо са својих легала и први, кога угледасмо, беше књаз Никола на своме Лабуду, будећи војску кроз логор са својим трубачем, који уз књаза непрестано потрчаваше.

У том се по логору зачуше гласи: Кренуше Турци! Ха, бјеже Турци! На ноге, Црногорци! Као да су ови гласи с неба долазили, тако су ме у једном трену као силном електричном струјом прострујали и собом понели, да сам међу првима у целом логору полетио да видим како беже Турци те да своју душу наслађавам тим тако жељеним погледом. И ногама и рукама био сам својега дората, да боље потрчи према оном големом брду, са којег нам допираху одјеци топова као из највеће даљине, да се сваки пуцањ потмуло чути могао.

И после добро пола сахата јурења у напред, тек што испадосмо на доглед оном брду пред Вучјим Долом, са којег су јутрос „Турци кренули и утекли,“ али они исти топовски гласи, које као из највеће даљине једва чути могосмо, окретоше се на један мах правим својим звуком према нама и сувише громко проговорише. Јурећи уз војнике у напред никад нисам ни погледао на брдо, нити сам слутио што зло отуда, кад се пред мојег дората зарише 3 -4 топовске кумбаре, које се стадоше вртити и у земљу заривати. И док сам тренуо, као с тавана спадох са свога дората, који преплашен овим поздравом свали ме, па као помаман загребе на лево дољом међу брдима, а ја скочих са земље,

те и отрчах, што игда могох, под само то големо брдо, са којег нас Турци гађаху. У највећем страху, каква нигда у своме животу нисам осетио, постајах неко време у том заклону под брдом, кад стадоше туда према мени, удаљено 50 корачаји, трчати наши војници, који беху према Турцима на мртвој стражи дуж целог овог брда. Па чим који према мени дође, погледа ме па оштро викне: „Мичи отолен, бјежи за нама“, али сваки у највећем трку тако пролази и даље бежи са погнутом главом, носећи своју пушку у руци.

Ја бих врло радо за њима потрчао, али видим како међу њих бомбе падају и како их они обилазе и прескачу, па не смем да се макнем са својег места из заклона. У том према себи угледах поврху саме главице високога брда многе црногорске капице, што ме неописано обрадова. Али у том часу стадоше са те високе главице Црногорци плотуне палити на брдо више моје главе, да ме на ново језа скроз прође, од оног силног фијукања пушчаних зрна, која се као киша просипаху. И кад нека од њих почеше падати на близу пред мене, не могав стићи својој мети, а ја се стискох те стадох бегати оном долином међу брдима, куда мало час наши војници бегаху и куда ми је пред њима дорат утекао.

И док сам се ја тако спасавао, дотле је већ у велико и сва наша војска са кнљазом, целом његовом свитом и читавом војничком опремом давно запала у ову живу ватру према Турцима,

који већ беху кренули да заузму два важна виса, што су наши уочили. Али се у сретном часу по команди књажевој с десне стране подиже војвода Пеко Павловић са јуначким херцеговачким усташима, а на лево крило потече сенатор Бајо Бошковић са својом бригадом, те се у најживљем трку обе војске успеше и заузеше важне положаје на тим двема брдским главицама, са којих просуше прву ватру на Турке и тиме прихватише отворену битку од Турака. На то се Турци повукоше у своје шанчеве и метеризе. Та два брда стајаху са оба бока непријатељске војске, која сада у средину међу наше западе. Центрум наше војске стајаше у средини на високом брду, баш према турским топовима на оном брду, испод којег утекох, кад су наше пушке припуцале на Турке. Овом војском је управљао војвода *Петар Вукотић*.

Са трију наших главица обараху војници силну ватру на Турке, који нашима одговараху пушчаном и топовском ватром. И на мах се отвори жесток бој. Књаз Никола са ђенералним штабом и свом осталом свитом својом, стајаше у центруму наше војске, узлећући неколико пута на помамном Лабуду своме на врх саме главице, где га Турци уочише те обрнуше свом снагом на ову страну. И кад се на ову главицу стаде осипати најжешћа ватра из пушака и топова турских, те у близини књажевој неколико рањених паде, стадоше главари салетати и молити књаза Николу, преклињући га

Војвода Петар Стефанов Вукотић.

јуначком срећом црногорском, да се са својом свитом уклони одавде у близину на једно друго брдо само за кратко време, докле наши Турке сломију — што им књаз по жељи учини. И кад су тако Црногорци смирили ову највећу своју бригу, прилегоше силном вољом и ојачаном снагом палећи плотуне на турску војску пред собом. Киша од танади сипала је на турске шанчеве, нарочито са двеју наших главица $1^1/_2$ сахат и тек на мах као пресечено умукоше и пушке и топови са обе стране, а са наших главица мислиш слета, а не ходи војска и у тињи час беху празне све три главице.

Сад наста свечана тишина код нас, а књаз Никола скиде капу, стаде се крстити, кличући: „*Ох боже помози, ох боже помози, сада сијевају мачеви и ножи, сада наши јуришу на Турке.*“ И заиста после неколико минута чујаше се урнебесно клицање наше војске, која гоњаше Турке. На то књаз плану и поскочи као и сваки Црногорац, кад зачује убојно клицање своје браће, али га пратња мољаше и преклињаше, да причека још мало У том долети први радосни гласоноша те јави: „*Господару! ево ти воде жива Осман-пашу!*“ који заиста после неколико минута и дође у пратњи неколицине Црногораца и *Луке Филипова* из *Пипера*, који га је и заробио. Лука је Осман-пашу као роба драгокупа водио на своме сиромашном црвеном појасићу, који са себе отпаса и њиме пашу привеза у знак покорности, те га тако до књаза доведе, пливајући у големој

радости, што му овака срећа данас у део паде. Кад је Осман паша стао пред књаза, вас дркташе, да ли од умора или од страха, а књаз му пружи руку, посади га према себи, те рече: „*Ратна срећа, која се данас склонила на моју страну, досудила вам је ову судбину. Ви је можете лако поднијети, јер сте се јуначки борили. Сједите и почините.*“ И кад му се Осман паша француски захвали, настави књаз с њиме и даље разговор на истом језику. Овде је књаз напојио пивом и понудио дуваном Осман-пашу, који се сада мало осмели, те причаше књазу о Муктару и турској војсци у Билећу, док књаз не прекиде разговор, окренувши се свити: „*Хајде да̂ се иде*“, и на мах се диже цела свита с књазом, којег је и Осман-паша на коњу пратио до самог разбојишта, једно пола сахата од места, где је књаз са својом свитом стајао. Осману је књаз дао коња, јер су га пешке довели, а дао му је и онај сахат, који му је одузео заједно са сабљом онај, који га је заробио.

Кад смо стигли на разбојиште, наша је војска била већ догонила Турке у Билеће, те се расуто војници враћаху, гонећи пред собом живе заробљене Турке. Многи ношаху џебану и оружје, које су у бегању Турци побацали. По свем грдном разбојишту лежаху турска телеса као снопље,канда их коса покосила. И што идеш дубље Билећу, све су гушће и гушће гомиле мртвих Турака, који су из прва бежали, па за тим од страха и умора изнемогоше тако, да су ишли

ногу пред ногу, као сватови, како веле Црногорци, очекујући да им над главом заблиста црногорски јатаган, те да их опрости — муке и страха. Само ко није достигао Турчина, тај га није посекао или убио, јер се ретко који бранио. Али благо томе, коме јутрос хитре ноге беху, тај се насекао Турака, колико му воља беше. Као на Граховцу, тако су и овде поједини Црногорци секли по 6—8 Турака. Да нису наши јако уморни били и да их није морила јака жеђ од необичне сунчане припеке, која тај дан чисто сагореваше, не би утекао ни један Турчин жив у Билеће. Шћаху их у бегству наши све до једног потући. Осим ухваћеног Осман-паше, више официра и мноштва војника, погибе Турцима у овом боју и *Селим паша*, миралај Мехмед бег, Али-бег Ризванбеговић и много виших официра, а као што причају њихови заробљеници, рањен је и *Муктар паша* стојећи код топова, но су га за раније рањена у Билеће однели. Погибе и *Дервиш ага Љутовић*, хришћански крвопија из Мостара, а врх свега погибе најмање 2500 низама осим рањених. Наших је погинуло 70, а рањено се 118, међу којима је братанић кнеза Николе *Филип Петровић*.

Осим Муктара, који је као мушир (маршал) и главни командант управљао турском војском, беху у овом боју још и *Мустафа паша* као бригадир (који је сретно умакао), *Селим паша* као дивизијонар (који је погинуо) и *Осман-паша*, такођер као бригадир, (којега су жива ухватили). Осман паша

је човек нешто већи од средњих људи, сувоњав, просед и врло црномањаст, по рођењу *Черкез*, а говори осим руског, француског и српски језик по мало. Њега је данас књаз уз пратњу са осталим заробљеницима опремио на Цетиње.

Кад је књаз Никола дошао до близу места, на којем стајаху Осман-пашини топови, приступаху књажевој руци војводе и остали војнички главари, те радосним гласом честитаху победу, а књаз Никола, обузет необичним одушевљењем, обгрли прво свога таста војводу Петра Вукотића те се с њиме пољуби узвикнув: Мустафа мој, и теби имам захвалити за ову победу. За тим се окрете војводи Пеки Павловићу и другима, којима се такођер захваљиваше.

Али дивно беше видети *књаза Николу* овде на разбојишту после битке, како дочекује у повратку уморне соколове своје, те се с њима најљубазније здрави, а они добивши нову снагу, видећи тако весела и задовољна господара свога, причаху му на глас, колико је који Турака смакао и какво је јунаштво тога дана учинио. Књаз Никола слушаше сваког појединог и клицаше с њима заједно најодушевљеније, благодарећи св. Петру и св. Василију, што је црногорско оружје и данашњи дан одржало победу над Турчином, српским дин-душманином од Косова.

Црногорска војска у овом боју, осим мноштво оружја и неколико барјака, задобила је *пет Крупових топова острагуна*, од којих сваки вреди 610 талира,

имао, он би тако славно победио ма коју другу војску, као што су њега Црногорци до ноге потукли.

А да се Муктар паша није надао овоме колачу, најбољи је доказ, што је центрум своје војничке снаге са већином топова поставио на крајње брдо Вучијег дола, удаљено најмање три сахата хода од јаке тврђаве Билећа, у коју би се имао склонити и утећи са својом војском, ако би га лоша срећа послужила. То је опет његова погрешка, као што беше велика му обмана у прецењивању своје сопствене снаге.

Слава дакле витешком и прегалачком духу црногорском, као и његовоме првом представнику књазу Николи, који посред живе турске ватре својим личним јунаштвом подржаваше тај дух данас у својој војсци, којој тиме победу стече. А хвала буди, осим свеколике војске, мимо све њезине дичне вође, нарочито двема оријашким величинама јуначким, војводи Петру Вукотићу и његовој десној руци војводи Пеку Павловићу, — као и млађој витешкој снази сенатору Баји Бошковићу, — који уз старе лаворике своје са јуначких мегдана, узабраше данас неувели цветак на крвавом пољу у Вучијем долу, да њиме оките славом увенчане своје главе.

* * *

Додатак. Овога часа дође књазу телеграм од друге црногорске војске са *арбанашке* границе, у којем јавља главни заповедник *Божо Петровић*, да су

Војвода Пеко Павловић.

Црногорци тамо одржали сјајну победу, потукавши Турке до ноге и отевши им 4 топа, мноштво пушака и других ствари убојних. Уз највеће одушевљење и урнебеско клицање прочитао је књаз војсци овај телеграм, заповедивши да се у славу ове победе опали опет као и јуче 21 топовски метак из пређе турских а сада наших топова.

XIX.

У главном стану црногорске војске на Дубоком-Долу 18. јула.

Јуче се кренула наша војска *у Дубоки Дол* западно од *Билећа* 1. сах. испод једне планине, где се улогорила. Овде се прикупљаху цео тај дан батаљони, који у јучерањем боју беху, доносећи пред књаза пушке острагуше, официрске турске сабље и остали плен, што је који батаљон из битке изнео. Свако се живо зачудио и зарадовао, видећи пред собом на големим хрпама наслагано толико силно оружје сваке врсте — читав арсенал војени. Самих пушака — које још нису ни покупљене од сваког батаљона — донесено је до 2800, а како веле, биће их за јамачно и преко 3000. Ваља знати, да су турске пушке острагуше једне од најбољих у европским војскама, грађене у енглеским творницама, и по томе вреде много за сваку, то ли неће за нашу војску, која има од најстародревнијих кремењача,

па свију система редом до данас. Па кад узмете, да је са таким, разноврсним и свакојаким оружјем Црногорац и Херцеговац до јако војевао, и добијао најсјајније победе над много претежнијом силом, и бројем и оружјем — онда се тек дивити морате томе зору и томе јунаштву. Али ваља живети са Црногорцима и Хецеговцима па да познаш праве мученике, који но се на муци родише и вас живот чемерно проводе, а то их је и уздигло до овог јунаштва, са каквим се мало који народ похвалити може. Непрестано ратовање против угњетача њихових народних и човечанских права челичило им је мишице, да не малаксу у крвавоме боју, крепећи свој на муци прекаљени дух тврдом вером, да ће и њима једном синути сунце слободе и лепшега људскога живота, као што га и други сретнији народи уживају.

И данас до подне донашано је непрестано оружје, а књаз га је давао војницима у промену са оним пушкама, које су такођер од Турака 1858. на *Граховцу* освојене, јер су ово штуцеви много лошији од потоњих турских острагуша. Бољи јунаци добише боље пушке, а слабији ће се угледати на ове, те ће и они првом приликом до бољих пушака доћи — рекао би свако, ко је видео, с каквом се жудњом Црногорци и Херцеговци по цео дан врзаху око овог добивеног оружја, што стајаше у грдне гомиле сложено, те преврћући оружје непрестано говораху једино о његовој вредности.

Како је који батаљон полагао оружје ова два

дана, тако га је књаз и даривао редом, боље јунаке уз оружје још и орденима, а поврх свега својом топлом хвалом и разговором. Може се рећи, да је за ова два дана видео књаз појединце сваког свог војника и ови њега, јер се с њима бавио од јутра до мрака.

Данас су наши војници са турским заробљеницима по големом разбојишту, које заузима простора 3—4 сахата, међу силним мртвим телесима истраживали и напокон нашли лешину *Селим-паше*, коју је познао на мах његов каваз, сада наш заробљеник, што је уз пашу непрестано бивао. Селим паша је био малена узраста, слабачке телесне снаге, у ногама је нешто наказаст, и са свим седе браде и косе, али по приповедању Мостараца Срба, који га познаваху, веле да је био жива духа, ванредне енергије у своме војничком чину, тако, да је по највећој врућини по вас дуги дан пешице на својим сакатим ногама витлао, муштрајући своју војску, која се свакад пре њега уморила. Према Србима и у опште хришћанима био је прави пас, гори од сваког Турчина, као што су обично потурице, јер Селим је био по рођењу Грк. Његову су лешину данас војници укопали. Том приликом нађена је и лешина највећег фанатика Турчина *Кара-бега*, муфтије (највише духовно лице) мостарског и херцеговачког, који је својим великим упливом на војничке и грађанске власти највише јада и пакости наносио нашој браћи, где год је могао. Његовој

смрти обрадоваше се Мостарци и други Срби, који га познаваху, више, него да је сам Муктар погинуо.

Из потоњег боја изнели су војници и мног новац, који је предао свако своме командиру, а овај ће им на равне делове опет поделити. Тако сам видео само код једног батаљоног командира завијено у марами златног, сребрног и бакарног новца до 2 оке. Код појединих Турака нашли су војници по 20—30 дуката.

По свему се види, да се Турци листом, с највећим напорима кренуше на ову војну, јер међу њиховим побијеним лешинама има високих, дебелих, гојазних људи, као што су обично аге, бегови, чиновници, трговци и опште људи, који су најлепше и најугодније живели. То се види и по многом лепом оружју, нарочито јатаганима и сабљама, официрским униформама и другом угледнијем оделу.

Јутрос се проноси глас по логору, да је *Муктар паша* са 8 батаљона аскера још јуче одмах после претрпљеног пораза умакао пут *Требиња* и да је у Билећу оставио само 2 батаљона војске. Ако се ово обистини, онда се на сигурно може казати, да је у потоњем боју пало 8 батаљона Турака, јер сами њихови заробљеници казују, да их је пре битке било свега 18 батаљона. У турској војсци су батаљони 400—800 људи, па кад узмемо и овај најмањи број, онда је које погинуло, које рањено најмање 3200 војника, а биће много више.

Овако су само вуци црногорски и херцеговачки могли надрти стадо Муктарово, па још на злу месту: у *Вучјем долу!*

XX.

У главном стану црногорске војске на Пилатовцу, више Билећа, 19. јула.

После оне крваве битке на *Вучјем Долу*, још и данас леже по бојишту лешине турске поражене војске, кужећи ваздух смрадом и трулежом распаднутих телеса, на којима гамижу црви услед јаке сунчане припеке по вас дуги дан. Још пре два дана, дакле одмах први дан после боја, кад су наши по разбојишту тражили лешину Селим-пашину, грозили су се и ужасавали онога призора, који се на големом простору од 4 сахата пред њиховим очима развијао. И те Турци у Билећу, у својој најближој близини и гледе и трпе, не помичући се с места, да покупе и покопају своју рођену браћу, која ево три дана на срамоту њихову леже по разбојишту, те им копци и гаврани месо кљују и разносе, па и сами њихови пси, који су заостали у избеглим кућама у селима, одмах под зидинама Билећа једу месо својих господара. Овако што могу само некрштени и погани Турци трпети без покрета и без помицаја.

Али не само то, они могу још нешто гадније и зверскије да учине, чему би се човек само од људождера могао надати. Чујте само:

Још јуче, 18. о. м., док бесмо на *Дубоком долу*, наша врховна војена управа, следећи своме човечанском осећању, намисли, да Турцима у Билећу учини један предлог, достојан наше хришћанске вере и напреднијег доба, у којем живимо. На име она понуди Турцима примирје и веру, да их с наше стране нико дотаћи неће, док не покупе и не сахране своје мртве на разбојишту. Уједно им понуди и помоћ, ако им каква с наше стране у тој ствари затреба, само да се уклони ово грозна и ужасна слика испред погледа људског, и да се учини задоста оном осећању, које по најпростијим појмовима одаје пошту човеку након смрти.

У тој сврси истога дана, у недељу 18. о. м. после подне, опреми наша *врховна војена управа* парламентара с белом заставом у руци и званичним писмом на француском језику, који овде од речи до речи у српском преводу доносим.

Копија писма Његове Светлости *књаза Николе I.*, које је управљено на главног команданта *Мукшар-пашу* или другог којег војеног заповедника у Билећу, гласи:

На Вучјем долу 30. (18.) јула.

Екселенција!

Ма да је већи број мртвих, који су пали на бојном пољу 16. (28.) о. м. сахрањен, ипак је остао велик број на бојном пољу око Билећа неукопан.

Уверен, да Ваша Екселенција жели испунити

дужност, коју имате према својој војсци, хитам да се споразумем с Вама у овој ствари, и готов сам, да уговоримо о појединостима ове операције.

Жао ми је, што вам морам јавити, да је међу погинулим нађено и мртво тело једног ђенерала турског, у коме су заробљеници Ваши познали *Селим-пашу*, којем сам учинио свечан погреб с почастима, које припадају његовоме чину.

Овом приликом јављам Вам добре гласе о ђенералном бригадиру *Осман-паши*, који је у истом боју од моје војске у најодсуднијем часу заробљен, и да је исти с највећом хладнокрвношћу заустављао своје војнике од бегања, али му узалудно беше сво његово напрезање. Паша је у потпуном здрављу оправљен на Цетиње.

Књаз Никола I.

Спроводно писмо гласи:

Копија писма војводе *Станка Радонића*, које је управио на команданта ђенерала у ***Билећу***.

На Вучјем долу 18. (30.) јула.

Част ми је послати с мојим уложено писмо Његове Светлости књаза, управљено на главног команданта г. *Мукшар-пашу*.

У случају одсуства овог последњег, Ви исту ствар узмите у обзир, те је изволите окончати.

Ђенерални бригадир *Осман-паша*, који је заробљен од наше војске у тренутцима за њега врло почасним, замолио ме је, да вам саопштим његову

поруку, да бисте му његове личне ствари на *Грахово* послати изволели.

Ако пристајете, моћи ћу се споразумети са изаслаником, који ће доћи, да уредимо сахрањивање Ваших мртвих.

Војвода ***Станко Радонић.***

Па шта мислите, шта су Турци одговорили на ово? Оборили су плотун из пушака на нашег парламентара, ког је сам бог из ове кише од танади жива и здрава изнео са белом заставом, коју по међународном уговору све европске војске поштују, па и сама је Турска потписала исти уговор, али ето како га поштује.

Али зар има што свето код Азијата, који убија представнике велесила европских, па му ништа не бива, а да ти поштује парче беле крпе, која није била на турбану око главе пророка Мухамеда.

Па такав се народ у образованој Европи још и данас не само трпи, него га још неки назовиобразован народ јавно на срамоту људску потпомаже и жртвама крви својих синова.

* * *

Вучи-дол је пространо земљиште, које се равницом пружа четир сахата дужине испод града Билећа, па чак под село Врбице, а широко је близу три сахата. По њему је пуно мањих брдашаца и хумића, много налик онима на Граховцу. Само што су овде уз те небројене главице пољем још многе

дољаче, по којима се ово земљиште управо и зове Вучи-долови. У тим дољачама у зимње доба витлају се и станују вуци, које силни ветрови са големих отворених брда овамо догнају у ову заветрину.

После Вучи-долске битке, непрестано смо конаке мењали, сваку ноћ на другом месту, али све овде на близу, ако би нас срећа послужила да још једном уловимо Муктар-пашу. Тада се говорило да му се војска јако поболела, које живећи у оној тескоби у граду међу силним рањеницима, које што га кужан ваздух троваше од ужасног смрада са Вучјег-дола, те мора кренути ма куда са оном војском што му још преостаде.

Тако једном после три дана са целом нашом војском кренусмо дуж целога Вучи-дола крајем, куда смо једва пролазити могли од ужасног смрада што је ветар до нас доносио. На све стране видех просте војнике наше како потежу мараме, те повезују уста и носове своје да могу даље корачати. Ми смо још пре њих то исто учинити морали, али кад стадосмо наилазити на мртва турска телеса, која порасподана лежаху на све стране, наши коњи стадоше главама махати и зазирати, као да ни они не могаху одолевати ужасном смраду.

Веће грозоте никад својега века нисам видео, него што сам овога пута овде. Гола нага људска телеса, модра и натечена као да су их милијуни пчела изуједали, па је по њима на више места кожа попуцала од страшне сунчане жеге, те се пораспа-

даше. Овде људски труп без главе, онде са главом, у коју не смеш ни погледати како је страшна, а по телу отворене ране од пушчаних зрна и убода оштрога ножа. Тамо изломијене кости на ногама и рукама висе са стране, као да су преко њих јурили највећи терети. Овамо људску утробицу пси надрли те црева разнели. Поврх свега витлају се густа јата црних гавранова и других разних тичурина, које се из оближњих планина сакупише овде као на каквој грдној даћи, те благују. Више војника наших на њих су пушке палили, али та гладна јата ни покренула се нису. Тако им овде беше добро.

Газећи крај овог ужасног призора морадосмо у страну кренути, јер пред нама ницаху све веће и грозније гомиле, те коњи не хтедоше у напред поћи. И кад смо читава два сахата далеко у страну на десно одавде отишли, још нас је непрестрано смрад давио, којег смо се толико нагутали, да нико не могаше целога тога дана залогаја у себе узети. Још и сутра дан не могосмо се отрести како самога смрада, још више онога утиска од погледа на ове грозоте.

XXI.

Осам дана на Обљају, граници Бањана, у главном логору црногорском.

Ми смо сада близу црногорске границе и са ових брда после месец дана угледасмо опет главицу поносног *Ловћена*, који нам својим старим оком завирује, продире у срце и душу, да

уварда и дозна, какве се мисли у нама овога часа роје? Да ли смо се зажелили његове седе главе, која је пуна најдивнијих прича о старој слави и големом витешком јунаштву црногорских соколова, који су толико пута прелетали ове и најудаљеније крајеве „Онамо, онамо за брда она“, где је стара српска постојбина, па су се враћали с новим лаворикама своме јуначкоме гњезду? Ил' је старцу малена најновија победа наша према оном големом наду и уздању, којим нас је са Цетиња радосно испратио, те се старац љуто забринуо, исправио старачку грбачу, да му поглед још даље домаши, па нас мери, па нас погледује, куда ћемо, на коју ли страну?

Али није само Ловћен, који нас овде на догледу, тако рећи на црногорској граници, радознало, а можда и забринуто гледа. Наш сваки помицај, сваки покрет духовно прати цело српство, а поврх свега гледају нас и прате стопу по стопу живе очи херцеговачке раје и нејачи, која се обрадова нашем доласку као озебао сунцу, па се боји, да јој ово сунце не заиђе онамо за брда и планине црногорске, од куда је и синуло!

Тако би се од прилике могао у песми описати расположај нашег логорисања за ових потоњих 4—5 дана. Како ли је у истини и шта се смера с овим повлачењем наших конака до на саму границу црногорску, знаће најбоље наша врховна војна управа, која најстрожије храни своје зами-

шљаје, а ми јој тим више поклањамо вере, што је потоњом славном битком на *Вучјем долу* показала, да води рачуна о часу, кад јој војсци ваља ударати и јуначку крвцу пролевати. Пролазећи покрај толиких утврђених места, у којима Турци чекаху наш нападај, минусмо даље, док нам Турци не пођоше у потеру. Тиме су платили више, него да смо с њима десет пута бојак били без успеха, у којем би случају војска већма клонула духом, него кад без икакве своје штете проводи дане, мењајући конаке. Међу тим свака војска има свој начин војевања, а овај потоњи ако и не изгледаше на први поглед тако добар, беше увенчан најсјајнијим успехом, који нам и сада улева наде, да ће ово наше левентовање на Обљају уродити добрим плодом.

*

Крстарећи залуду више дана око Билећа, не могосмо нигде Турака ни видети, а камо ли се где с њима сукобити на јуначком мегдану. С тога књаз Никола остави овде један део своје херцеговачке војске, да мотри на покрете турске, а свуколику осталу своју војску крену 20. јула, путујући цели дан, докле овамо у Бањане доспедосмо, те се овде улогорисмо. То је зар књаз и за то урадио, да би сачувао оно лепо здравље у војсци, којим се ова вазда одликоваше. А да смо дуже у близини Вучјег-дола остали, тешко да се не би многи поболели. Цео онај предео беше окужена и нездрава зрака,

и не имађаше ове дивне паше за коње, меке траве за легала војске и још дивније воде, чега свега овде у изобиљу беше.

Мили Бањани! Нигда вас заборавити не могу, као ни цела наша војска, коју нахранисте, напојисте, одмористе. На вашој миришљавој трави спавасмо као на мекоме паперју у својим домовима. А док живим, сећаћу се оних осам дана, које на вама проведох, под благим зраком красне питомине, коју вазда покриваше као анђелске очи дивно плаво небо. Ноћи ваше беху праве рајске ноћи, осветљене милионима божијих кандила на звезданом небу, које обасјаваше силна светлост пунога месеца те раскошно просипаше над нама сребрне зраке своје. Беху нам ноћи канда милије него красни данци, којима сметаше сувише јака сунчана жега.

Као да бесмо у најјужнијем крају, под благим талијанским небом, тако се овде пријатно осећасмо и заборависмо на многе мучне ноћи, које проведосмо на разним конацима висова херцеговачких, грчећи се од јаке студени. Тамо хладних ноћи не могосмо нигда преспавати, а кад топло сунце гране те нас загреје, мртво санани климатасмо и тамо и амо на својих коњих, кад морадосмо по дану путовати иза сваке хладне ноћи.

На Обљају имадосмо свачега у изобиљу, јер вредне Кривошије овамо лакше допираху са свакојаком ђаконијом својом, носећи за војску силне товаре вина, ракије, дувана, хлеба, сува меса, сла-

нине и свега осталог за јестиво. Кад ови трговци у војску стигну, тек само пусте телале своје да узвикну: Ено дођоше Кривошије у тај и тај батаљон или у ту и ту војску, обично по имену дотичнога војничког главара, па као без душе све њима потрчи. И најсиромашнији војник истресе своје џепове те последњу пару с благословом даје овим трговцима. Ови се највише врзаху око бригаде војводе Пека Павловића, ког смо већ и за то више љубили и поштовали, него остале војсковође, којих војску не полажаху нигда окретне Кривошије са својом робом. Као да Пеко беше у некој сродничкој свези с њима, тако су Кривошије њему хрлили, а Пеко их је радо гледао и прихваћао, поради своје војске, знајући шта је глад и жеђ из својега сопственог искуства за пуну минулу годину дана као усташки војвода. Многи од ових Кривошија беху војници у Пековој усташкој војсци, па зар из особите љубави и захвалности према својем бившем старешини најрадије долажаху у његову војску.

Али осим ових посластица, што нам донашаху Кривошије, сами Бањани су медна кошница, пуна слатка и кисела млека, дивна масна сира и још маснијег кајмака, каквог нигде више кроз сву Херцеговину ни пре ни после не видесмо. Овде се свега тога задовољисмо до миле воље. Најпосле писмо и црне каве.

Још на гатачком пољу писао сам у Котор пријатељу Спири Петровићу да сам сретно коња купио

у путу, те да ми одмах пошље чисте кошуље, једно велико и топло бело ћебе, два пара опанака, неколико марама, чарапа, две фунте каве, 4 фунте шећера, једну оку јаког апсинта, два цела сира, један нож и сва моја писма која су преко њега за мене дошла. Све то стигло ми је на Обљај из Котора кроз сву Херцеговину у књажев шатор, од куда ми послаше једног дана по војнику. То беше увијено у јакој платненој врећи, на којој беше исписано моје име и презиме ћирилицом и поштарски велики жиг *Cattaro.*

Да видите моје радости, кад сам ову врећу примио и почео отварати, осећајући се наједаред као богат човек, а још више, што ћу моћи сада почастити своје пријатеље и познанике уз пут куда год кренемо јер то све лепо сада могох на коња метути и собом понети.

Како сам се задубио око просецања ове вреће, нисам ни приметио, да се више њих око мене сакупило, па чекају да виде шта сам добио испод књажевог шатора, јер су видили, да ми је ту врећу донео војник отуда. Нисам ни опазио, да је међу овим радозналим гледаоцима на земљи седео и тај војник, док нисам врећу са свим отворио и почео вадити ствари, на које ће исти проговорити:

„Оли ми дати ову врећу, бога ти?“

„Хоћу, светога ми Петра, а како не бих. Но ми реци, на што ти је ова продрта врећа?“

„Божа ти вјера, преша ми за нечесову работу.“

При свем том, што не хтеде рећи, на што му треба врећа, пружих му исту врло радо, уз добар комад сира и хлеба, те га тиме отпустих. А кад сутра у јутру, ја седим близу нашег малог шатора са својим пријатељима у разговору. Баш смо пили црну каву, кад на близу угледам истога војника где преко логора корача, носећи нешто у рукама, а на његовом туру прочитам крупно написано своје име и презиме и реч Cattaro. И кад сам на то обратио пажњу својих пријатеља, сити се насмејаше, као да су прочитали неке шаљиве логорске новине.

О човече божи, кад их скроји, кад саши и брже боље кад се у њих спрати — то ће разумети само онај, ко се тако пати у сиротињи као ти.

Наши Мостарци имађаху уза се сву опрему, да се кава скува и попије, те сам од њих исту позајимао или њима каву давао да зготове и са мном заједно пију. Тако се и њима одужих, што су ме пре тога више пута овом ђаконијом радо послуживали.

Али све оне дивоте, које напред наведох да сам уживао на Обљају, губе се као дим, према узвишеном тренутку, који осећах овде и душом и телом. То беше, кад сам први пут после месец дана на себи осетио белу чисту преобуку, збацив са себе од силних знојева и киша скоро иструло, црно рубље, заједно са свим оним благом, које се у њему за све дуго време нашег блискога сродства наспорило. Без тога не беше у логору зар ни ци-

гле душе. Као да сам тиме и стару кожу скинуо са себе, те навукао свежу нову, у којој се стадох топити обузет неким рајским миљем као новорођено невинашце после мајчиног купања.

Чини ми се, да сам са шаке порастао у томе часу, у којем осетих целим животом неку заповљену снагу, са необичним душевним полетом

Па како ми један пријатељ тутну у руке неко мало зрцало, стадох се после пет недеља дана на њему први пут огледати, те се упрепастих, кад себе скоро познати не могох. Место беле, меке коже на своме лицу угледах, црно-бакарну боју, коју је не само бојадисало жестоко херцеговачко сунце, него је уз то још тако испекло, да се по целом лицу, нарочито носу, танка кожа љуштила, те сам је као неку кору доле скидати могао. То сам све и на другима видео, али на себи не осетих, нити видех до овога часа на овом маленом зрцалу.

*

Радња наше војске за ових потоњих 10 дана беше у томе, што је крстарила око Требиња, а једно је одељење доспевало чак и више Требиња до планине Гливе, која утире на путеве од Стоца и Билећа, држећи тако у шкрипцу Турке у ова два положаја. Тиме су уједно стражарили и мотрили на војску турску, која би имала с Муктаром доћи из Мостара преко Стоца у Требиње. На томе путу не беше никаквог већег окршаја, осим што је по где-

која пушка припуцала око Требиња, где је наша војска ухватила неколицину живих низама. За тим напусти најпосле од своје воље позиције, које беше заузела, повуче се око Билећа, које је опасала, и Плане, из које су Турци утекли у Билеће, те је наша војска попалила оно неколико села, што у Плани беху.

Сам Шобота Абдић, барјактар плански, са још једним пратиоцем дошао је у наш главни стан, да се поклони књазу Николи, и да уговори о предаји целе Плане, која броји до 300 пушака. И док је он овамо дошао, да у име свију уговара једно, дотле Турци у Плани учинише друго, утекав заједно са четир шоботина сина у град Билеће, које раставља простор само 1 сахат од Плане.

Тако сада у Билећу има свега до 3 табора војске, за коју се такођер пре неки дан говорило, да ће се предати заједно са Турцима Плањанима и утврђеном кулом Шоботином. Али су Турци ужасно превртљиви, те радије прегореше и у нашим рукама оставише свога старешину, него што би нам се предали без крви, бојећи се зар, да их Срби после предаје не посеку.

Међу тим књаз је Шоботу врло лепо примио, те га и сад тако држи, проводећи с њиме сваки дан по који час у шаљивом разговору, јер је Шобота чувен са свога оштроумља и беседничког дара, а говори српски тако лепо и чисто да га је милина слушати. Пре неки дан из међу осталог причаше

књазу и то, како је Муктар-паша после претрпљеног пораза свога на Вучјем-долу долазио у кулу Шоботину и као мало дете плакао пред седим барјактаром, који је после овога на мах помишљао на предају. И кад му је неко од наших приметио, како га жали, што се и толико патио са својом чељади, која је научила лепо живети, одговори стари Шобота: „Право да вам кажем, да није Муктар потучен под Билећем, не би данас овђе под овим Јавором виђели Шобу.“ Старац је висок, сув, јако коштуњав и држећи, ма да му је око 90 година. Породица му је од лозе попа-Богдана Зимонића, што је свакоме у овим крајевима познато, а потврђује и сам поп Богдан. Старац Шоба лепо уме да приповеда, како је за свога века био бој са црногорским ускоцима, и како је у исто доба водио побратимство са српским калуђерима у ман. Косијерову, који је манастир 2 сах. од његове куће, па како је обилазио славе и прославе, па је и сам ове вазда држао по стародревном српском обичају.

Стари Шобота са својим пратиоцем, једним Турчекањом, беше међу нама више дана, те га је књаз Никола обично после подне дао изводити пред себе, под једним грдно високим и гранатим јавором. Ту у најпријатнијој ладовини пуштао би мудри Шоба ма а својим мислима, које исказиваше свагда тако јасно и духовито, да смо му се дивили. Па и сам његов громки глас имађаше нешто, што је очаравало, јер брујаше непрекидно као жуборе-

ње горског потока, или као да слушаш пријатну тиху песму.

Али кад год би маторога и лукавога Шоботу са његовим пратиоцем пред кнеза на посело довели, књаза окружаваху сви Петровићи, колико их год беше овде међу нама у логору. Шобота и његов пратилац беху вазда оружани, које оружје књаз Никола не хтеде да им одузме ни онда, кад их је пред себе пуштао. И књаз је вазда тако безбрижно и живо са Шобом говорио, да сам више пута застренио у души, помишљајући да ови фанатички Турци могу још какву несрећу овде учинити. Шобино сунце беше на заходу, па што му је стало до јадног живота свога, кад могаше да угаси силне топле сунчане зраке на српскоме небу.

Ово своје страховање једном рекох најмлађему Блажу Петровићу, који се на то лако осмехнуо па ми рече: „А не видесте ли нас око књаза, како су нам очи упрте више на Шоботино оружје, него на њега самога. Ваља само да крене руком за оружје, па је на мах мртав, као да га је уждила муња са седам банада."

Оваки су скоро сви Турци по Херцеговини, а не знају ни говорити турски, него само српски са нешто више помешаних турских речи. Многи држе своје старе обичаје српске, па чак и славу, која им је од праотаца остала. Иначе су у животу љути крвници своје рођене браће по језику.

У својим првим извештајима погрешно сам

прорицао да ће Турци без обзира бегати испред наше војске, да их је свуда мало, и то с лошом опремом и да ће се на мах предати, гдегод се појави наша војска. Са свим противно овоме, Турци се свуда очајнички и јуначки бораху, на два места са двапред већом снагом него што смо рачунали, а не хтедоше се предавати ни тамо, где им извесна смрт грозаше. По томе се види, с каквим се фанатизмом Турци боре. Осим тога они у свакој прилици употребљују своју лукавштину, само како ће нас већма ујести моћи. На пр. на једном месту истурују беле заставе, а кад им наши ближе приђу, они опале из пушака; на другом месту поруче да ће се предати, пошљу и своје изасланике и кад се с наше стране обуставе непријатељске мере, они употребе лукаво ово време те изнесу све своје имање у најближу тврђаву — као што на пр. и Плањани урадише, па кад им остану празне куће, они и сами утеку најближим Турцима, запаливши неки од њих и тврде своје куле с изреком: „Волим, да је сам запалим, него да ми је пали псето ђаурско.“ Лукавштина је главна црта њиховог превртљивог карактера.

У први мах највише је Турке осмелио начин европског ратовања, с којим је наша војска улегла у Херцеговину, чувајући најстрожије својину одбеглог или покореног непријатеља, с којим поступаше најчовечније. Овако ратовање не могаху они ни да замисле, а најмање се надаху од Карадага ова-

ким мерама, које су у неколико прилика повукле штетних последица по нашу војску.

Турци се боје само оног непријатеља, који на све стране руши, обара и пустоши, као што они вазда чине са хришћанском рајом. Није дакле чудо, што се и та потиштена раја кад и кад у пустошењу угледаше на своје крвопије, као што су усташи радили, али онако су и бегали Турци испред њих свуда без обзира. Усташи су рушили најјаче куле и градове без топова, и то нам у многоме олакшаваше пролазак свуда, јер би се Турци у овим тврђавама и сад одупирали нашој војсци. Осим многих најјача је тврђава, прави град, Корито, који су усташи такођер порушили, а једном су били улегли и попалили до половине касабу Невесиње, у којој се Турци сада најјаче утврдили с новим шанчевима и топовима. По свој Херцеговини виде се трагови нечувеног јунаштва наше браће усташа.

XXII.

По други пут на гатачком пољу у логору крај реке Јасенице.

Након осмодневног логоришта на Обљају кренусмо отуда 29. јула око подне са свом војском нашом, а и оном што је опсела била Билеће, те истога дана дођосмо касно на Корита, где уконачисмо покрај попаљене и порушене тврђаве Корита, а сутра дан 30. о. м. у јутру кре-

нусмо даље пут Гацкога, и то не као први пут кришом и врлети, него право путем царевим од којег тешко да има бољег у свој Херцеговини. Истога дана стигосмо после подне око 3 сахата на гатачке степене, где преноћисмо, са којих сиђосмо 31. о. м. после подне у поље гатачко, те се улогорисмо баш покрај реке Јасенице испод попаљених двора Ченгијћевих. Јасеница извире из планине Борча.

После логоришта на Црноме Куку, где се прикупљала црногорска и херцеговачка војска, нисам видео нигде толико на једном месту прикупљене наше војске као овде сада. Беше леп дан, а наша се војска креташе дивном пољаном у простору од два сахата све батаљон за батаљоном у најлепшем реду, за којима најпосле иђаше комора (пртљаг,) тајин (храна) и цебана (убојни материјал) за војску. Кад погледаш назад, једва можеш догледати краја, колико је притисла земљу наша убојна снага, а све ово беше на догледу, један пушкомет Турцима, који нас гледаху са својих шанчева на брду више Метохије.

Како је војска сустизала, тако је батаљон за батаљоном примао заповести из уста самога књаза, који одређиваше васколикој војсци да заузме положај према стратегијској важности сваког места. Тако се с највећом брзином и у најлепшем реду разиђе на околна брда војска од 14.000 војника.

Истога дана истераше наше страже оне Турке из неколико села, у која се исти повратише и у

своје куће сместили беху после нашег првог проласка овуда, те сад нема Турака ни у једном селу у Гацком. Што их беше, све се сабило у Метохију.

Док смо били у Невесињу, гатачки Турци сви се беху повратили у своје куле и куће, из којих нападаху наш тајин, што туда пролазаше. Било је неколико пута и јачег окршаја међу нашим војницима, што су пратили тајин, и Турцима, који се све више прикупљаху тако, да нам једном приликом у мал не отеше знатну количину хране. Али од како су им куће попаљене, којима се већ више не могу враћати, од то доба пролазе мирно и поједини људи покрај пустих турских села. Тако од синоћ и данас још горе многи пластови сена и неке турске куће тако рећи пред носом толике турске силе у Метохији, па нико ни да пушку избаци на људе, који паљевину врше, ма да су им на близу, да би их пушком дохватити могли. И то нешто значи, јер показује, да су Турци престрављени. Они би у другим околностима излетали из својих утврђења те гонили непријатеља, а сада се ни једним једитим знаком не показују да живе. Првога нашега похода истуриваху варошани беле заставе, као знак предаји, а више њих војска турска, осећајући се зар снажна у својим опкопима, избациваше кадикад по коју пушку. Сада од свега тога нема ништа.

Напротив још су их наши овога пута изазивали и чикали. Неколико наших делија одвојише се од целе наше војске, те на својим помамним ко-

њима стадоше јездити преко поља, дошав тако до под саму варош Метохију. Ту се гласно смејаху и попеваху заигравајући своје коњице, да су их Турци са свим лепо чути и видети могли. Али вазда бесни и пусти гатачки Турци беху овога пута мањи од макова зрна. И тако се наши опет нама натраг вратише.

Међу овим јунацима беше и један лепушкат младић, господскога лика и погледа. Он јахаше коња шаренога, а беше одевен у фину зелену чоху сајанлију, талијанскога кроја. То беше Дука Вивалди де Паску, талијански племић, којег беше овамо послао седа јуначина Ђузепо Гарибалди у тој сврси, да овуда прође уз нашу војску и разгледи херцеговачка бојишта. Исти је младић још са Цетиња с нашом војском пошао и никако се од ње није одвајао. Он беше вазда у књажевој свити, а обедоваше за шенатском трпезом у логору, као мио гост књаза и народа црногорског. Младић беше љубазан и мио свакоме, ма да више ћутљив беше по природи својој. Али вазда беше, као и сваки Србин, одушевљен за нашу народну ствар, ради које се овамо кренусмо.

Рекао бих да ће за врло кратко време морати прекинути се ова необична тишина на турској страни, јер се наша војска према Метохији тако постројила, као да ће је нападати, а по свој прилици отпочеће своје операције прво са топовима, који су на згодном месту намештени, и могуће је да ће још сутра у јутру поздравити Турке својом „врућом“ песмом.

Цела наша војска стоји једва један сахат далеко од Метохије, од које нас само једно брдо раставља.

Расположај наше војске врло је живахан и весео, јер је ово најлепше логориште, што на овој војни имадосмо, само што нам мањкају дрва, којих нема довољно овде на близу. Воде не имадосмо нигде оволико, јер осим реке Јасенице имаде овде више извора и пијаћих вода. За војску је вода важна чињеница исто тако као и храна, јер без воде нити угасити жеђцу, нити скувати, ни опрати што. Овде је толико воде, да смо се чак и купали у њојзи, те ће и то имати добрих последица у погледу здравља и живахности наше. Ово благо једва да може појмати ко, осим оних, који су тако дуго време — ево пуних 6 недеља дана — мењали конаке са овако големом војском у кршовитим пределима, где нема текућих река, а извори већином 6—10 сахата један од другог далеко, те уморна војска пије више пута жуто-зелену густу течност, из устајалих локвања и кишовитих сливања, у којима гамижу црви и други гад. Па све те муке поднашаху јуначки наши војници, гасећи жеђцу у великој невољи оловом и пушчаним прахом, а многи и разним корењем, које уз пут дохватити могаху.

Сад је све чисто, умивено и опрано у нашој војсци и услед тога свако се осећа лакши, веселији, задовољнији.

Осим тога у нашој војсци провејава духове

још оно одушевљење, које им је зажегло срца јуначка на Вучјем-долу, где су онако славно сломили Турчина, па се свако соколи и жељно очекује нове битке, да се свети староме крвнику српском.

Те горње чињенице врло су важне за сваку војску, нарочито кад стоји пред непријатељем, као ми у овом часу.

Херцеговци у логору непрестано гледају плеће од овце (голу кост,) те на њојзи као у књизи читају и гледе велику битку, у којој ће Турци бити потучени, а наша ће војска ухватити два, али једног пашу за цело.

И највећи противник заблуда и предрасуда у народу мора за часак стати и гледати, како живо с највећим поуздањем говоре Херцеговци своја прорицања, показујући и тумачећи оне гушће и ређе модре пруге на коштаној плећки овчијој, која их нигда преварила није. Тако су прорицали пред битком на Вучјем-долу, па радости њихове што су погодили! Међу тим ово тек бележим као народно веровање, придружујући своју њиховим жељама, ма да нисам пријатељ оваким заблудама.

*

По свему су чудновати и самосвојни ови Херцеговци мимо све остале Србе. Махне су им незнатне према толиким врлинама њиховим, које их уздижу као Србе и као људе. Нарочито морате се дивити херцеговачким усташима, од којих се Турци и у сну трзају, а они су вам овде међу нама тако

благи и питоми, као прави јањци. Немају ни оне претеране кичељивости и пргавости, што је канда урођена сваком Црногорцу. На страшноме огращју, где људске лубање као голе тикве пуцају, плаховито се боре, да у јунаштву ником не уступају, као да им је ово једина и најмилија работа. Кад их погледате у друштву и слушате њихове јуначке разговоре, чини вам се као да и не знају ништа друго на свету, но само клати се са Турцима. Али тако је и није тако.

Погледајмо само у логору, по свима конацима, гдегод дођемо, нико није живљи ни вреднији од њих. Они по цео дан у војсци иду преко најгрђег пута, по некад носе најтеже товаре војничке о својим плећима, па кад војска на конак падне, они су последњи, који траже седала и легала, да се одморе од трудног пута. Напротив пентрају се као козе лако и брзо поврх највећих планина, тражећи дрва за огрев. Па кад овог задоста насеку и снесу у логор, онда се крећу те траже воду, а једно и друго обично је далеко од логора.

А умешни су и вољни на сваком послу мимо све војнике. Нико тако не зна скувати и вешто уредити јело као они, а пристају и раде на свима пословима, који су нужни у војсци. Не знаш кад лежу и кад устају, као да се нигда не одмарају, јер их нигда на легалу не видиш. И при свем томе вазда су добре воље и крепка духа, као обично људи стална и чврста карактера. С тога су зар ду-

рашни, издржљиви и прекаљени на свакој муци, коју нико боље од њих издржати и савлађивати не може. Као да им је тело од ливеног туча, а у грудима мека, права рајска душа.

Беху нам они вође кроз сву Херцеговину — жива мапа нашег ђенералног штаба. Јер они знађаху сваки извор, речицу, убле и свеколике локвање од сливака кишњих, као да су их тамо руком оставили, кад их је требало наћи. Њима беху познате све стазе и богазе, као да су својом стопом мерили сву пусту ову земљу. Тако смо се више пута дивили њиховоме земљописном знању. Само они знађаху изабрати најзгодније положаје за конаке овако велике војске, којој се нигда непријатељ не би могао ни близу прикучити.

Већином беху нам логоришта на пољанама, које окружаваху као неки венац високе планине и брда, а на њима обично просуто већина војска бораваше, те уједно стражу чуваше над целом осталом војском, која међу њима на пољани без икакве бриге конаковаше. Тако би их непријатељ вазда за одбрану и нападај затекао у најзгоднијим положајима. А кад би нас пут нанео којом великом увалом или дољачом међу големим брдима са обе стране, они би као козе ишли по самим гребенима тих високих планина, да је сва војна снага наша могла туда минути без икакве опасности своје.

Па како је тешко наћи сва добра за овако голему војску, бива да понегде што не достаје, ту

су опет усташи најбоље мудрице, који свакој невољи доскочити знају.

Ето на пример на овоме конаку, на гатачком пољу, имаћасмо свега и свачега довољно, али дрва не беше нигде на близу, а без дрва за гориво не може се живети. Нема ничег величанственијег у логору, него кад мрак на земљу падне, па се по целом логоришту запале оне силне ватре, које су војницима уједно и као морнарски компаси на пучини морској, јер они по тим ватрама у најцрњој ноћи знају као на дану, где борави која војска.

Већ и због самих дрва, да никаквог другог узрока не беше, ударили би усташи на опшанчену и утврђену варош Метохију, која им тако на близу стајаше као кост у грлу. Још за првог нашег логоришта овде они су преко својега војводе попа-Богдана Зимонића и других својих главара молили и преклињали књаза Николу, да им милостиво допусти на његове очи разбити Турке и варош Метохију освојити, као што су је за време устанка више пута од Турака освајали. Али књаз им ову топлу жељу нигда испунити не хтеде, вазда говорећи: „Ја сам све вас узео на своју душу, па не могу допустити, да се крв пролива без велике преше и потребе.“

Па кад им се тако не даде искалити зловоља на Турке, то се они у оскудици дрва подигоше на турске куће и јаке куле, које стадоше редом до темеља рушити, вадећи отуда међу зидовима дрвене стеге и дебеле греде. Под њиховим снажним рукама

падаху најшири и најтврђи зидови, столетне грађевине, као тврди град јаке куле бесних Ченгића. Уз најживљу грају и ђакање рашчупају прво кров у једном трену, да све прпти под њиховим рукама, па за тим као халамани сабију се небројено један уз другога покрај најјачег зида, и док сте погледали како су свиколици подигли и на зид наслонили своје руке и подупрли снажне мишице, тек само опазите, како се достојанствено пред њима највећа каменита зидина стане нагибати и клањати и, док оком тренусте, од силнога пада затутњи сва земља под вашим ногама, а над рушевином се дигне густ облак од силне прашине, да за часак не видите ни једнога од небројено многих рушилаца. И за тињи час претуре целу рушевину, те из ње извуку све, што на ватри може горети.

И кад се тако подмире дрвима, милина их је гледати како седе или лешкају крај својих великих и живих огњева, у које немо гледају уживајући и слушајући миле звуке тананих гусала, које обично прате јуначке песме, што славе најкрвавије бојеве. Нема те среће на свету, која би им могла заменити ово и овако уживање њихово. Крај тих огњева челиче они своју натчовечну телесну снагу, а светлошћу живога огњенога жара и једино миле им јуначке песме прекаљују своје витешке духове.

*

2. Авг. дођоше у наш логор аустријски конзул код црногорског двора потпуковник *Темел* и

руски конзул *Јонин* са својим секретарем, који су нас такођер на целом путу довде пратили, па и сад се овде код кназа баве.

С Јонином су дошла два руска лекара и три њихова помоћника, које је овамо на бојно поље за црногорску војску изаслао московски словенски комитет. Ови су лечници донели собом и потребне лекове и робе за превијање рана.

Кад угледах ове Русе, с каквом су жељом и вољом из далеких крајева овамо дошли, обузе ме стид, а туга ми на срце паде, што с њима или место њих не видим бар *једног јединог* Србина лекара, да се браћи на невољи нађе, нарочито оних, који су се Текелијином и другим закладама школовали, те да се у један мах и према своме меценату и према народу као синови одуже. Ово је тако жалосна појава, над којом се сваки родољуб заплакати мора. То баца грдну сенку на вајно родољубље наше, којим се толико размећемо, а у ствари смо ето највећи себичњаци, да не речем што горе.

XXIII.
„Шенатска“ трпеза у логору црногорске војске.

ош за првога нашега логорисања на гатачким степенима Мијат Радовић Мостарац, којег кназ Никола учини црногорским сердаром а сина му Ђорђа постави својим почасним ађутантом,

беше доставио књазу, да има у његовој свити страних људи, који се уз војску пате глађу, не могав нигде ништа за свој новац купити. Књаз одмах нареди, да се исти позову једном за свагда на шенатску трпезу, за којом да имају приступа, кад год се што за ову готовило буде. Међу тим сретницима бесмо и нас двојица, ја и Холечек, који покрај новаца морадосмо глад трпети, кад не могосмо нигде ништа уз пут за јело купити.

За шенатску трпезу готовило се јело истина само у оне дане, кад се где стално улогорисмо, а кад само конаковасмо и даље путовасмо, онда је морао свако себи у својој торбици што спремити. Па ипак беше велика срећа за онога, који се могаше докучити кад и кад шенатској трпези, за којом једино, макар сваки трећи дан, кусаше се ожицом топлог јела у логору.

Иначе кад не доспеваху у логор Кривошије, да од њих што на више дана купити можеш, чека те сухи короман (пексимит), који беше као тврд камен, те га морадосмо у води омекшати, па онда истом јести. А кад уз њега могасмо присмакати дебеле, ужежене сланине или по коју другу храну, које смо обично уз пут куповали од херцеговачке раје у гудурама, то беше веће благовање, којим се задовољити могосмо. И што беше већа оскудица у јелу, то ти се све већи апетит отвараше од онога божанствено чистога зрака, који удисасмо на висовима херцеговачким.

Беше врло редак случај, који благосиљасмо, пролазећи кроз пусту Херцеговину, кад се на узвишеним кршевима према војсци, у пролазу, указиваше по која жена или баба, држећи у руци пуну торбицу варених кромпира, па ће одозго узвикнути: „О ли узет' кртоле?“ Као да нам је нудила медених колача или најмилије јестиво, тако смо од њих радо куповали и плаћали што су заискале за своју кртолу, коју смо у торбицу сместили и брижљиво чували, трошећи од ње по мало, да нам дуже траје.

Па кад после тако кубурног и тешког набављања злехуде хране приступите шенатској трпези, чини вам се да сте заседи за најсвечанију божићњу или ускршњу трпезу код своје куће.

И је ли онда чудо, што смо на сваком логору радознало запиткивали кувара шенатске трпезе Херцеговца Тому калајџију, хоће ли бити тога дана ручка, те смо се по више пута око подне у његовој близини находили, ослушкујући да чујемо радосне гласе оне трубе, која обично за шенатску трпезу позиваше.

Уз главног кувара за шенатску трпезу, Тому, беху као његови помоћници још неколико млађих Херцеговаца, који му дрва и воду доношаху, судове праху, ватру подстицаху и друге ситније послове обављаху. И кад ручак готов беше, Томо даваше знак војнику трубачу да затруби познату умилну песму, на коју се скупљаху из логора сви они, који за овом трпезом приступа имађаху.

То беху војводе и главари из свите књажеве и они, који званичним послом сваки из своје војске амо дошао беше, те не могав се на време натраг вратити, овде на ручак остаде. Уз ове сви остали из књажеве свите, међу којима беше разна рувета и позива.

Сва војска и њезине старешине добиваху засебно храну, коју су сами себи готовили, а за војском могаше се вазда у близини видети чопор волова и небројено оваца. Ова стока сваки дан се раздавала жива по батаљонима, те су је они сами сваки за себе клали, а уз пут се докупљавало ма по које новце, што се могло за војску добити од оне херцеговачке раје, која се беше посакривала у пећинама заједно са својом стоком. Тај су пазар вазда само усташи проналазили, а куп је плаћан из књажеве благајне у логору, коју храњаше министар финанције, Ђуро Церовић.

Шенатска трпеза обично се постављала близу места, где се јело готови, просто на земљи, на коју поседају у два реда, према прочељу старешине и главари, а даље сви остали. У прочељу заседаваше већином војвода Петар Вукотић.

Пред сваким стоји празан тањир, кашика и парче коромана уз њу. Нож сваки себи донесе, а прсти су му виљушка. За тим понесу два момка на чабренику пун котао куване чорбе, коју стану тако од једног до другог разливати, докле нису све обредили. За тим исти одмах дођу и донесу други

котао пун на делове исечене варене говеђине, коју исто тако према свакоме раздају, па се опет са празним котлом између нас извуку. За тим по трећи пут појаве се са водом, коју такођер разносе и раздају свакоме колико попије.

Јело је особито добро и укусно, нарочито говеђина, од волова са бујних паша на висовима, те је слатка и сочна, да те чисто нахрани онај пријатан и снажан мирис њезин.

Бива да који пут тако седећи сваки на своме месту чекамо да се јело донесе, а књаз Никола дође те стане за леђа неком од војвода па се шали и разговара, на што се и други умешају. А кад се јело донесе, књаз ће погледати, да ли је добро зготовљено, па ће се удалити под свој шатор, где је обично сам обедовао, ако није на ручак позвао којег од конзула. Иначе конзули сваки уза се имађаху своје кујне и куваре, те ручаху сваки под својим шатором.

Више пута у овоме лепом и најодличнијем логорском друштву имађасмо и смешних призора. Тако једном седећи крај пуних тањира чекасмо да нам се сувише врела чорба мало расхлади, кад ево нама корача књаз Никола, а пред њим се заиграва грдно велико чупаво финландско псето. Још књаз није ни стигао до нас, али чупоглавац његов улети међу нас, који седимо, једно према другом, па стаде трчати и сваљивати наше тањире. Ко беше гладан и за јелом пажљив, тај се рукама од пса одбранио и свој

пун тањир сачувао. Усред општег смеја и граје само чујеш озбиљне гласове двојице старих војвода, Петра Вукотића и Новице Церовића, који у један мах узвикнуше: „Бјеж отолен, пасја вјеро, аманатема те било,“ на које се књаз Никола од срца насмејао, стојећи близу нас у страни.

Ја сам нарочито уживао, кад међу нама за трпезом сеђаше по који нередован гост, као што беху Пеко Павловић, Лазар Сочица и др. те се нигда не могох довољно наслушати гласа и нагледати лица ових узоритих јунака.

Тако једном на шенатску трпезу изнесоше само дебелу ужежену сланину и тврда коромана, јер за нама не беше на време стигла стока, која се за војску клаше, те је војвода Пеко и њему подобни див-јунаци из наше војске стадоше кусати у непрестаном разговору. Међу нама сеђаху од господе само Станко Радонић и Симо Поповић, који очевидно само заговараху и разговараху ове јунаке, а нису се ни дотакли пожутеле дебеле сланине целог ручка. И кад поустајасмо од трпезе у најбољем расположењу, не могох, а да ово не приметим Сими, који се насмеши те ме позва под свој шатор да поједемо који бољи залогај, но ја му позив не примих, јер ме вређало њихово несташно лукавство, и што се већ и сам бејах најео оне сланине.

Јутром и вечером добијасмо добру црну каву, од које се нико није прејео и свој стомак очемерио

Управо та је кава таман поправила оно, што је у нама покварила она претила сланина.

Па ипак буди хвала од земље до неба сиромашној Црној Гори и на томе гостољубљу кроз пусту Херцеговину, где би толико више глад трпети морали, да кад и кад бар што боље не заложисмо за шенатском трпезом.

XXIV.
„Црвени Крст“ у црногорској војсци кроз Херцеговину.

Ово је зар први пут, од како је Црне Горе и њезине војске, да је уз њу на војну пошло читаво лекарско друштво, са целом доста големом опремом својом. То беше допуна начелу модернога ратовања, с којим Црногорци у овај мах први пут на војну кренуше. Они су вековима ратовали, потоцима своје јуначке крви пролевали, али нигда не имађаху уза се праве, школоване лекаре, као сада, нити оне разне лекарске опреме, коју ово друштво уза се носаше.

Ту работу у војсци пређе су код њих обављали неколико простих Црногораца, тако званих „Иличковића“, који су се разумевали у превијању и лечењу рана. Ту су вештину обично наслеђивали од својих старих, те је у једним истим породицама прелазила од једнога на друго колено. Али ни по јада, да су нови „Иличковићи“ остали при ономе

што су од својих старих научили, превијајући и лечећи тешке рањенике. Они хтедоше крочити два корака унапред, те пођоше лечити и друге, па чак и унутрашње болести, о којима ни појма нису имали. Тако на пример они су лечили дуготрајну главобољу и несвестицу бушењем темена, из којег су вадили парче кости, место ове трпали и сабијали суве тикве, да празнину испуне, те преко тога превукли и сашили опет кожу да зарасте. Том операцијом, веле, скидаху са темена стреш и паучину, од које нарочито глава боли. Најмање беше што сваком таком болеснику остајаше на темену вечито угнуто место, јер по неки од њих доцније помахниташе услед оваког начина лечења.

Али хвала богу, ових се „мајстора" све више губи кроз Црну Гору, те њихово место заузеше људи од знања и науке у лекарској струци. Њима беху придодани ови „Иличковићи" као помоћници за испирање и превијање рана.

На челу „Црвенога Крета" црногорског беше испитани лекар др. В. Томић, родом са острва Брача у Далмацији, који годину дана беше на услузи усташима из чистога родољубља и племенитијег људског осећања, те га баш ради тога књаз Никола позва да с њиме на војну пође. Уз др. Томића беше свршени медицинар Јова Мишић Сарајлија, одушевљен Србин и родољубива српска душа, који неуморан беше на своме послу, а поднашаше трпељиво, као прави Црногорац, сваку муку у овом

напорном животу. Уз њих двојицу, као медицинаре, беше још само један стар Грк, који је свој век провео у турској војсци као лечник. Овога лекарско знање беше врло сумњиве вредности.

Свега дакле беху три лекара и двојица „Иличковића“, који сачињаваху црногорско друштво „Црвенога Крста“ као државну установу за ову војну.

Познавши се на Цетињу још нарочито са др. Томићем и Мишићем, вазда бих кроз Херцеговину на свима конацима тражио оно место, где су они своје шаторе разапели, те кад год бих могао, у близини њиховој под маленим Мишићевим шатором главу бих заклонио од хладне ноћи и сваке друге непогоде. Над њиховим шатором вазда би се високо лепршала застава црвенога крста на белом пољу, која стајаше на догледу читавом логору, да их сваки лако могаше наћи.

Под њиховим шатором беше цела пољска апотека, у маленим сандуцима и многим врећама меке шарпије и чистих крпа за превијање рана. То су све на коњима и мазгама носили уз војску, а по некад заостајаху далеко за војском, јер се коњи споро кретаху са овим њиховим пртљагом. Једном тако заостале, врло наблизу сусрете поражена Муктар-пашина војска после битке на Вучјем-долу, али им ништа не учини, ма да их је лепо угледала.

Тако се случај десио код прве изненадне битке према касаби Невесињу, да су сви лекари били на високом брду, гледајући битку наших са Турцима,

јер беше недеља, па се нису надали да ће доле у логору посла имати. И кад стадоше доносити наше прве рањенике, књаз Никола плаховито на све стране шиљаше своје перјанике да траже др. Томића и остале лекаре, који доцкан стигоше до свога шатора, код којег стајаше књаз Никола уз рањенике, цепајући своје фине мараме и убрусе да њима ране привију. У том и лекари стигоше и књаз се осу на њих жестоким прекором.

Иза сваке битке снашаху рањенике до њиховог шатора да се овде ране прегледају, оперу, превију, па да их одмах даље у болнице пошљу на Цетиње или Грахово, које место беше ближе бојишту. Кад беше довољно товарних коња и мазага, онда се на њима пренашаху лакши рањеници, који су јахали, а кад тога мало беше, онда се сви на носилима пренашаху о људској снази.

Само после битке имађаху они, кад већег, кад мањег, али свагда напорна рада, који непрекидно мораде обављен бити, ма целу драгу ноћ трајао, да се рањеници сви до једног хладовином послати могу у болнице. А кад тако посао сврше, онда позатварају своје сандуке и вреће, те по логору крстаре, тражећи друштва да у разговору дуго време прекрате, или спавају под својим шатором, крај којег сваки војник са највећим поштовањем пролази, погледав на њихову јединствену заставу, која се у висини по зраку лепрша.

После Вучи-долске битке имађаху највише

посла, док прегледаше и превише 118 рањеника, да смо им нас неколицина помагали, носећи за њима воду и вреће са шарпијом и крпама. Дошав тако до једног тешког рањеника, који издисаше, испустих из руку врећу, од призора, што ми све живце потресаше. Чело главе војника, који издисаше, стајаше други млађи војник, рођени брат тешког рањеника, те горко плакаше, да му се погнута глава тресаше од јада и веље жалости за јединим братом. То беше први црногорски војник, којег сам видео да плаче у највећој погружености, гушећи се у својим сузама.

XXV.

Положај црногорске војске у Херцеговини, почетком августа 1876.

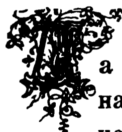

а се боље схвати и разуме ово непрестано наше мењање конака по Херцеговини, морам нешто напоменути, што стоји у тесној свези са походом црногорске војске у ове крајеве.

Нема сумње, да Црна Гора није кадра водити дугачке ратове, јер њезина је војничка снага уједно и језгра целога народа. Још и којекако може подносити и водити војну близу својих граница, али подићи сву своју земаљску праву снагу и њоме далеко поћи, тамо се подуже бавити — није могуће. Уз то још и нови начин војевања, којим књаз Никола пође на ову војну, не беше сходан и проби-

тачан, колико племенит и напредан за црногорску војску.

Књаза Николу загреваху најтоплији људски и сроднички осећаји, када пође да ослободи херцеговачку рају испод самовоље турске, која се очајнички бораше за своју превласт. И ту сад не беше другог пута, него прихватити стари начин црногорског војевања, па најкраћом али жестоком борбом до ноге сатрти и покорити својега непријатеља. Јер Црна Гора нити има те грдне војске да њоме на више места опсађује свога непријатеља, који се баш зато на више места ушанчио тврдо, да тиме ослаби и разбије снагу малене црногорске војске, која није кадра подуже овде залуду стајати.

Према томе јамачно би књаз Никола брзо учинио крај овим лукавим турским смицалицама, те би оном силном својом моћи, којом у овај мах располагаше, разбио и рашчистио све, што му на путу стајаше. Али, ово тешко „али“ чисто не могу да изустим.

Све кретање црногорске војске у Херцеговини равнаше се према успеху оружја савезне и братске војске на бојним пољима у Босни и Старој Србији. Наше мисли, наши погледи беху вазда онамо упрти, јер отуда очекивасмо општу српску срећу, држећи већ у рукама својим добар део наших засебних тековина.

Беху то најрадоснији тренутци за црногорску војску, кад на граници својој у Васојевићима раз-

драганом душом ослушкиваше потмулу тутњаву и пуцњаву српских топова, које пањаху наша браћа Србијанци на Сеници и Новом Пазару. Па како су на ове гласе отуд силно закликтали црногорски соколови, то се њихово радосно кликтање чуло чак у главном стану црногорске војске у Херцеговини.

То беше један од најсвечанијих тренутака у почетку ове наше војне. А како сила турска потисну нашу браћу Србијанце са оних тачака, на којима се имађаху састати и руковати Србијанци са Црногорцима, пођосмо са бригом погледати у будућност своју и њихову.

А да је у добар час и даље пошло онако сретно, како се упутило беше, не би црногорска војска конаке мењала по херцеговачким врлетима, него би се у најкраћем времену лепршали победоносни црногорски крсташи барјаци у главном граду Херцеговине, у Мостару. Отуда би пошли да се састанемо са нашом савезном војском, која имађаше кроз Босну нама продирати.

Бејах жив сведок заношљивог одушевљења, којим књаз Никола прихваћаше добре гласе са бојишта наше браће Србијанаца, па их најраздраганијом душом казиваше целој својој јуначкој војсци, која најрадосније урнебеским клицањем поздрављаше такве вести из уста витешког свог господара. А са тугом у срцу гледах и ону брижну погруженост, која падаше често на књаза Николу и његове главаре, када до њих допираху црни гласи о по-

гибији наше браће Србијанаца или неуспеху оружја њиховог.

У тим часовима великога нада и тешкога кушања обе половице истоветнога српског народног тела трзаху се у једноме тренутку под силним утиском опште среће или несреће његове.

И кад силна турска војска потиште нашу браћу Шумадинце скоро из свију оних крајева, које јуначком мишицом заузели беху, те их нагна на љуту, очајну борбу, да очувају досадање своје границе и положаје, бијући крваве бојеве са фанатичком и дивљачком војском својега страшнога непријатеља, стадосмо и ми у срцу зепсти и душом трнути за сретнији исход наше заједничке народне ствари.

У таквим мучним околностима не могав у Херцеговини ништа почињати, нити свршавати, мораде се центрум наше војне снаге пренети одавде у Црну Гору, ближе оним другим бојиштима наше јужне војске према Подгорици, арбанашкој граници, граду Спужу, Медуну и другим утврђеним местима силне турске посаде.

А дадне ли бог и добра јуначка срећа нашој савезној војсци браће Шумадинаца, да Турке побију и унапред крену, неће се нико већма од нас радовати. Та ће нас радост на лаких својих крилих у добри час брзо овамо донети, да наставимо где смо застали, па да се једном испуне оне топле српске народне жеље, које су нас амо испратиле.

XXVI.
Из Херцеговине у Црну Гору
3—5. августа.

уторник *3. августа*, у јутру рано, кренула се наша војска од 6 батаљона (око 4500 људи) са књазом на челу преко *Утеса и Дубочке на Бањане*, где је и преноћила. А војвода *Петар Вукотић, Пеко Павловић, поп Богдан Зимонић, Лазар Сочица* и остали главари са 10,000 Црногораца и Херцеговаца остадоше на Гацком под Метохијом, да дочекају *Муктар-пашу*, који је после свога пораза на *Вучјем долу* искупио нову војску, да покуша још једном јуначку срећу.

Путујући кроз Утесе и Дубочке покрај *Голије* планине *и Крстаца*, угледасмо овде три јаке турске фортице, које су устаници наши зимус попалили и порушили, јер ове стоје овде као капија на путу кроз *Дугу* у град *Никшић*, са његовим многим фортицама, у које су Турци овим путем храну добављали.

Цео овај предео, нарочито около Крстаца, тако је кршан, да грђег нема ваљда ни у самој Црној Гори. Бар ја нисам још нигде овако што видео, нити сам прошао оваком вратоломијом, као овога пута сада, а исто веле и многи, који се у кршевима родише. И кад помислиш, да су наши усташи зимус, кад пуца камен од студени, кад сметови од снега завеју стене и шиљасто камење те се не зна, куд ће кро-

чити нога — борили се овуда уморни и гладни по три дана, без топлих хаљина. Па још кад знаш, да их овде покриваше каткад дебели снег, на голом камену, без искре огња, у овој најдивљијој пустињи — онда се мораш пред величином ових људи поклонити дубоко, с оним осећањем, које те обузима у цркви пред ликом св. Ђорђа и других светаца мученика, који су војевали и крв своју пролевали бранећи слабачку нејач против дивље и зверске тираније, и подижући победоносно погажено право и врлину људску.

На овоме путу кроз Дубочке близу Бањана 3. о. м. издахнуо је један племенит живот, који живљаше и бораше се за слободу народа нашег у Херцеговини, од како је букнуо устанак прошле године, па све до своје смрти. Тај дивни јунак син је француског народа, *капетан Барбије*, који је својом вештином и разумевањем у потпаљивању динамита, са нашом браћом усташима у Босни и Херцеговини порушио многе куле и градове турске, да су се усташи дивили његовом јунаштву и сваки га је поштовао и љубио као свог рођеног брата. Барбије није знао ни речице српски, али су га усташи вазда разумевали, као и он њих, јер он је осећао њихове јаде. Покојник је боловао 5—6 дана од гушобоље (дифтеритиде) коју је добио услед пада с коњем заједно у једну дубоку шугаву локву на путу, у коју је коњ жедан потегао, те мал се обоје не утопише, али је до смрти своје јахао уз војску. Последња

кула, што је разорио, беше *Залом* пред Невесињем. Смрт његова дирнула је јако књаза и све, који покојника познаваху. Књаз је наредио, да се Барбије на Бањанима лепо сахрани. Уз покојника до смрти бавио се један млад Француз, који је уз Барбијера војевао. Нека му је лака црна земља, коју је љубио и у којој је кости своје оставио!

У среду *4. августа* у 4 сахата у јутру кренусмо даље преко Бањана и Белих Рудина, путујући вас дуги дан до пред вече, када стигосмо у село *Броћанац*, где смо преноћили.

Ово је најпитомији крај на Белим Рудинама, јер на све стране видиш високе и лепе урметине (кукурузе), фађоле (пасуљ,) дуван и другу зелен. Али да смо ноћу стигли овамо, па да нисмо ни видели све ово, морали би по самом благом зраку осетити ову велику промену и разлику између голих и пустих висова херцеговачких, на којима смо се грчили од зиме, и ове питоме и меке климе, под којом све тако дивно успеваше.

У четвртак *5. августа* у 4. сата у јутру спуштасмо се са Белих Рудина на то чувено *никшићко поље*, за које многи веле, да је најбоље од свију херцеговачких поља, али није тако. Никшићко поље грдна је недогледна равница са нешто крша посред њега, на којим кршевима као обрасле у камену стоје турске фортице, и због таког угодног природног положаја свог јаче су него многи највећи градови. У свима тим фортицама стоји сада турска војска.

Дуж целог поља, ближе црногорској страни, кривудајући као змија, тече Грачаница, која извире из оближњих планина, и та речица са својим кривудањем граница је између Турске и Црне Горе. С тога је неједнако и земљиште црногорско на овом пољу, негде 100, а негде до 1000 корачаја ширине. Али штогод је црногорско земљиште дуж целог поља, све је лепо засејано кукурузом, или је покошено сено у пластове садевено, тек је цео мањи део поља од лепе и велике користи по Црну Гору, док међу тим с турске стране стоји све сам коров и травуљина коњу до појаса, упарложено и не обрађено ни једне педи. По црногорском стењу десно види се сврх човека високо маховина од воде, која из планина зими толико надође, да цело поље поплави, али не учини никакве штете, јер људи све за раније поберу усеве Због тога надолажења воде ово поље губи вредност, коју би иначе у овом поднебљу имати могло, што се види по урметину, који је набујао више човека, а добар је да не може бољи и пунији бити.

Река Грачаница, са многим горским потоцима, што се у њу сливају, увире у дну овог поља, јужно у грдан понор, којим тече испод високог каменитог брда Планинице, те на другој страни утиче из два речна рукава Обоштице и Перушице у реку Зету.

Наша војска корачаше у недогледном уском ланцу дуж целог поља покрај реке, на пола пушкомета према двема турским фортицама, из којих нас гледаху Турци не помичући се, а са наше стране неки ко-

њаници поиграваху коње до под саме зидине тих фортица. Турци ни да се чују, а камо ли виде, тако су мирни, а наша војска у њиховој најближој близини идући црногорским земљиштем, попеваше на све стране измећући кад и кад по коју пушку. На то се Турци чак под градом Никшићем, који је од нас удаљен један сахат, али се такођер лепо види, одзиваху пуцњавом и поигравањем коња под градом на пољу.

С наше стране изишли су на неколико места, преко планина Црногорци, те су се поређали по грдним кршевима и стенама, које изгледаху као најлепше природне фортице. Они су са тих висова пуцњавом из пушака поздрављали свога господара и своју браћу, која се победоносно враћаху из Херцеговине. На неколико места силажаху и доле главари, да поздраве добродошлицом свога књаза.

Дивно беше видети ове црногорске граничаре, који су од реда сваки за себе јунак, јер се целога века свога бију и крваве са најљућим јунацима, са никшићким Турцима, којино су змије под каменом, тим љуће и опасније, што су многи од њих наше крви. Они се одметнуше од своје браће и прадедовске вере као ускоци црногорски, па тим грђе мрзе све што негда беше рођено им.

Цело ово грдно никшићко поље, два и по сахата дужине и преко три сахата ширине, опасано је високим црногорским кршевитим брдима. С градом Никшићем заједно увукло се цело ово земљиште

као неки језичац у црногорску границу, те стоји овде као у неком големом, дубоком котлу. Веле, да је ово поље било негда големо корито неког језера.

Јездећи тако преко поља равног уз одушевљену црногорску војску одвојих се од књажеве свите, која мало беше застала, докле се војска у ланац просипала, те пођох с њоме унапред. Бејах необично раздраган, те се чисто исправих на своме дорату, погледајући непрестано лево, већином према оним фортицама у пољу и удаљеном граду Никшићу. Задубљен у пријатне мисли, наједаред осетим неку снажну руку на своме десном рамену и док сам лако пренуо, угледах на десној страни крај себе књаза Николу, који јахаше на своме високоме Лабуду, држећи непрестано своју руку на мојем рамену. Изненађен и обрадован оволиком почасти, збуних се за часак. али се брзо прибрах, слушајући најљубазније књажеве речи, којима ми казиваше крваву прошлост града Оногошта, под којим се просула многа драгоцена крвца његових Црногораца.

И док је књаз јахао уз мене неколико минута, дотле је за нама цела књажева свита смешкала се веселије, гледајући на мојег маленог дората под дрвеним самаром и књажевог високог белог лабуда, покривеног златним покровцем. Па кад ми доцније неки из књажеве свите стадоше говорити своје шаљиве примедбе и сравњења из тога призора, и сам се слатко насмејах, благодарећи томе сретноме уде-

су, да сам по други пут у своме животу са књазом Николом неколико речи проговорити могао.

Ваља ми овде напоменути, да је књаз Никола целим путем на овој војни био љубазан и снисходљив према странцима у његовој свити, приступајући час једном, час другом уз пут, те се љубазно разговараше са свима. У његовој свити беше Француза, Руса, Талијана, Немаца, те са сваким тим говораше на његовом матерњем језику. Таким понашањем својим књаз Никола очевидно освајаше свакога, с киме би неколико речи проговорио. Осим тога беше књаз на помоћи свакоме кроз оне пусте пределе, куда пролажасмо.

Пуна два и по сахата путовасмо тако дуж никшићког поља. При крају његовом на брду *Планиници* угледасмо црногорско село Сливно, са својих 15—20 кућа, међу којима беху две на два спрата, зидане од тесаног камена. Грађевинским угледом беху ове тако лепе, да би могле поднети ма у којој већој аустријској вароши. Пролазећи тако 1 сахат кроз јаке кланце, преко којих су Турци 1852. продирали у Црну Гору, дођосмо на висину, са које угледасмо дивно *Бјелопавлићко поље*, као најлепше урађену убаву градину.

Не да се описати оно мило осећање при погледу на богато бјелопавлићко поље, кад се човек врати са пута после 7 недеља из пустих и кршевитих предела, где нема живе душе, па је чисто и природа обамрла. Тамо већином дивља пустош и што местимице има

природно лепог, све је запуштено и мртво, те на човека немило утиче. Овде поља и ливаде набујале најлепшим плодовима: белом шеницом, слатким урметином, ражи, виновом лозицом, медом, шећерном смоквом, чорбастом крушком и многим другим дивним воћем, као у сред Фрушке Горе. Посред поља тече река *Зета*, у коју се сливају силни хладни потоци, што теку из околних брда, те у своме току терају многе млинове, што брашно мељу, и до 30 ступа, које зими сукно ваљају. Зета тече кроз цело бјелопавлићко поље најмање 10 сахата, те утиче у *Морачу* код Дукље према Пиперима, па се одатле слива до у само Скадарско блато.

Силазећи са Планинице у Бјелопавлиће, иде се непрестано тако лепим путем, каквог још не видех пролазећи кроз Црну Гору и Херцеговину. И ако се овде иде јако уз брдо, не осећаш скоро ни мало, јер пут непрестано као неки степени кривуда, а насут је најлепшим и најситнијим шљунком, да и најуморније ноге чисто нову снагу добију, ходајући по тако лепом путу, који те води један сахат до у само бјелопавлићко поље. На уласку тога поља извиру две дивне живе воде, студенци, каквих у свој Херцеговини, осим невесињског поља, нигде не нађосмо, а беше у њима толико воде, да се сва војска за један сахат напојила. А у Херцеговини, беше већином така јагма око смрдљивих и црвљивих локвања, да се војници шћаху поклати, отимајући се по неколико сахати, док се напију ма какве шугаве

баре. Неки су и главом платили, гурајући се у гомили са пуним оружјем.

Кад би сва Црна Гора била овако благословена као Бјелопавлиће у свакој природној красоти, могло би се оно „црна“ заменути са другом, милијом речи. Али је и без ове измене ова земља, овака каква је, мила и драга сваком Србину, јер се њоме поноси, као својом челенком.

У један сахат после подне истога дана стигосмо у манастир *Острог*, који је на брду високом 2 сахата над бјелопавлићким пољем. Овде је књаз са својом свитом у манастиру преноћио, а војска се разишла у оближња места у пољу, већином својим кућама, јер ова цела војска беше из ове нахије бјелопавлићке.

После пуних седам недеља путовања кроз врлети и саме пустоши, овде су ме у Острогу крај св. богомоље први пут мило дирнули танки звуци црквених звона, које сам последњи пут чуо на Цетињу, па сад опет овде у манастиру Острогу, на црногорском земљишту.

XXVII.

Манастир Острог у Црној Гори.

I.

једном од најлепших и најпитомијих крајева Црне Горе, у Бјелопавлићима, племену, које даје до 2000 убојних војника, северозападно на самој граници ове нахије, на грдно

високом брду, добар сахат више бјелопавлићког поља бели се доњи манастир Острог усред својих лепих и големих зграда на два боја. Цео манастир опасан је високим каменитим зидом, на којем при улазу више врата портанских стоји обележје часнога крста, и мало даље као на страни, уздиже се врло висока мотка, која те подсећа на конзулатске бандијере у великим европским варошима. Она и овде исту услугу чини, јер се на њој такође истиче и лепрша црногорска застава четири пута на годину о великим празницима на име о Петрову дэну, о вел. Госпођи, о Васкресенију и о св. Тројици (Духовима).

У ове дане народ из свију крајева Црне Горе, Босне, Старе и Нове Србије, Херцеговине и бог те пита којих крајева још, многобројно слеже се овамо на скупове црквене о великим литурђијама горњих дана, а нарочито највише о св. Тројици, када је храм т. ј. слава овог знаменитог манастира у Црној Гори.

У манастирским зградама око саме цркве стоји 21. ћелија, у које се многи народ сместити може, и то су све лепе, чисте, већином светле одаје, у којима је на поду пуно спаваћих хаљина с јастуцима и другом нужном опремом за постеље, којих има и врло финих са политираним креветима у неколико одаја.

Осим тога на страни, мало даље од цркве у манастирској авлији, стоје подигнуте три велике

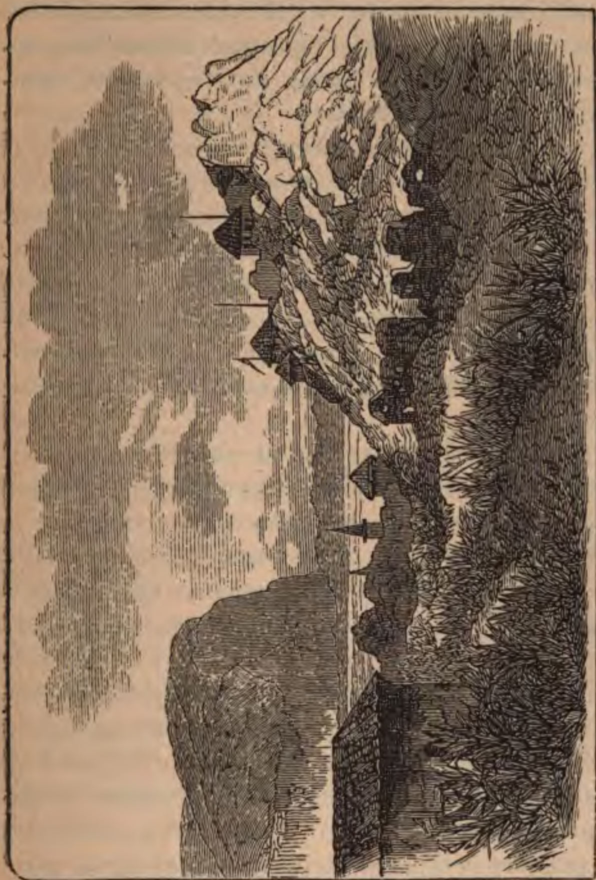

Манастир Острог у Црној Гори.

зграде, свака на два боја, у којима су на горњим бојевима одаја до одаје, а уз сваку оџаклија или кухиња, уз које се пружа дугачак ходник, колико су дуге саме зграде, а испод њих све су коњушнице и стаје за марву.

Ово је такођер манастир подигао за народ, који се овамо слеже, али су сада још од прошле године све три зграде пуне херцеговачке раје, која је из Невесиња и других крајева, како је устанак букнуо, добегла овамо, да овде нађе уточишта.

Овој херцеговачкој нејачи: деци, женама, старцима и старицама, даје црногорска влада редовно и храну, јер је иста нејач већином с голом душом амо добегла.

Црква доњег манастира зидана је од тесаног четвороугоног камена, у почетку овог столећа, и може се рећи, да има леп спољашњи изглед.

Унутрашњи украс цркве беше до прошле године обичан, прост, као и у осталих црногорских цркава, али прошле 1875. године око тројичиног дана доби на дар ова црква из Русије тако сјајан и скупоцен иконостас са још неким другим црквеним утварима, с каквим се мало која српска црква и у најбогатијем крају српства подичити може.

Нарочито су скупоцене обе престоне иконе и двери, на којима су светитељи златом опточени, а на јужним и северним вратима, покрај двери, тако су дивно насликане слике, да их се довољно нагледати не можеш, дивне су као прави ремеци сликарства.

Више двери цео је иконостас пун красно насликаних мањих иконица, све на фином обељеном ораховом дрвету, што је опточено златним первазима, које све скупа живо гори и трепери од светлости, што пада са кандила и запаљених воштаница, те чини особит утисак на гледаоца.

Овај спољашњи блесак и сјајност црквена тим необичније и живље утицаше на нас, који смо пуних седам недеља дана крстарили по пустим крајевима херцеговачким, где смо једва видели по коју живу душу, како се бојажљиво помаља из својих пећина, а камо ли да могоѓмо чути јеку звона, која позивају хришћанске душе у богомољу на смирену молитву.

Оно неколико пустих и немих храмова, што видесмо у сред дивље природе, жалосно утицаху на побожно чуство наше, које се тим силније развило и оживело у нама пред овако величанственом појавом, што се отвараше оку и души нашој овде, у маленом али сјајном и велелепном храму манастира Острога.

Тако изгледа доњи манастир и око њега, али као круну свега ваља напоменути живу, студену и врло здраву воду, која неколико корачаја испод саме манастирске цркве изобилно извире из острошких брда.

Али сада баците поглед свој северно на висину, где ћете угледати голо стење планине острошке, која је најузвишенија према доњем манастиру

источно и западно по један сахат, а изгледа као расечена јабука, једноставно, са свим стрмено и глатко, више оштро, те с тога се зар и зове „*Острог*“ од ове острице, јер по самом гребену ова планина није тако оштра и шиљаста.

Од доњег манастира до близу саме стене подиже се постепено узбрдица, обрасла сва густом шумом, посред које води прорезан и лепо начињен пут, те својим кривудањем по најгушћој хладовини одводи путника до самих врата горњег манастира, што је овде у овој голој стени, у грдној пећини смештен.

На овом путу, који траје добро по сахата, има више лепих места за одмор на природним седиштима од камена, од којих нека изгледају као наслоњаче, а има и више савијутака равних, са којих путник одмарајући се задовољно погледа висину, којом је прешао, слушајући уједно и милозвучне песме тица, што станују и прелетају ову гору.

Али најдивнији поглед доле, нуз грдну стрмен, обраслу густом шумом, отвара ти се пред очима истом онда, кад се успнеш и улегнеш у саму пећину у стени, где је манастир, па кад кроз малене прозоре манастирске погледаш доле на китњасто бјелопавлићко поље, на доњи манастир више њега, и на целу узбрдицу до највишег места, онда истом видиш, да у оној густој шуми, којом си прошао, има местимице и врло лепих усева манастирских, доста винограда, као и разног воћа: смокава, кру-

шака, јабука и т. д., а под самим манастирским прозорима малене баштице, засејане разним зељем — онда ти се и око и душа топи у необичној радости и ванредном уживању, какво се човеку приказује зар само на овоме месту.

Али не чини само овај дивотни поглед на богату природу, да се човек и срцем и душом занесе у више светове.

Овде на овом месту близу себе осећаш неку тајанствену светињу, којој те силно уображење неком неодољивом снагом привлачи, просипајући пред тобом рајске мирисе, кроз које ти душа угледа божанствене маште, какве се до јако нигде не лепршаху пред духовним очима твојим.

„У име оца, и сина и светога духа, св. Василије, прости свеколике грехе моје,“ рекох, пењући се уским степеницама у малену црквицу, у којој је ћивот народног светитеља и у њему кости божјег испосника и калуђера Василија, над којим висаше много иконица у разним облицима, златних и сребрних новаца, медаља и другиx подобних ствари које болесници на жртвеник свецу донесоше.

„У име оца, сина и светога духа, св. Василије, прости свеколике грехе моје,“ рекох по други пут, крстећи се пред ћивотом свечевим, и једна видовна рука подиже заклопац са свечевог ћивота, у којем лежаше целокупан костур свеца Василија, вас обмотан и увијен танким белим велом.

„У име оца, сина и светога духа, св. Василије,

прости свеколике грехе моје,“ рекох по трећи пут, целивајући свечеву десницу кроз бели танки вео.

И ћивот се свечев заклопи, и ја у три корака бејах на пољу, на степенима, на којима чух, како се за мном затворише врата малене црквице, свечеве гробнице, која је 20 стопа дуга, 10 широка и 8 висока.

После тога пођох дубље у пећину, која је на два боја, да разгледам остале манастирске одаје и стаје.

На том првом боју, где је црквица, има једна врло пространа оџаклија за кување и грејање зими, од које ватрени језик лиже тврдо теме пећине, на којој се и с поља виде црни млазеви густога дима, а до ове оџаклије с леве стране са свим засебно, зидом преграђене, стоје две лепе одаје, обе с прозорима на светлост, од којих је једна калуђерска ћелија, а друга је двојице стражара, који овде чувају државну џебану. До ове има још две одаје за госте или за оставу разних ствари.

На други бој кривудајући воде степенице са 44 степена од белог тесаног камена, врло лепо израђене, са гвозденим шипкама са стране, о које се човек у пењању ослањати може.

На том другом боју, баш више свечеве гробнице, стоји простран магазин пун џебане, а до овог други, више оџаклије, такођер напуњен џебаном. За ову другу магазу веле, да је некад била цр-

квица ђакона св. Василија, и да је исти ђакон сахрањен у поду ове некадање црквице.

Осим тих одаја на овом боју има још једна калуђерска ћелија с одајом за оставу ствари, до ње даље опет једна одаја за стражаре, све на светлост, а поврх свега један прилично дугачак ходник, такођер с поља на степених, над којим се као и над целим манастиром као нека надстрешница надвило чело камените стене.

У истом ходнику у стени има један велик хладан извор, у којем вода нигда не усише, него зими још тако набуја, долазећи кроз планину, да пада доле нуз стену преко ходника као неки водопад, а пред овим извором у стени има још једна дубока пећина, напуњена камењем разне величине, које ту стоји као крајња обрана манастирска од спољашњег нападача, као што ћете мало ниже видети.

Али ваља знати, да све то, с манастиром и свима стајама његовима, међу којима је и неколико зачкољица за држање ситне живади и оставу разног кућевног алата, лежи тако дубоко у пећини, да с поља, нарочито кад гледате од доњег манастира, не видите ништа осим што се виде уста саме пећине и нешто мало закреченог крова, који је направљен од дрвета, а наслоњен је на стену, те под овим кровом стоје степени доњег боја и звоник манастирски. Иначе вам поглед одоздо горе не види ништа од свега онога, што напред споменух.

Овај манастир у страховитој пећини горе о-

строшке стене, подигао је у почетку 18-тог века сам светац и калуђер Василије, за којег црквено и народно предање казује, да се родио у Херцеговини у селу Попову, од куда је побегао у ове кршеве од зверских и крволочних Турака.

Између горњег и доњег манастира на брдашцу стоји још једна стародревна црквица, храм св. Ђорђа, за коју народ држи, да је св. Василије сазидао још пре манастира у пећини.

Још ми ваља напоменути, да у доњем манастиру у једној најстаријој згради на два боја стоји смештена телеграфска станица и школа од три разреда, који скупа броје до 50 ђака, с једним учитељем *Симом Мартиновићем*, осим којег у доњем манастиру живе још управитељ оба манастира *поп-Матијаш Радуловић* и парох острошки *Петар Рајичевић*.

И кад вам прикажем још становнике горњег манастира у пећини, наиме испосника и калуђера *Христифора* (*Ристу*) *Љепаву*, родом из Мостара у Херцеговини, двојицу стражара, што овде непрестано чувају џебану и једног манастирског ђака — којима скупа срдачно захваљујем на пријатељском дочеку и разговору — онда имате пред собом потпуну слику овога правога и чудноватога самостана, који је јамачно јединствен у своме роду.

И тако сам исцрпио сву црквену историју овога манастира, који, као што ћете ниже видети,

спада и у световну историју Црне Горе због знаменитих догађаја, који се око њега збиваху.

II.

О Васиљеву дне 1853. г. удари *Омер-паша*, са 70.000 војске од херцеговачке стране прво преко *Жупе*, коју сву попали, па онда са западне стране преко *Никшићког поља* и *Планинице* на *Бјелопавлићко поље*, које је један сахат од црногорско-турске границе, а с друге, с источне стране ударе Арбанаси и Мирдити у исту нахију, те је сву попале и поробе. А како би што већма ујели за срце Црногорце, намисле да дарну највећу светињу овога народа, да попале оба манастира у Острогу, и да раскопају кости светог Василија.

Кад је књаз *Данило* чуо за турски намишљај, дозове к себи своја три брата: пок. војводу *Мирка* (оца књаза Николе), *Петра* и *Крцу Петровиће*, те им рече, нека што брже иду бранити Острог од Турака.

Тако се дигну три Петровића са још 22 друга, међу којима од познатијих Црногораца беху *Новица Церовић*, *Ђуро* и *Перо Машановић* и *Саво Мартиновић*, те се затворе у горњи манастир Острог.

Турци на мах за њима дођу и опседну оба манастира, улогоривши се са 25.000 војника у доњем манастиру и околини, од куда су излетали и нападали горњи манастир.

Пуних 15 дана и толико ноћи брањаху се

очајнички оно 25 друга у горњем манастиру, који је турска војска у густим гомилама нападала, доспевајући чак до првих манастирских врата. Одатле су, држећи пред собом снопове прућа, као иза какве бусије, бацали у пећину манастирску потпаљене кумбаре, од којих једна паде у сред манастирске одбране, оних храбрих 25 друга. Али у једном тренућу ока, пре но што се кумбара распрштала, дочепао је Крцо Петровић, те је бацио доле на главе турске, где се кумбара распрштала и побила многе војнике.

Ово тако распали турску војску, да је са највећим огорчењем поновила јуриш и разбила прва портанска врата, после којих остају још само једна гвоздена манастирска врата, па да доспу у сам манастир, али овде их касна ноћ ухватила.

Све до освојења ових врата Црногорци се лавовски борили, просипајући са неописаном брзином пушчана зрна на Турке; али кад им ови дођоше под саме степене, што воде на гвоздена манастирска врата, не могаху гађати из пушака, него се лате крајњег средства — оног силног камења што у пећини спремљено стајаше — те стану просипати одозго камење, које је испрва нечујно падало доле, јер падаше на главе турској војсци. Тек после неколико часова чују Црногорци ломљаву камења, по чему знадијаху да су се Турци одбили од манастирских врати, те начну опет из пушака Турке бити.

Те ноћи побили су Црногорци камењем под

манастирским степенима толико много Турака, да је пред манастиром лежало небројно лешева турских, а доле узбрдицом тецијаше потоком турске крви.

Ово заустави Турке од нападаја за неколико дана.

Међу тим Црногорци навуку опет много бремење камена у пећину, коју беху скоро већ испразнили.

Тако једне ноћи спусте Црногорци доле на конопу мртво тело једног попа, који је међу њима умрьо, у намери да га сахране и укопају у маленој градини манастирској, а да изврше ово хришћанско дело, спусте се на конопу још тројица других.

Тек што ови укопаше мртваца, пођу да се на конопу опет натраг узвуку горе, али их опази некако један део турске војске, појури за њима, но ови беху већ двојицу успели, а трећи, *Филип Матов Мартиновић* видећи да не може доспети горе, прикрије се негде у шуми, где му дође у главу спасоносна мисао.

Исти Филип знађаше врло добро говорити турски, па помисли, да се кроз турску војску као Турчин пробије.

Ова сретна мисао испаде му за руком, и он се исте ноћи, пробијајући непрестано голему турску војску око доњег манастира и његове околине, дочепа села *Церова* у Пјешивцима, где је пок. књаз Данило са црногорском војском стајао, те јави књазу, да горњи манастир Острог још никако нису Турци

заузели, него да се у њему још и сада очајно боре оно 25 друга.

Кад је ово чуо књаз Данило, прикупи што више својих соколова, те их изашље да одбију Турке од Острога, који, после неколико дана боја црногорске војске са Турском, са свим се ослободи од Турака.

Тако се Острог, после 21. дана опсаде, ослободио големе турске војске.

Црногорска војска гонила је источно преко Бјелопавлића Турке и Мирдите Латине, којих је на једном месту код цркве *Текле* на *Даниловом граду* 4000 заједно са њиховим капетаном *Бибом* заробила, али није хтела ни једног убити, него их је све опет живе у Арбанију повратила.

На том путу погинуло је много Турака, нарочито су се силни подавили бежећи преко реке Зете.

Међу тим су Црногорци из Острога преко Гарач-планине, пренели ћивот св Василија у Чевско племе, одакле су га однели на Цетиње у стари манастир, где је лежао св. Василије један месец дана, а после пренесу га опет, уз највећу свечаност народну, у горњи Острог, где и сада лежи.

Од ове крваве војне има у народу много прича, занимљивих ситница и појединости, међу којима је и та, да је од оних Турака, који су завојштили на св. Василија, много помахнитало доцније, и да од то доба силни Турци долазе, да се поклоне ћивоту свечевом, стављајући на њега ретке ствари од веће вредности.

Тако причају за једног Турчина никшићког, који при опсади Острога гађаше из пушке баш онај крст, што стајаше више гробнице свечеве, кад се кући вратио, помахнитао је, па тако махнит дође једном у горњи Острог, где на ћивот св Василија положи ону исту пушку, којом је крст гађао, целива свеца и врати се здраво дома.

Међу разним ванредним средствима, које Турци употребљаваху против опсађених 25 Црногораца у пећини манастира Острога, вредно је напоменути и ово:

Турска војска пењаше са на сам гребен острошке планине, па отуда до 600 стопа ниже према стени спушташе на конопима много запаљено бремење сламе, нијајући запаљен бремен, да падне у пећину, али Црногорци у том тренућу косама сецијаху конопе, те се запаљена слама ваљиваше и падаше на главу турске војске.

Од знатнијих Црногораца, што су међу оно 25 друга опсађени били, данас су још петорица у животу, на име: *Крцо Петровић*, (стриц књажев), стари војвода *Новица Церовић*, војвода *Ђуро* и сердар *Перо Матановићи*, као и познати песник црногорски *Саво Мартиновић*, која су сва петорица овде у војсци.

Осим манастира Острога, има у Црној Гори само још један овако знаменит манастир, а тај је на Цетињу, где је ћивот светога Петра.

Ова два манастира Црногорцима су Мека и

Медина, па деси ли се јутром рано или вечером о заходу сунца, да се Црногорац или Црногорка на путу ближе староме цетињскоме манастиру нађе, стаће на узвишено место, лицем према манастиру, скинуће своју капицу, крстећи се најпобожније, па ће на глас говорити молитву своју клањајући се светоме Петру; а деси ли се ближе острошкој стени, окренуће се исто тако с молитвом својом ћивоту св. Василија, а често ћеш чути, како се Црногорац или Црногорка са ова два светитељска имена куну и заверавају.

Шест сахата далеко од Острога, на *Плочу Чевску,* долазе Црногорци да са овог места угледају острошке стене и да се поклоне св. Василију, а тако исто има и од цетињског манастира удаљених места, на која народ долази те се клања св. Петру.

XXVIII.

Две недеље дана на Даниловом граду и Орја-Луци у Црној Гори.

У петак 6. августа пре ране зоре беше већ сва наша војска опет на окупу, те се кренусмо даље са Острога на Даниловград. Али тек што се спустисмо са острошких висова у низину бјелопавлићког поља, морадосмо прећи преко Зете на њезину десну обалу, која је много шира него лева. Ту сад опет наста велика ларма и силна граја, коју подизаше наша војска, газећи на плићаку до

појаса дубоку Зету да пређе на ону страну. У најживљем смеју и радосном кликтању док си длан о длан ударио цела војска поскидала опанке и задигла своје рубље повише појаса да тако лакше може воду газити. Зета тече врло брзо па чисто заноси људе у прелазу, јер сваки војник мораде држати поврх главе у рукама своје хаљине, у које завио беше пушку и остало светло оружје. И ми на коњима оквасисмо своје ноге у Зети, која допираше мањим коњима близу гребена. Још је добро, што Зета не беше овде шира од тридесет корачаји. И тако за један мали сахат сви смо били на оној страни. Уз коње обремењене топовима и другом војничком опремом газили су војници преко Зете, да се не би коњи заплели и у воду попадали са товарима.

И кад се нађосмо сви на десној страни Зете, као да ништа није ни било, тако пођосмо весело и живо унапред све ходећи дивним бјелопавлићким пољем, кроз засејане њиве и грозне винограде, да нам се овим целим путем отимаху погледи то на једну, то на другу страну. Ова десна страна поља беше широка један сахат хода, докле лева страна изгледаше као неки пошири перваз, неједнако широка, али нигде не беше ни налик овака као десна страна.

Ходећи тако пуна два часа најкраснијим путем кроз живо и мило зеленило, стигосмо до једног малог али врло високог брежуљка, који као да имађаше капу на својој главици, тако му изгледаше врх зеленилом обрастао.

Испод тога брега угледасмо на маленом висоравну лепу белу црквицу, према којој стајаше врло лепа и велика кућа на један бој. У близини ових лепих двеју грађевина, беше расуто још десетак мањих сиромашних кућа, које тако чедно, рекао бих стидљиво провириваху из густог зеленила, којега овде тако бујно беше на све стране.

То је чувена Орја-Лука. Ова висока и лепа зграда, то је дворац-летњиковац књаза Николе, у који свраћа и зими, кад у овој околици лов лови. Ону красну цркву према своме дворцу подигао је књаз Никола 1867. за спомен своме стрицу пок. књазу Данилу.

Прошав покрај Орја-Луке пођосмо даље и за мало пола сахата стигосмо око подне на Даниловград, где пређосмо на леву страну Зете преко врло лепог и темељито сграђеног широког дрвеног моста, који је подигао књаз Никола у спомен своме оцу војводи Мирку, те се овде у пространом пољу за часак улогорисмо према самој варошици. У Даниловграду беше врло мало празна простора за оволике госте, а осим тога ми смо дошли са високих херцеговачких планина, где је много здравији и чистији ваздух, те нас ово поднебље овде чисто притискиваше, а јака сунчана препека без икаквог поветарца чисто сагореваше. Осим тога овде је пуно воћа и другог јестива, којега се војска у пустој Херцеговини зажелила, па да се не би улегла каква

болештина у војску, књаз је наредио, да се сва војска после малог одмора, крене јужној нашој војсци у Пиперима и према Подгорици, куда је и отишла.

Књаз Никола са ђенералним штабом, целом свитом својом и једним малим делом војске креће се овога часа на Орја-Луку, у свој дворац на брдашцу, где се и телеграфска станица премешта дотле, докле буде овде главни стан црногорске војске.

Ово је учињено нарочито с тога, да буде што чистији и здравији ваздух у Данилову граду и око њега, а овамо се доносе многи рањеници од наше војске из Пипера, на коју су већ сврху многе куће спремљене за болнице, а они руски лекари са својим помоћницима који с нама дођоше, већ примају и превијају рањенике.

Данас сам обишао две такве болнице, где сам од самих лекара чуо, како су изаслати од московског славенског комитета, да према потреби уређују и подижу свуда војничке покретне болнице, у којима ће болесници добијати прву негу, докле се толико не опораве, да се могу без опасности за живот преношати у главне болнице, а неограничена новчана средства ради ове цели исти комитет. својим јучерањим брзојавом ставља овде на расположење. Књаз је властима најстрожије заповедио, да се болесницима брижљивом негом и надзором колико је год могуће више олакшају муке и болови, што су ове и учиниле, ставивши се на расположење лекарâ.

Али је мука искоренити стари обичај, који је

заостао код рањеника, кад не беше лекара, него је свака породица свога рањеника сама неговала, те и сад уза свакот рањеника долази по која својта, па се тако претоваре одаје, у којима болесници леже, те се квари ваздух, који је тако нуждан болницима. Осим тога својте доносе болесницима крадом оне понуде, које нису за њих у оваком стању, држећи да ће их понудама подићи. Не би човек веровао, како је тешко бочити се и савлађивати у овим старим навикама. Бадава ћете ви доказивати, како је то све убитачно за болеснике и како се ваља строго придржавати лекарских наредаба, они се спољно показују као да верују и уважавају ово, али им на лицу можете читати како их душа боли за својима, те су немирни и тешко се могу да одвоје од својих драгих рањеника. Људи послушају те изиђу на поље, али жене, матере и сестре једва сте у стању убедити, да може ко други осим њих бдити над њиховим болесницима. Ја сам био очевидац таквог једног призора, који би довео у забуну и највећу памет у човека, ма како иначе тврда срца био.

У једној постељи лежаше млад момак, тек што га је гарила црна наусница, а велике, црне очи беху мутне и крваве, по чему на први поглед можеш знати да трпи големе болове. Младић беше врло тешко рањен. Код његове постеље чело главе сеђаше жена око 40 година. Лева јој је рука узглавље младићу, а у десној, преко прсију болесникових прекрштене обе руке држи. Лекар се окрене

њојзи, те јој меким гласом рече: „Жено, молим те, изиђи на поље, те остави тога болесника на миру, ја ћу се за њега братски заузети да оздрави, али њему сада највише треба мира."

Жена га гледаше с разрогаченим упалим очима, али таким страшним погледом, који ниси у стању за дуго издржати, а рука јој дрхташе на прсима болесниковим.

Лекар је по други пут замоли још мекшим гласом, да остави болесника, којем у осталом може слободно дваред на дан доћи на уречено време, само да му не стоји непрестано чело главе, јер је и тако у ватри, у заносу, а има ко ће на њега пазити. На то жена још страшнијим, плаховитијим погледом погледа лекара, а усне јој грчевито дрхтаху те испрекиданим и узвишеним гласом прозбори: „Не, тако ти бога и богородице, остави ме овђе код овог ђетића, ово ми је једини син, који нема нигђе никога до мене јадну мајку своју," и крупне сузе потекоше јој низ суво лице, на којем беше живо у ситним борама исписана велика туга, брига и болови, што их само мајка за јединцем својим осећати може.

На ово лекар не могаше ни речи прозборити, застаде му речца у гр'оцу, само што баци још летимичан поглед на мајку и сина, који је у тај мах свом животном снагом упрьо у лекара своје крупне црне очи, као да очекиваше одговор лѐкарев. Али овај пођe даље двема постељама где лежаху један

уз другога отац и син барјактар из Мартинића, отац тешко а син лако рањен, а до њих опет лежаху два рођена брата љуто рањена у једном истом боју.

Ко би овде тврда срца био, па од ока сузу не пустио?

И могу ли се код оваких призора тврдокорно извршавати лекарске наредбе, ма да су иначе најчовечанскије?!

Даниловград је нова варошица, коју књаз Данило намераваше да овде подигне, а након његове смрти благодарни му наследник књаз Никола изведе ту мисао, те подиже ову варошицу и даде јој име свога стрица Данила за спомен. Диван положај овога места на пространом висоравњу, у непосредној близини реке Зете, заношаше плаховитог књаза Данила, који са ове величанствене узвишице живим својим духом погледаше на голему равницу пред собом и посред ње на два сахата хода удаљене крвнике својега српскога племена од Косова Тога ради зар мишљаше неко време и престоницу своју да пренесе са Цетиња овамо, на доглед Турцима. Прве грађевине овде подигао је књаз Данило, а након његове преране смрти књаз Никола стаде варошицу подизати по плану, који је за основу израдио син славнога српскога песника Симе Милутиновића, Драгиша, професор на великој школи у Београду.

Варошица Даниловград броји до четири стотине становника са њихових 50—60 домова, међу

којима има неколико лепих и већих државних и приватних зграда на спрат, које су овде подигли Божо Петровић, Машо Врбица и још неки главари црногорски у главној широкој улици, која је баш према самом мосту на Зети. Под овим мостом на Зети налази се врло леп млин за брашно, каквих млинова и више има даље на овој реци.

Према Даниловом граду најшире је бјелопавлићко поље, кад се преко Зете пређе на леву страну, где беше школа за практичну радњу угледног земљеделства. Ову школу завео је књаз Никола на Даниловом граду, а управу над њом поверио је чувеном стручњаку и књижевнику на томе пољу, дру Ђ. Радићу. Питомци ове школе имађаху све, што им нужно беше за живот и школовање у самом овом државном заводу. Голема дворана ове ратарске школе као и све друге одаје преобраћене су сада у болнице, јер јој сви ђаци одоше на бојна поља.

У главној улици при земљи смештено је неколико дућана, у којима се продају разне ствари за свакидашње кућевне потребе, кројачнице за грађење одела, пивнице и гостионице нарочито за стране, који овамо долазе. На горњим бојевима ових домова смештене су општинске и државне власти, болнице и приватни станови, али у овај мах беху скоро све куће заузели болесници и рањеници, који се сваки дан овамо донашаху са бојишта наше војске на југу. Редовни становници овога града изгубише се

према огромној придошлој маси, која се сваким даном множила. Не беше једнога зар празнога дома без рањеника, који беху смештени чак и по самим гостионицама, те кад ручасмо, морадосмо журити не само зато што нам многи за леђи стајаху и чекаху да седну на наша седишта, него још више ради оног ужасног смрада од рана рањеника, који лежаху овде на постељама.

Беше ужасна врућина, те онај сам по себи тежак ваздух по кућама, што се окужио од силних рањеника, просто није могуће било удисати, те бејах сретан, кад се на улици нађох. Па и овде, кад ветра не беше, јако се осећаше онај смрад, што из кућа чисто куљаше на поље.

Ту сам видео таких рана да сам се сав згрозио од ужаса, јер на живим људима гамизаху гомиле великих црви, који се ту залегоше у трулежу и нечистоти. Беше много рањеника, а мало послуге за њих, те многи лежаху по више дана, док једном ране на њима опраше и превише.

Пуних осам дана спавао сам на улици пред механом под стрехом кућевном, а мало даље од себе привезао бих свога дората за лепо лиснато дрво пред механом, бацив пред њега добро бреме зелене траве коју сам сваки дан куповао овде. И кад би ноћу бујнија киша ударила, да сам се пробудио, скочио бих са свога легала на мекој трави, те бих стао у сама врата механе, која дан ноћ отворена беху, докле киша престане, па бих опет

легао и даље спавао, докле ме у зору не подигне жагор народа на улици.

На тој истој улици проводило је дан-ноћ чопорак дечице од пет до осам година, који не само да не имађаху својега рођенога крова, него беху јадници без својих родитеља остављени себи и својој судбини. Очеви им изгибоше на бојним пољима, а мајке помреше у збеговима од тешкога јада и друге невоље, те као да су их узбуркани морски таласи овамо избацили на улицу Данилова града, да им се милосрдне душе овде смилују и нахране их. Беху из реда као голуждрава тичад гола и боса, са оно мало дроњака на њима, у чему су на улици спавали. Та деца беху већином Херцеговачка права сирочад. Међу њима беше тек неколико деце црногорских војника, који као рањеници лежаху овде на Даниловом граду, те неке мајке амо доведоше, а који не имађаху својих мајака, дођоше и сами уз оне прве, да су код својих рањених родитеља на близу, кад ни тако никог на дому немају. Жалост беше погледати ову несретну децу, која очевидно не познаваше својега беднога стања, јер се весело по улици витлаше.

Више пута од дуга времена забављах се овом дечицом, па им једном приликом хтедох радост учинити, те купив у дућану шећера стадох им раздавати сваком по мало. Али на моје велико чудо деца беху равнодушна према шећеру, као да им ништа нисам дао, па ће за тим један дечко проговорити:

„Радије би хљеба зобали но овога цукра што нам даде.“ На то одмах пођем у механу да купим један цео хлеб, а деца ма да их нисам за собом звао, појурише за мном те им ту пред механом исеком и пораздавах онај лебац, који у медени кус поједоше па одоше опет да се играју.

Тако сам неколико пута међу ову сирочад лебац носио те им делио, сладећи своју душу погледом на она многа мала устанца, која се тако живо отвараху и затвараху, за које време вазда беху на мене упрти њихови невини и безазлени погледи.

Међу том дечицом нарочито замиловах једну девојчицу од 5—6 година, којој беше име *Савчица*, но ја сам је тепајући обично звао *чавчица*, што је отварала своја усташца, кад год би ме на улици угледала. Тако једном дође мала Савчица пред мене, те ме за руку узе и поведе у једну од многих болница. Она ми ништа путем не казиваше ма да сам је питао куда ме води. И кад обоје у болницу уђосмо, она ме остави те се стаде провлачити између многих рањеничких постеља, докле се не заустави пред једном постељом, у којој се пође подизати на узглавље један рањеник, који се подупираше на својих лактових. У том и ја приђох овој постељи, на којој угледах човека красно развијена тела и лепа лика, који беше бељи од онога чаршава, којим је покривен. И кад се овом тешком рањенику развукоше усне, а велика два црна ока про-

суше неку благу светлост на цео његов лик, који силнијег израза од себе даде у том трену него најречитија уста, дознадох да је ово отац мале Савчице. Она му је за мене више пута говорила, па јој отац рече, да ме њему доведе. Тако се упознадох са једним од највећих јунака из потоњег крвавог боја на Фундини у Кучима, који беше дични барјактар љуботињски. И док је он у ранама пао са барјаком, дотле је овај већ имао на себи тридесет и две рупе од куршума турских. За њим још шесторица јунака падоше под овим истим барјаком докле битку добише и кад су за тим рупе пребројали. беше их равно четрдесет и осам.

Цео Даниловград изгледаше као голема болница, јер осим што све куће у њему притиснули беху тешко рањени, по целом граду виђаху се лаки рањеници, већином гологлави, заогрнути белим прозрачним чаршавима како су поустајали из својих постеља у болници. Они су обично тако по вароши шетали уз оне здраве војнике, који доношаху најновије рањенике, те од њих слушаху и распитиваху најрадозналије поједине новости од војске из потоњег боја, који се за њима десио.

Том приликом, бавећи се прва четир дана на Даниловом граду, написах потоњи опширан извештај уз опис манастира Острога, као и ону крваву битку и славну црногорску победу на Фундини од 2. августа. А све то писах на својем колену оловком на улици пред механом, где ме једном тако задубљена

на овоме послу дохвати и верно прецрта заједно са мојим доратом један руски дописник, који стајаше на прозору преко пута у кући, у којој становаху руски лекари. И да ми после неколико дана сам не показа копију од оригинала, који беше већ послао неком руском илустрованом листу, не бих ни знао за то. Ваља знати да сам тада био као прави адрановац сав поцепан, да су ми на колених чакшире пукле, кроз продрте опанке провириваху чарапе, а кроз малену сву поцепану црногорску капицу промаљаше се коса — а све то беше ново новцато кад сам са Цетиња кренуо у Херцеговину. У таком стању кад смо на Даниловград стигли, где је првог дана књаз Никола неколицини из своје свите дао покројити ново одело, дође пред мене песник Ј. П. Л. те ми у име књажево нуђаше ново одело, зар да не гледа ово чудо на мени, но ја му се врло лепо захвалих. И ако сам имао још близу две стотине форината у своме поцепаном шпагу, не хтедох нове хаљине узимати, него ове старе дадох покрпити, што сам хтео да се вратим на Цетиње у оном истом оделу, у којем сам на војну кренуо. Те исте хаљине понео сам доцније у свој завичај као милу успомену.

Можда бих још који дан седео на Даниловом граду, да ме не отераше силне тужбалице и покајнице, које гомилама стадоше долазити и ту на сред главне улице јадати и нарицати, да би се камен морао заплакати на њихову голему тугу Ове многе

тужбалице покренуо беше потоњи крвави бој у Кучима, где је погинуло до близу хиљаду Црногораца, те се свом земљом кретоше ове тужне литије ојађених мајака, сестара, верних љуба̑ и других суродица.

Тога вечера одох на Орја-Луку.

*

Орја-Лука не би имала у овај мах особите важности, да није на њојзи књаз Никола са главним војеним саветом и што је сама по себи важна стратегијска тачка према турској граници и многим јаким непријатељским утврђењима, који се са овог узвишеног места као са какве трибине врло лепо видети могу

Испред Орја-Луке $2^{1}/_{2}$ сахата југо-источно на самој главици једног брда лежи турски град Спуж, пред којим северо-источно стоје још два црногорска брда Мерет и Височица, а од Спужа јужно стоје једно уз друго још три црногорска брда, Казновица, Трјебач и Вртачка Главица, коју од Вељег Брда одваја само једна увала, кроз коју тече Зета у Подгорицу. Али сва та брда заједно са градом Спужем, који међу њима као у неком затвору стоји, опасало је и са северо-источне стране бјелопавлићко поље са мартинићким и великим пиперским племеном, изнад којег се дижу висока црногорска „Брда“ са племеном Куча Братоножића, а ниже њих на подножју истих брда на турском земљишту у црногорско-арбанашкој граници леже Кучи Дрекаловићи, црногорско племе од 1500 пушака.

Баците ли поглед свој са Орја-Луке према Спужу југо-источно, видите испод града у пољу варошицу истог имена, кроз коју средом тече река Зета, све до Вељег Брда, те се слива кроз ону увалу између Вртачког и Вељег Брда, које се цело пред вашим погледом пружа удаљено три сахата од нас.

На оба краја Вељег Брда виде се две јаке фортице турске, као и посред њега са јужне стране на једној коси стоји јака сердар-кула, са које Турци из топова већ 6—7 дана и ноћу и дању избаце по више метака и пале оближње хришћанске куће. Испод самог Вељег Брда па све до Спужа има још више мањих кула, у којима стражари турска војска.

Варош Подгорица са својим лепим и великим пољем лежи с оне стране Вељег Брда подаље од истог, од које пут за провоз хране, џебане и војске у Спуж и остала утврђења у мирно доба води равним, оном увалом између црногорског брда Зеленике и Црвене стене, која је одвојена мања главица на Вељем Брду. Али сада не смеју Турци да пролазе и провозе овим путем, него другим тежим, стрменим посред Вељег Брда прелазе и подржавају свезу са Спужем и осталим својим утврђењима.

Главна турска војена снага лежи у вароши Подгорици и око ње ушанчена, а има је као што чујемо свега око 40.000 војника, јер пре neки дан дошао им је као потпора са 12 табора стари Дервиш-паша, који је 1862. год. с Омер-пашом упадао у Црну Гору.

Кад сва та утврђења турска пред собом видите, онда ćе чудити морате, како су се Турци и овде, као кост у грлу, увукли у црногорску границу, исто као и са северо-западне стране на никшићком пољу, са овако многим и јаким тврђавама. И онда вам постаје јасно, зашто су се Турци тако дуго и јако били и крвавили и дипломатским путем отимали за Веље Брдо, које им је најпосле црногорска влада за извесну суму новаца дипломацијом приморана била уступити, јер без Вељег Брда морала би Турска напустити Спуж, с којим би Црној Гори и на Подгорицу друкчије отворен пут стајао.

Није дакле чудо, што се тако често догађају сукоби на овим крајевима између Црногораца и Турака, који су се на тај начин увукли у црногорску границу, те на један пушкомет, а на више места као са стране пиперског, мартинићког, загарачког и команског племена још и ближе живе једно према другима.

Седам дана и толико ноћи провео сам на Орја-Луци онако пријатно као на Бањанима. И овај зрак овде беше у многоме налик ономе тамо. Још овде канда беше већа питомина, те спавасмо под ведрим небом у низи испод Орја-Луке у пољу, међу најлепшим урметинима и грозним виноградима, десет минута од реке Зете, која нас успављиваше у тихој ноћи својим тајанственим шуштањем.

Дању до подне обично проводисмо на висовима испод књажевог двора пред кућицом сенатора Баја

Баците ли поглед свој са Орја-Луке према Спужу југо-источно, видите испод града у пољу варошицу истог имена, кроз коју средом тече река Зета, све до Већег Брда, те се слива кроз ону увалу између Вртачког и Већег Брда, које се цело пред вашим погледом пружа удаљено три сахата од нас.

На оба краја Већег Брда виде се две јаке фортице турске, као и посред њега са јужне стране на једној коси стоји јака сердар-кула, са које Турци из топова већ 6—7 дана и ноћу и дању избаце по више метака и пале оближње хришћанске куће. Испод самог Већег Брда па све до Спужа има још више мањих кула, у којима стражари турска војска.

Варош Подгорица са својим лепим и великим пољем лежи с оне стране Већег Брда подаље од истог, од које пут за провоз хране, цебане и војске у Спуж и остала утврђења у мирно доба води равним, оном увалом између црногорског брда Зеленике и Црвене стене, која је одвојена мања главица на Већем Брду. Али сада не смеју Турци да пролазе и провозе овим путем, него другим тежим, стрменим посред Већег Брда прелазе и подржавају свезу са Спужем и осталим својим утврђењима.

Главна турска војена снага лежи у вароши Подгорици и око ње ушанчена, а има је као што чујемо свега око 40.000 војника, јер пре неки дан дошао им је као потпора са 12 табора стари Дервиш-паша, који је 1862. год. с Омер-пашом упадао у Црну Гору.

Кад сва та утврђења турска пред собом видите, онда се чудити морате, како су се Турци и овде, као кост у грлу, увукли у црногорску границу, исто као и са северо-западне стране на никшићком пољу, са овако многим и јаким тврђавама. И онда вам постаје јасно, зашто су се Турци тако дуго и јако били и крвавили и дипломатским путем отимали за Веље Брдо, које им је најпосле црногорска влада за извесну суму новаца дипломацијом приморана била уступити, јер без Вељег Брда морала би Турска напустити Спуж, с којим би Црној Гори и на Подгорицу друкчије отворен пут стајао.

Није дакле чудо, што се тако често догађају сукоби на овим крајевима између Црногораца и Турака, који су се на тај начин увукли у црногорску границу, те на један пушкомет, а на више места као са стране пиперског, мартинићког, загарачког и команског племена још и ближе живе једно према другима.

Седам дана и толико ноћи провео сам на Орја-Луци онако пријатно као на Бањанима. И овај зрак овде беше у многоме налик ономе тамо. Још овде канда беше већа питомина, те спавасмо под ведрим небом у низи испод Орја-Луке у пољу, међу најлепшим урметинима и грозним виноградима, десет минута од реке Зете, која нас успављиваше у тихој ноћи својим тајанственим шуштањем.

Дању до подне обично проводисмо на височима испод књажевог двора пред кућицом сенатора Баја

Бошковића, под једним столетним гранатим дрветом, у пријатној хладовини, где се обично скупљаху сви главари, те у разговору време прекраћиваху. Неколико корачаји од нас у маленој својој кућици лежао је тешко болан Бајо Бошковић, који је оронуо здрављем од боја на Вучјем долу и тако опао, да већ нигда више зар неће дићи своје витешке главе. И тешки боник кад и кад на краће приступаше овом друштву, које се свагда од срца радоваше, кад га у својој средини угледати могаше, јер га љубљаше и жељаше видети здрава овог правог црногорског сокола. Бајо беше висока узраста, сувоњава и коштуњава тела са црномањастим лепим мушким ликом, који вазда обасјаваше доброћуда јуначка му душа, те с киме је неколико речи проговорио, морао га је сваки заволети. Беше у најлепшој мушкој снази испод 40 година, а имађаше жива и здрава стара оца војводу Ристу Бошковића, који беше пиле од сокола Вида, што је на Жабљаку 10. марта 1835. отео од Турака три топа и у више прилика показао највеће јунаштво. И та стара јуначина беше још жива и здрава, те мораде гледати својега унука Бају, како се сваки дан све већма губи и како га нестаје.

Од старих јунака на томе седнику пред кућом Баја Бошковића, беше најкрепчији Новица Церовић, који је већ седамдесету хватао, али се још тако лако кретао и мудро разговарао, да га је свако врло радо слушао. Ово мало али одабрано друштво јед-

ном је удостојио својом посетом и књаз Никола, који пошао беше да посети боногa Баја, те овамо на часак свратио.

После подне сви млађи силазили смо на Зету, те смо се у њој купали, пливајући на другу страну, где се мало сунчасмо, па се опет натраг враћасмо и одмарасмо под пријатном хладовином густих смокових дрва, која се уздижу једно другом на близу дуж целе зетске обале, као врбе у нашим крајевима. Овде видех најстаријих и најдебљих смоковиx стабала, са тако широким гранама, које беху улегле под теретом обилатог плода, да би више кола смокава са појединог дрвета набрати могли.

И сав тај род могаше сваки од нас до миле воље брати и њиме се сладити, јер ово беше општа својина, као нека задужбина племенитих душа, које их негда овуда посадише, да се гладноме путнику на невољи нађу.

Ох да нам је којом срећом у пустој Херцеговини овога смока било, како би га присмакали уз тврди короман и ону претилу сланину, да би све прсте лизали од сласти.

Овиx дивних, великих, као мед слатких, меснатих и сочних смокава, продаваху сиромашне Црногорке на пазару у Даниловграду пуну велику торбу за 10 новчића. Па опет беше врло мало купаца за ову робу.

Кад ми овде на Орја-Луци већ дуго време постаде, оставих својега дората на красној ливади

књажевој да пасе уз остале коње, па се опет вратих пешице као неком шетњом у Даниловград. Ту сам по улицама шврљао хватајући поједине војнике наше, који послом амо долажаху од наше војске из Пипера и Куча, те од њих разбирах радознало за многе појединости, желећи и сам тамо поћи.

Бавећи се поново још четир дана овде, приметио сам да су ту дућанџије, занатлије и пивничари искључиво Арбанаси, који као оно у нашим крајевима Чивути цеде до крајности, као паук муву, привреду народа у Црној Гори. И овде је наш народ као свуда што су Срби, простодушан, те га ови њихови Жидови гуле до голе коже. Ишао сам од болте до болте, па сам се уверио о томе што напред рекох, јер свуда их нађох једнаке, као да су рођена браћа. Сви имају један начин улагивања, којим подилазе поноситој сујети Црногорца. Тако на пример гледао сам неколико Црногораца како пазаре са својим женама у једном дућану, у којем беху два дућанџије и један шегрт. Онај један узео пред себе Црногорце, те их на једном крају тезге части ракијом, коју све пресипа да се прелива преко малих чаша и стакоцета, уз које их и црном кавом нуди, коју шегрт готови, а онај други износи робу на другом крају тезге пред Црногорке те им показује и памет им завргће, и у исто доба обојица ласкају и лажу до крајности. За све време тог пазара Црногорци ни погледали нису на своје жене, које са свим самостално купују и плаћају, а мужеви као да су их само допратили довде.

И кад ће најпосле безазлене муштерије да се растану од ових лукавих и препредених трговаца, онда им исти саопштавају, како сутра морају дућан затворити и поћи у Скадар, Подгорицу или Спуж, где их у војску њихове турске власти позивају, да уз њих на Црногорце ратују. Уједно се као лисице притворним лицем праве као да им је тај позив врло тежак и немио, али му се морају одазвати, јер овде су међу Црногорцима само привремено, а тамо су им породице и право њихово имање. Најпосле завршују, како ће избегавати, кад год и где год узмогну, да не дигну своје оружје на Црногорце, који су им тако добре муштерије и пријатељи.

Гледајући оволику подлост стаде ми ђаво кожу дерати, те се помамих и таман да овим лупежима речем, шта ми у тај мах на срцу беше, кад се моји Црногорци као прави јањци стадоше грлити и љубити са овим хуламa, с којима се праштаху као са својим рођеним, желећи им од срца, да се скоро опет здраво и весело међу њих врате. А мене као да неко у тај мах поли хладном водом, пренеражен од чуда изађох из ове болте, која је још исто вече доиста спустила своје ћепенке и капке, да стоје затворени до сретног повратка.

Ови Арбанаси као трговци у свима пазарним местима по Црној Гори уједно су и као поуздане уходе турске посаде у Спужу, Подгорици и Скадру, с којима у дослуку стоје, а ништа лакше није него испипати што хоћеш од простодушних Црногораца,

који су јако поверљиви, нарочито према овим хитленим и лажљивим Арбанасима.

*

Од толико мојих колега, разних новинарских извештача, остаде стално уз војску довде само још Иван Ивановић, руски новинар, који као усташ с пушком у руци војеваше прошле целе године по Херцеговини, па и сад уза се пушку носаше, али на овој војни није војевао, него је само вредно и много писао. Он беше врло ћутљив човек, који се најрадије сам собом бавио, задубљен у своје мисли. Мој Холечек, Кикерец и још неки од мојега друштва одоше из нашег логора после битке на Вучјем-долу, а Мишић са црвеним крстом оста у Херцеговини, те се овде усамљен осетих, упућен већином на разговор и провађање са рањеницима и војницима, који би овамо послом долазили.

Обишав све редом главније болнице и овога пута, те кад ми постаде дуго време овде, вратих се натраг на Орја-Луку, непрестано разбирајући, с киме бих пошао оној војсци нашој према Турцима. Молио сам више пута дотичну господу да ме пусте поћи тамо уз оне војнике, који отуда књазу извештаје дневно доносе и натраг се враћају, па кад ми не хтедоше молбу саслушати, одлучих да пођем тамо како му драго.

XXIX.

Битка на Фундини у Кучима, 2. августа 1876.

Ова најновија црногорска слава и победа тим је знаменитија по јуначко оружје црногорско, што је турска царевина овога пута прикупила и покренула велику војену снагу своје огромне царевине, доводећи многу војску чак из Азије. Уз то је с друге стране дервиштво турско највећим фанатизмом опило и подигло листом све што се пророку Мухамеду клања, да зарони и затре што је српско, да Србину нигде трага нема, или да у крви утоне, као што се у крви и појавио, полумесец, да га овога пута нестане са плавога српскога неба. Ово је данас ора, оно свето доба, које је највећи песник српски, бесмртни владика П. Петровић Његош нај лепше карактерисао у свом „Горском Вијенцу“ са ова два стиха:

„У крв су нам вјере запливале,
Биће боља, која не потоне.“

Али да пређем на опис саме битке, коју нисам био тако сретан да својим очима гледам, или да сам уз осталу браћу гонио косовског крвника, — али сам је описао верно, истинито, како сам чуо из живих уста рањеника и многе друге јуначке браће са тога бојишта.

2. о. м. у саму зору кренуше Турци испред Подгорице, подижући све до града Медуна нове шан-

се приликом само са наше стране скрхало око 400 пушака острагуша, на којима су искривљене и саме цеви, што показује очајну и крваву борбу.

После оваком муком заузетих првих пет шанчева турска војска скакала је суноврат из свих осталих шанчева, напуштајући ове нашој војсци, која их је и заузела 30 на броју. Али за све то време трајала је најкрвавија сеча чак до Подгорице, јер су наши непрестано гонили Турке до пред саму ноћ, која је прекинула битку. После битке су Турци непрестано ложили ватре до пола ноћи, да их види и да им се прикупи разбијена војска, која се ни сутра дан није могла сва искупити.

Турака је на самом бојишту остало до 9000 мртвих низама, осим множине, коју су Турци, бегајући у град Подгорицу, собом могли понети. А од зебека и башибозука погинуло је у овоме боју 5000 до 6000, као што сами Турци признају. Главни заповедник Мустафа-паша, са неколико својих официра, утекао је главом без обзира сретно у Подгорицу.

Још и сутра дан нађоше наши многе живе Турке по разбојишту, где су од страха попадали међу мртве и рањене, и тако је оваких страшивица потукла наша војска сутра дан до 250.

Наш је губитак свега мртвих и рањених око 1000, међу којима су 7 официра и 4 барјактара.

Ту погибе барјактар наше војске Мушика Томашев из Куча, који је у свих 8 јуриша први јуришао на турске шанчеве, где је свагда уз турске

са мартинићким батаљоном и са 300 Куча прекограничних изашље да заузму положаје на главици од Сјеница, западно од Медуна.

Истога дана после подне око 3 сахата учини наша војска нападај на Турке, на име, цеклињски батаљон са 300 Куча удари први на шанчеве турске више Медуна, а у исто време ударе на Турке војвода Марко Миљанов и сердар Шкрњо са својом војском.

Кад су Турци из Медуна опазили нашу војску, која се према њима креташе, јаве трубама наш покрет својој војсци у оних 30 шанчева, што стајаху око Медуна града и испод њега, те ови силном ватром из пушака дочекају нашу војску, и тако се започне жесток бој на обим странама.

Али за чудо, као свуда у славним црногорским биткама, тако и овде, пушке нису дуго пуцале, него црногорски соколови и овог пута, по своме стародавном обичају, голим ножевима јуриш учине на тврде турске шанчеве.

Турци су се очајно и дуго борили, али су најпосле морали утећи из првог шанца.

Тако је наша војска једно за другим морала отимати од Турака један по један првих пет шанчева, ускачући у њих на голе бајонете турске.

С каквом је жестином наша војска јуришала на турске шанчеве, види се и по томе, што Турци не имађаху времена ни пушке да пуне, него су нашу војску били камењем, а ова њих кундацима, којом

се приликом само са наше стране скрхало око 400 пушака острагуша, на којима су искривљене и саме цеви, што показује очајну и крваву борбу.

После оваком муком заузетих првих пет шанчева турска војска скакала је суноврат из свих осталих шанчева, напуштајући ове нашој војсци, која их је и заузела 30 на броју. Али за све то време трајала је најкрвавија сеча чак до Подгорице, јер су наши непрестано гонили Турке до пред саму ноћ, која је прекинула битку. После битке су Турци непрестано ложили ватре до пола ноћи, да их види и да им се прикупи разбијена војска, која се ни сутра дан није могла сва искупити.

Турака је на самом бојишту остало до 9000 мртвих низама, осим множине, коју су Турци, бегајући у град Подгорицу, собом могли понети. А од зебека и башибозука погинуло је у овоме боју 5000 до 6000, као што сами Турци признају. Главни заповедник Мустафа-паша, са неколико својих официра, утекао је главом без обзира сретно у Подгорицу.

Још и сутра дан нађоше наши многе живе Турке по разбојишту, где су од страха попадали међу мртве и рањене, и тако је оваких страшивица потукла наша војска сутра дан до 250.

Наш је губитак свега мртвих и рањених око 1000, међу којима су 7 официра и 4 барјактара.

Ту погибе барјактар наше војске Мушика Томашев из Куча, који је у свих 8 јуриша први јуришао на турске шанчеве, где је свагда уз турске

барјаке забадао црногорски крсташ барјак. Колика је туга свеколике војске наше за овим дивним витезом и јунаком над јунацима, види се по томе, што га је мртва, пред у коп, целивала скоро цела војска са свима својим главарима.

Међу турским мртвима зна се сада само за пет миралаја (један степен ниже од паше), али ће јамачно бити и више и веће господе.

Од наше војске особито су се одликовали личним јунаштвом:

Новак Милошев, телохранитељ књажев, посекао је у овом боју 17 живих Турака, а многи су посекли 8—12 глава турских.

Вуко Поповић, Црногорац, који је у Кијеву свршио дух. академију, посекао је 6 Турака. Ово је син чувеног попа-Зеке, који је 1860. у Котору, кад оно мучки погибе књаз Данило, први потргао сабљу да сече аустр. официре, претећи и самом команданту града, да ће га убити, што допусти да на његовој земљи погине књаз Данило.

Сам батаљон попа-Ђоке Пејовића, Цекљинани, посекоше 1800 Турака, што долази на сваког војника више од 3 Турчина, а батаљон Мартинићки Јовице Маркова посекао је 2000 Турака и отео шест великих турских барјака. За војску војводе Марка Миљанова и сердара Шкрње Кусовца веле, да је дваред више посекла, што је ласно веровати, јер су Марко и Шкрњо двојица од највећих јунака у Црној Гори. Нарочито је крвав јунак војвода Марко,

који је до јако сам лично посекао преко 80, словом *осамдесет* турских глава за свога века, не пуних 40 година, а у овом потоњем боју борио се с пушком у руци у првим редовима своје јуначке војске.

Није дакле чудо, што се војска угледала на своје главаре, те им ето светао образ на дивану, као што им беху вазда сабље на мегдану.

Колико је наша војска задобила плена у овоме боју, то се не може још на сигурно знати, јер се непрестано доноси са бојишта оружје и друге убојне ствари, али по оном што је већ донесено, биће плен огроман, каквог црногорска војска није скоро добила.

Самих пушака острагуша донесено је око 3500, а од џебане на сваку пушку по 1000 фишека, којих веле да ће много више бити. Узето је преко 300 сабаља, међу којима су многе официрске врло лепе.

Ухваћено је око 250 коња и уз њих силесија товара разне војничке опреме.

Покупљено је по разбојишту до 3000 разних бајонета и 16 дервишких сикира, које изгледају као коса, а насађене су на дугу мотку, и на њима стоје исписани разни стихови из корана, којима се нарочито потпаљује у Турцима фанатизам против хришћана.

Донесено је 300 дугачких зебешких палоша, који су дебели и оштри на обе стране.

Осим свега наша је војска отела од Турака

22 велика и више мањих барјака, на којима је такођер пуно стихова из корана, како би се што већма у војсци разбуктио пламен мржње и освете против ђаура. На те смо се стихове слатко насмејали, кад су исти барјаци донесени пред књаза, који заповеди једном Турчину, нашем заробљенику са Вучјег-дола, да тумачи на српски ове пророкове речи, што доиста врло глупо звоне у данашње напредно доба.

Не могу а да не наведем и по који смешан призор, који се у овом боју десио, што карактерише обе непријатељске војске.

Гонећи турску преплашену војску до Подгорице голим ножевима, Црногорци су рахат секли обријане турске главе, бирајући, ову хоћу ову нећу, јер уморени Турци мирно корачаху, држећи се рукама за нос у страху да га Црногорац не одсече, а викаху иза гласа: „Аман, аман, беса, беса,“ што у српском преводу значи: „Преклињем те, дај ми веру,“ а чим је Турчин осетио на своме рамену црногорску руку, на мах се свалио на земљу, зар да му глава ближе лешу буде.

Овде беше тако кукавичких призора, да су се Црногорци заустављали у тренутку, кад мнидијаху одсећи турску главу, смејући се из свег гласа, како бесни и крволочни Турци, који имају срца да из утроба мајчиних живу децу ваде и разносе на ножевима, немају сада ни толико мушкога духа и поноса, да на потоњем часу своме јуначки умру.

Међу тим величина духа и снаге црногорских соколова и њихова хладнокрвност на страшноме месту, у сред крвавог боја, најлепше се огледа из овог истинитог догађаја, који се десио у истој битци.

Кад су се обе војске измешале, да су једно друго за гр'оце хватали, турска војска бијући у гомилу из топова са стране, убијала је многе своје војнике и коње, тако да су се Црногорци у сред бојишта грохотом смијали, довикујући један другом:

„Ој Радуле! О ли виђе турске помаме и бруке грђе од ове овђе, што чине јадни Турци од себе данас?“

„Не ја, божа ти вјера, не виђох така грдила никад ни до вјека, канда их је уждила муња су седам банада, тако су помахнитали данас на велику правду божију.“

Али ко би описао све знаменитости и појединости овако огромне битке? То ће моћи доцније учинити они, који буду писали историју данашњег српско-турског рата, јер ће имати и више прибраног материјала и угоднијег времена, него што га имам ја овде у логору под ведрим небом, пишући на колену.

Но сад се већ може рећи, да је ова црногорска победа од највећих у новијој ратној историји Црне Горе, равна оним славним победама, које Црногорци задобише на Царев-Лазу и на Граховцу.

Најпосле, огрешио бих се према рањеницима

и у опште онима, који ми горње догађаје приповедише, кад не бих на овом месту споменуо и одао хвалу и оној највишој личности победоносне црногорске војске на Кучима, г. Божи Петровићу, главнокомандујућем. Он је овом приликом показао особиту стратегијску вештину, одредивши свима вођама и војеним одељењима таке положаје, са којих су непријатеља не само изненадили и престравили, него су га својим смишљеним и прорачунаним покретима онако славно до ноге сатрли. Дај боже, да овако сретно вазда предводи у бој црногорске соколове, који ће му својим јунаштвом пронети име по свету, да ће и потоњи нараштаји уз остала витешка имена спомињати и његово име, славом овенчано.

XXX.

Са Орја-Луке на Куче Дрекаловиће.

Посл седам минулих дана у главном стану свеколике црногорске војске на Орја-Луци, зажелео сам јако да видим и ону нашу храбру војску, која је у Кучима на арбанашкој граници одржала неколико сјајних победа, бијући се са Турчином, са крвником српским. Али с једне стране задржаваху ме многи од овога пута, говорећи, како је у оним крајевима због многе војске врло тешко и залогаја хлеба добити, и како је нарочито тежак и јако опасан пут све до наше војске, а с друге стране опет не могох никако наћи још кога од сво-

јих познаника, који уједно и тамошње крајеве познаје, па да заједно на пут пођемо. Али што сам дуже пред собом гледао Спуж, Веље Брдо, на њему и испод њега многе тврђаве турске, иза којих далеко према Подгорици и Рогами, на Морачи и на Сјеници лежи улогорена војска наша, у мени се све већма разгореваше жеља да пођем онамо. И једва ме једном срећа намерила на једнога Куча, с којим сам кренуо на пут у суботу 21. о. м. Исти беше дошао са Сјенице од војводе Марка Миљанова, који поболеваше, те овог војника послао беше овамо по неки лек у болницу на Даниловград.

Мој пратилац, Куч Дрекаловић, зваше се Милета, брат онога Новака Милошева, који је у потоњем боју 2. о м. посекао 17 турских глава. Милета је у добу око 26 година, врло живахан, снажан и весео момак, као што су већином сви Кучи, те ме путем непрестано разговараше.

Кад пређосмо на Зети Мирков мост, путовасмо све северном страном преко равног белопавлићког поља, и после доброг сахата путовања стигосмо до манастира св. Аранђела, названог Ждребаника, који лежи, као већином сви манастири српски, у сред густе хладовине лиснатог дрвећа. Овај манастир подигнут је још за доба Немањића, и у њему је ћивот св. Арсенија. Ждребаник се зато зове, што су овде Немањићи држали своје ергеле на том пољу.

Црква је зидана од тесаног камена и мрамора, прилично је висока, а окружена је лепим високим згра-

дама, у којима су ћелије и школа са два разреда за мушку и женску децу из околних места, али у свим тим зградама једва могох наћи сада једну живу душу, малено ђаче од 10 година, јер сви остали што живљаху у овом манастиру, одоше у војску. Вредни, разборити и ваљани парох и учитељ овога манастира Милутин Жарић, кога свако поштује и броји међу прве и најбоље свештенике црногорске, рањен је тешко на Кучима у боју 2. авг. и лежи у болници на Данилову-граду.

Прегледавши манастир кренусмо даље и на скоро стигосмо близу града Спужа, покрај којег страном води пут, удаљен на један пушкомет од бедема градских. У мирно доба може се проћи другим лепшим и краћим путем у пољу испод самога града, али сада мора да се пролази кршевитим путем на више, јер и на овоме путу нису путници сигурни за свој живот, што их Турци гађају из топова са града и околних тврђавица. Тек у повратку своме дознао сам, да има још један трећи пут на више уза стену, којим сам се и вратио, али мој Куч волије и опаснијим, само краћим путем.

Ово обилажење тако кривуда, да се читава три сахата непрестано налазиш на догледу и домашају градским топовима, и то на неким местима са свим близу, да те свака пушка дохватити може. Од прилике један сахат пута заклањају те нузбрдице, у које силазиш с лиснатих гора, а сав остали пут стојиш на висовима, на чистини према граду, који је

са околним фортицама на тако згодном месту, да те са сваке стране вазда на оку држати може.

Баш према граду Спужу, северо-источно, високо на стени, пред којом је лисната гора, бели се манастир св. Госпођа или Пиперска ћелија, у којој је ћивот св. Стевана. У манастирским просторијама сада је улогорен један батаљон војске, који чува, да Турци излетом из града не попале куће мартинићког племена, што леже у пољу испод града. Дивно ли се одмара ова војска овде посред густе хладовине — али на мртвој страни према Турцима. Међу њима овде застадох и Марка Петровића Његоша, с којим сам пре тога већ познат био, те ме је љубазно прихватио.

У овом манастиру пробавио сам читав сахат, гледајући са маленог ходника манастирског град Спуж, који лежи нешто ниже од високе манастирске стене, а удаљен је на један топовски метак, те се све као на длану видити може. Гледајући на војнички доглед, довукао сам пред себе све големо и равно поље око града, пред којим се беле силни војнички шатори, а пред њима у дугачком ланцу просуло се око 1000 војника турских, те живо копају и граде шанчеве према нашој војсци у манастиру и око њега.

У оближњим градским фортицама, које тек сада добро видех у свој огромности њиховој, стоје велике касарне са пространим двориштем око њих, ограђене јаким и високим бедемом, а у пољу са

јужне стране града види се цела варошица Спуж, са својим многим и лепим кућама, које заклањају посред њих многа красна лисната дрва. Уз то још покриваіу поље пред градом црногорска брдашца Мали Моромиш, Височица, Бријест Бећировића, Сребрна Главица, Банова Гомила и речица Црковница, која извире из Шћепановог брда, што све скупа означује и дели црногорску границу од турске. Једном речи диван је поглед одавде на пољану, коју од југо-западне стране са Орја-Луке не можеш видети од заклона многих брдашаца, па те чисто изненађује ова појава, кад у поље са ове стране гледаш.

Под манастиром у пољу стоји црквица мартинићког племена, али су јој зидови са свим избушени од турских ђулади, која домашају и сами манастир на висини.

Овде у манастиру видео сам једну ћелију пуну турских острагуша, зебешких сабаља и другог оружја, које је наша војска у потоњем боју на Кучима задобила.

После једног сахата одмора кренемо се даље, али опет већином на догледу граду Спужу и његовим околним фортицама, и таман се опростих ових, ево ти неколико других фортица испод Вељег Брда, које те пуна 4 сахата непрестано прати до под само село Рогаме, где је главни стан наше војске на Кучима.

На овом путу видео сам на више места иско-

пане јамице од турских кумбара, које су избациване на путнике у пролазу, али ја сам био тако сретан, да ни једно ђуле на мене нису избацили, а пре мога проласка овуда пуцали су сваки дан на војнике и многе Црногорке, које носе храну својим војницима, па кад су видели да се ни црногорске жене не плаше њихових ђулади, престали су пуцати.

Два дана после мога проласка тим путем, чуо сам да је излетала једном турска војска из града у поље, те се пушкарала с нашом војском, којом су приликом Турци запалили неколико кућа наших, што су биле граду најближе.

Тек после 7 сахата овако опрезног путовања дођосмо у село Рогаме после 8 сахата у вече.

Пут је већином јако кршевит, те се мора пешице ићи, а после толико душевног напрезања и телесног умора зарадовао сам се што ћу се опет мало одморити и душом и телом.

Месечина као дан обасјаваше голо стење и кршеве око села Рогаме, са његових 20 кућица, а пред једном кућом стајаху више војника и перјаника, по чему сам на мах познао, да је ово стан главно-командујућег г. Боже Петровића.

Помози бог и добро вече! рекох ступајући гомили Црногораца, који стајаху пред кућом, а сред њих сеђаше на столици омален, сићушан, просто обучен Црногорац, којег сам први пут видео на Цетињу онога јутра, кад је народу и војсци про-

читао објаву рата Турцима, и кад се књаз с војском у Херцеговину кренуо, — али до овога часа нисам с њиме говорио. То беше Божо Петровић, који устаде и проговори:

„Добра ви срећа!“ и кад сам му се приказао, понуди ме да седнем према њему, а радознали Црногорци шапутаху полугласно, нагађајући ко ће то бити, и кад им г. Божо рече да сам Србин Војвођанин, рекавши неколико лепих речи о нама, они гласно изјављиваху своје задовољство, што сам у њиховој средини.

Војвода Божо Петровић Његош, председник је министарског и државног савета, један од најобразованијих Црногораца, који је много година провео у Паризу учећи и спремајући се за свој високи позив. И као брат од стрица књазу Николи, ужива љубав и поштовање кроз сву Црну Гору, као ретко који Црногорац. Човек је у најлепшем добу, тек што је претурио тридесет другу годину живота

После кратког разговора о мучноме путу довде уђосмо у собу, у којој беше постављен сто за вечеру, на којем су редовно вечерали уз г. Божу његови писари Божо Новаковић, проф. богословије, и Митар Пламенац, мој познаник са новосадске гимназије, а сада слушалац виших наука у Русији, те вечерасмо и писмо вина подгоричког, којег Црногорци сада кришом посред 40.000 турске војске доносе из Подгорице од тамошњих хришћана.

После вечере г. Божо Петровић окренув се мени стаде од прилике овако беседити:

„Баш ми је мило, што сте и овамо дошли, те међу нама видимо бар једног јединог Војвођана, јер познато вам је, да су Војвођани живо радили, да се ова ствар покрене. Управо они су нас на то гонили својим непрестаним потискивањем, али на жалост слабо су се одазвали убојној јеци за народно ослобођење. Та хладноћа на делу, према оноликом силном говору око покретања ове ствари, нарочито баца хрђаву светлост на целу тамошњу омладину, од које се народ српски у опште *с правом* могао много више надати. Овим не мислим никога укоравати, јер шта то вреди сада, али ми је као Србину жао, што смо тако несретни, да је сувише мало личног пожртвовања баш међу онима, који су својим вишим образовањем и одличнијим положајем у народу највише позвани да у томе предњаче, тим пре, што су својом душевном снагом кадри били да загреју и одушеве цео народ за остварење тако узвишених мисли.

Што се нас Црногораца посебице тиче, наша је савест мирна, јер смо се вазда од Косова били и крвавили са силнијим непријатељем. И сада смо прегнули свом снагом својом да се подјармљена браћа ослободе и да се оствари она велика народна мисао, за којом је васколики народ српски скоро пет стотина година заман уздисао.

Ако, не дај боже, буде слабијег успеха у овој

Војвода Божо Петровић.

крвавој борби нашој, малена Црна Гора грдно ће осетити, јер ће се ископати у сваком погледу. Више од годину дана делимо сиромашне залогаје са нејачи наше браће, која нам је из Херцеговине добегла, а сад ова војна изешће, што но реч, и црно испод нокта сиромашним Црногорцима, којима нема ко зимницу спремити, јер су им дома остала само нејака ситна дечица, немоћни старци и старице, а све остало, мушко и женско, као што сте сами видели, кренуло је листом на војну. А шта да речемо о драгоценој крви наших соколова, који су у толиким љутим бојевима ове војне пали? То ће малена Црна Гора дуго и љуто осећати. Да је и десети део оволиког прегнућа учињено од свију делова раскомаданог српства, ми би мање муке под носили, а општа народна зграда била би за јамачно осигурана."

Ово је г. Божо говорио тако живахно а меко, да сам у тај мах осетио на себи неки прекор, који не могох ћутке поднети, те изговором пођох да га оправдам колико се у опште оправдати могао, са народа из завичаја мог. Наводио сам за извину удаљеност црногорског бојишта и политичне неприлике, доказујући да су Војвођани и остали Срби ближе Србији онамо отишли да помогну својој браћи. Најзад сам завршио, да се у овој магли од ситна праха и олова тешка не може разазнати и оценити, да ли су и колико притекли у помоћ они делови народа нашега, које је удес политички поцепао и раздвојио од јуначке браће њихове у Србији и Црној Гори.

Али дај боже да сунце слободе што скорије обасја балканско српство, па ће се видети, ко се брату братски одазвао, а ко заслужује прекор и срамоту, која га доиста и неће мимоићи.

После тога пређе разговор на црногорску војску и њезине напоре у овој војни, према много већој сили, које г. Божо разлагаше од прилике овако:

„Као што ћете се и сами уверити, војена снага Црне Горе малена је бројем према огромној турској сили у овим крајевима. Али ја сам вазда сигуран, да ће наши соколови разбити и већу турску војску од ове. А био бих још много безбрижнији, кад нам не би мањкало двоје: једна нам је велика невоља, што се и ово мало војске не може све да употреби у боју против непријатеља, који према нама вазда стоји са пет и десет пута бројно већом силом. Наша војска после сваког боја мора сама да износи своје рањенике, па кад се деси жесточија битка, где падне до стотину рањених, одваја се од војске најмање осам стотина најбољих војника. Рањеници се носе по читав дан далеко, а за сваког рањеника на носилима, ради измене путем, иду по 8 војника, и ту се бирају најбољи момци, који ће кадри бити преко овог крша да пренесу, а да још горе не повреде рањеника. Па ти исти војници, који од боја уморни пођу са рањеницима, морају на мах без одмора да се натраг у војску враћају, ноћу или ма по каквом времену, те се дешава да их овде нова битка чека, у коју улећу и боре се ор-

ашком снагом, а на целом путу нису ни залогај хлеба заложили, јер у хитњи за рањеницима многи понесе само пушку, да му је лакше ходити. Ово напрезање јако сатаруіе нашу војску, која би без тога много лакше одолевала још и већој од ове турске силе.

Друга нам је још већа невоља са тајином, који се са највећим тешкоћама преноси у ове кршеве. Црна Гора нема довољно коња ни других преносних средстава, па војници у овим крајевима морају да се хране од својих кућа. Ове опет не могу свагда на време да стижу и доносе храну, јер их женска чељад вазда о себи вуче, па оли ће поћи са храном на војску, оли ће прибрати оно мало сиромашне летине, да не пропадне и да јадчу зимницу спреми, оли ће ситну децу надгледати и ране јој спремити, док се од војне са војске врати. И ту вам је жива, неописана мука и невоља, коју очима гледамо, а не можемо да јој доскочимо. Да није тога двога, рекао бих: нема силе на свијету, која би могла саломити нашу Црну Гору."

После овог разговора сви четворо изиђосмо пред кућу на месечину, где смо слушали турске пушке и топове, који нигда не престају пуцати. Дању се учи војска у нишан гађати, а ноћу им наше страже и војници не дају мира, тек само да им џебану харче. Наши војници ноћу иду листом у турске винограде према Подгорици испод Кака-

ритске Горе, где је баш турска стража, па тако кад и кад просипљу Турци на ону страну силну џебану, које ни мало не смета нашој војсци да донесе собом силно бремење најлепшег подгоричког мирисљавог грожђа. А кад и кад донесу и по коју турску главу од стражара, којима се Црногорац тако вешто привуче, да га ретко кад осете пре, но што им се сам при одмаку не јави метањем из пушке. Али Турци не смеју ни по што да гоне ноћу наше војнике, него само пуцају у ветар за њима, како би тиме охрабрили своју војску.

Око 11 сахати ноћу пође г. Божо са својим писарима у собу, а пре тога запита, да ли имам каквих хаљина за спавање, и кад му рекох да имам, нареди једном перјанику, да донесе бреме сламе, на коју бацих своје ћебе, те уморан легох, а покрих се својим огртачем од гуме.

Био сам јако задовољан овим конаком, и ма да сам био врло уморан, не могох дуго заспати, слушајући полугласан разговор страже, која око мене сеђаше. Један стражар, који је прошао наше крајеве, приповедао је осталима, како су честити и ваљани Срби тамо у Војводини, хвалећи нарочито њихово гостољубље.

После кратког спавања тргох се иза сна. Турски су топови и сада пуцали, а месечина као дан сијала је. Онако лежећи погледах на свој сахат, који показиваше доба 2 сахата после пола ноћи.

„Море, људи, шта то пуца непрестано? Да се нису страже побиле?“ запитах радознало.

„Могуће је, али спавајте мирно, то је код нас са свим обична ствар,“ одговори ми један ситан, врло познат глас.

Ја погледам мало боље, али два корака од мене сеђаше на столици г. Божо Петровић, пушећи своју цигару.

Кад сам у четир сахата у јутру устао, баш је тада г. Божо пошао да спава на ново, наређујући стражарима, да на изменце добро мотре на покрете турске војске.

Око 6 сахата у јутру, кад сам попио црну каву као доручак, пођох на оближње високо пиперско брдо Вежешник, на које сам се читав сахат пењао у друштву са Митром Пламенцем и Новаком Милошевим, оним књажевим телохранитељем, који је у битци на Кучима 2. авг. посекао 17 турских глава.

Новак је на први поглед права јуначина, човек средњега узраста, али ванредно широких плећа и прсију, крупних костију, пунана обла кроја, јако дебелих листова, смеђе косе, сунцем препланула широка лица са мрким погледом, којем врло дивно доликоваше лак осмејак. Новак нам је уз пут приповедао из живота свога са Турцима у Цариграду, где је многе године пробавио, па му је мило сећање, како је Турке и тамо конабио слажући по пе-

торо на једну гомилу, и никад га глава за то не заболе.

Кад смо били на врх Вежешника, сунце је већ припекло главицу његову, а ми нађосмо згодан заклон у хладу покрај стене, где седосмо. На то ми Новак пружи дурбин од биљура.

Пред нама, као подножје села Рогаме, стајаше малено али врло лепо пиперско поље, на којем као неке табле изшарани беху разни усеви. Крајем тога поља, као первази, тече с једне стране река Зета из Бјелонавлића, а с друге стране према Подгорици, вијуга се из пиперских стена река Морача, те се обе овде састају и заједно теку покрај малог брда кроз Везиров мост, покрај вароши Подгорице, и утичу у Скадарско језеро.

Баш према ушћу Зете у Морачу, у том лепом маленом пиперском пољу, посред засејаних усева виде се остатци стародревнога града *Дукље*, који броји своје дане још од римских времена овде.

Преко овог поља с десне стране виде се Веље и Мало брдо, са многим својим јаким тврђавицама, а с леве стране, пуца вам пред очима недогледно подгоричко поље с још недогледнијим скадарским језером, а варош Подгорица не види се тако добро, јер је заклањају мала брдашца Љубовић и Горица, под којом и лежи варош, те се отуд и зове Подгорица.

Али преко целог поља и вароши Подгорице види се лепо граница црмничке нахије, према којој

на сред скадарског блата (језера), које се туда увлачи у Црну Гору, као на неком острву, стоји врло јака турска тврђава *Лесендра*, са неколико својих мањих јаких кула. Према Лесендри види се малена црногорска фортица *Бесац*, више лепе црмничке варошице *Вира*, под којом на близу утиче река Црнојевића у Скадарско језеро или блато.

У мирно доба плове Црногорци на свом малом паробродићу (на који могу стати 20 људи) реком Црнојевића, па первазом скадарског блата до у Вир, а сада са Лесендре до у Вир гађају турски топови.

Гледајући ову питому жупу, винух се у памети у оно сретно српско доба, кад је цвала српска царевина, кад је Стеван Душан Силни, овде у Подгорици, у свом летњиковцу, боравио лаки санак, сневајући о великом походу своме на Цариград!

С таким мислима силазио сам са големог пиперског брда Вежешника, час по час спотичући се, а Новак ме вазда дочекиваше с опруженом јуначком мишицом својом.

Било је 10 сахата пре подне, кад смо у Рогаме опет сишли, и ту затекох нове госте, своје старе познанике и пријатеље Руса д-ра Заљца и Србина апотекара Јована Дреча из Мостара, који из села Биоча, у Кучима, где су установили болницу, дођоше до г. Боже Петровића на договор ради нових рањеника, те на њихов пријатељски позив пођох на мах с њима у Биоче, захваливши се г. Божи,

Митру Пламенцу и јунаку Новаку Милошевом на свему, што ми свесрдно учинише.

Један сахат пута испод Рогаме до на Морачу таки је, да не може грђи бити, и једва се из њега исплетосмо, те сиђосмо у једну долиницу, испод које Морача тече. Кад смо из кршева ступили на долину, узјахасмо те брзо погонисмо коње пољаном, јер овде на чистини, на догледу и домашају турским топовима са неко.ико фортица и шанцева из подгоричког поља, прети опасност, нарочито оваким капутлијама, које Турци на дурбин спазе те гађају.

Али да смо и дуже грдног пута прешли и више страха поднели и претрпили од наперених турских топова, све би нам се исплатило дивним погледом и ванредним уживањем, које осетисмо у души својој, слушајући валовити жубор Мораче хладне.

Кад смо на Морачу сишли, угледасмо нов свет; читав народ просуо се обалом реке, а то беше наша војска, која се овде у грдним пећинама понамештала, па да не чујеш из даље силне гласове, док год не би на Морачу сишао, не би знао да овде толика војска борави.

Крај воде је војска вазда здравија, живља и веселија, па тако и овде у дубоком кориту Мораче, одјекиваху весели момачки узвици, а разлегаше се песма и шала на све стране.

Прегазисмо Морачу, где је најплића била, коњу до колена, а брза је тако, е се бојиш, однеће те с

жаваху изнемогле старице и по гдекоја мати са одојчетом на грудима, а нигде не могосмо видети мушке главе, дечака, момка, и у опште човека макар старца, који иоле снаге има — све је отишло у војску с пребаченом струком о рамену и острагушом пушком у десници руци.

Нема те цене, по коју би у опште Црногорац а нарочито Куч остао дома код своје чељади или ма где удаљен од јуначког огращја. Онај се осећао најнесретнији на овоме свету, који је по заповести књажевој остао да чува или ма у чему помаже око рањеника или око другог којег мирнијег рада, који бива кад и кад још важнији и кориснији од бојнога мегдана. Али књажева воља сваком је Црногорцу светиња и он ће је марљиво вршити прикривајући уздисаје и болове своје, које му јуначка душа осећа при погледу на полазак остале браће у бој на Турчина, на старог крвника

Бива да Црногорац у таком процепу не може да одоле силном, витешком осећању свом, те у јуначком заносу за часак прекрши „највишу заповест“ и пође уз осталу браћу у бој, у којем се лавовски бори, па вас крвав износи из љутог боја узоре витештва, на које се угледају и доцнија колена, али он сам тако велик, тако диван, излази пред свога господара с обореном и погнутом главом, јер га тишти учињени прекршај. Тек кад чује благу, опроштајну речцу са усана књажевих, уздигне поносито јуначко чело, а око и лице засветли му

са пиперске стране на голој и високој стени, чини ти се, да видиш најлепше, вештачки израђене пирамиде, које су у камену мајсторски изрезане. А са стране Куча сваки савијутак вреди колико једна тврда фортица, у којима би Кучи Дрекаловићи са својих 1500—2000 пушака не само могли дочекати, него и до ноге потући највећу турску војску.

Народно предање казује за такав један турски пораз у овим страховитим кланцима, посред којих Морача тече, а то је, веле, било пре стотину и више година, кад је 1200 Куча с једног краја пропустило турску војску од 50,000 војника, па их на други крај истерало живих једва 10,000. Остало се подавило у Морачи, што не могоше Кучи оловом и камењем потући Од тога доба није нигда крочила нога турске војске у ове кланце, па ни онда, кад су из Подгорице у Црну Гору продирали Турци са Миридитима.

Пуна два сахата путовали смо на коњима покрај Мораче, из једнога у други савијутак смејући се кад и кад нашем вођу Кучу Марошу, који се као мачка вукао доле крајем корита Мораче, вребајући од стене, до стене што лежаху одваљене посред воде, када ће на исте ударити која риба са водопадом, те би је одмах из пушке гађао, и према нама у вис дизао да видимо његов лов.

Дуж целога овога пута крај Мораче гледасмо како се помаљају из многих и големих пећина ситна, голуждрава, босонога и гологлава дечица, коју окру-

жavaху изнемогле старице и по гдекоја мати са одојчетом на грудима, а нигде не могосмо видети мушке главе, дечака, момка, и у опште човека макар старца, који иоле снаге има — све је отишло у војску с пребаченом струком о рамену и острагушом пушком у десници руци.

Нема те цене, по коју би у опште Црногорац а нарочито Куч остао дома код своје чељади или ма где удаљен од јуначког огращја. Онај се осећао најнесретнији на овоме свету, који је по заповести књажевој остао да чува или ма у чему помаже око рањеника или око другог којег мирнијег рада, који бива кад и кад још важнији и кориснији од бојнога мегдана. Али књажева воља сваком је Црногорцу светиња и он ће је марљиво вршити прикривајући уздисаје и болове своје, које му јуначка душа осећа при погледу на полазак остале браће у бој на Турчина, на старог крвника

Бива да Црногорац у таком процепу не може да одоле силном, витешком осећању свом, те у јуначком заносу за часак прекрши „највишу заповест“ и пође уз осталу браћу у бој, у којем се лавовски бори, па вас крвав износи из љутог боја узоре витештва, на које се угледају и доцнија колена, али он сам тако велик, тако диван, излази пред свога господара с обореном и погнутом главом, јер га тишти учињени прекршај. Тек кад чује благу, опроштајну речцу са усана књажевих, уздигне поносито јуначко чело, а око и лице засветли му

необичном светлошћу, у којој као на сунцу трепери раздрагана његова јуначка душа.

После подне око два сахата стигосмо у село Биоче, које са својих 15—20 кућа лежи на округлој пољани у простору свега један сахат, а окружено је самим високим брдима пиперским, васојевићким, дрекаловићким, братоножићким и ту ти се чини као да си у неком котлу, кад погледаш у вис свуда око себе.

Ту сам као *руски* гост на *турском* земљишту ручао и још друга два дана бавио се код својих пријатеља, за које сам време у њих прегледао све тамошње болнице, четир куће, у којима лежаху до 30 тешко рањених Куча, али по изјави самих лекара овде је така ванредна клима, као што је ванредна и природа ових брђана, те и најопасније ране лепо и брзо зарашћују. Било је и таквих рана са размрсканим костима, које се већином свуда гноје, те се не могу залечити, а овде све и најопасније таке ране живо раде и брзо зарашћују. Било је рањеника од топова, са поломљеним и размрсканим костима тако опасних, да за њихов живот не би ни пару дали, а после 14 дана лечења беху ови исти са животом ван сваке опасности. Иначо Кучи се не радо одвајају од својих брда и кад су рањени, те лекари имадоше с њима велике муке, што не хтедоше поћи на Даниловград или на Цетиње, а после оног „вељег боја“ много их беше те не могоше сви остати на Биочи. Морали су их силом

и претњом гонити да пођу, па кад су се кренули, неки од њих који су лакше рањени, бегали су путем и сакривали се у гору, само да их не носе даље од њихових рођених Брда.

Тако сам завршио дан у недељу 22. авг. а у понедеоник у јутру 23. авг. кренуо сам се преко Куча на Сјенице, где је војвода Марко Миљанов, са својим јуначким Кучима најзаднији и најближи према Турцима у подгоричком пољу и граду Медуну.

Сјеница је село испод Фундине, покрај које као у некојували лежи град Медун, а положај овде за нашу војску исто је тако добар као и на другим нашим позицијама крај Мораче и на Рогаме, те не видиш ништа док не нагазиш на саму војску, која посред кршева лежи у маленим дољама. Са Сјенице гледах Фундину, зелено, големо брдо, на којем је 2. авг. у боју пало 9000 Турака, но од ужасног смрада, и да сам имао времена, не бих могао поћи онамо да разгледам турску погибију.

Али на свима овим местима на Сјеници и на Рогаме домашају турски топови и не једаред пало је ђуле турско посред наших војника за ручком или иначе седећим у јуначком разговору, но мало је кад учинило коме већег квара, осим што је пршталица засула коме очи земљом или му који део тела каменом повредила.

На овакве појаве Црногорци су тако равнодушни да без најмањег страха поскачу са својих седишта у најживљем смеху, а по који ђетић устреми

се за кумбаром, што је међу њих пала, баци на њу крпу или другу коју робу, те заједно с њоме завитла кумбару уза стене доле попут Турака, а сви војници у највећем жагору с шаљивим узвицима враћају се и седају опет на своја стара места, са којих их мало час кумбара дигла. Тек ако се ово понови неколико пута на једном месту, дохваћају своје струке или јестиво, те се селе на друго које место мало даље, где држе да их неће кумбара узнемиривати.

Црногорци нигда ни најмање не презају од топовског зрна, нарочито кад је из далека, а има пуно начина и поскока, како се од њега сачувати знају. И мене је Милета, кад смо пролазили покрај Спужа, Малог и Вељег брда и других турских тврђава, учио како ћу се сачувати, кад видим да је топ опалио и дим се дигао, али он сам нигда ни једним погледом својим на целом путу није удостојио турске наперне топове, које сам ја тим већма, и за њега најживље пратио поклањајући кад и када њима више пажње, него свем Милетином живом и занимљивом приповедању.

Око 10 сахата пре подне стигао сам у војску војводе Марка, кога из далека видех како корача према Подгорици на крајње кршеве Куча, одакле обично гледа на доглед важније покрете турске војске. За њим је ишло више главара, међу којима као бела голубица међу јастребови иђаше и једна девојка са разапетим црним сунцобраном у руци.

То је била Анђелија, најстарија ћерка војводе Марка, која се нигда није одвајала од свога оца, од како је војна почела, па ни у најжешћим биткама.

Војвода Марко је човек вишег узраста, сувоњав као сваки Црногорац, црномањасте боје и лепих правилних црта, које су тако пуне живог и јуначког израза, да је сама његова појава прави углед мушке лепоте. Тек ако је прешао коју преко четрдесет година. Рођен је у племену Куча Дрекаловића.

Војвода Марко у сваком погледу једна је од најзанимљивијих личности у Црној Гори. Скоро сваки Црногорац имао би вам што новије о њему рећи. Ако је гдегод говор о јунаштву, њега ће ти Црногорац истаћи као узор, набрајајући много голема витешка дела његова. Ако се прича о догађају, где ваља ум да царује, ту се ређају као бисер у низу мудре његове речи, по којима видиш ванредан природан дар, силну оштрину мисли и огромну душевну снагу, коју вазда као алем камен просијава и краси узвишени појам о достојанству, праву и правици човека. Није било до јако људске снаге, која би кадра била потрти у њему ове племените особине, и ако је саових врлина кад и кад у своме животу долазио у таки теснац и опреку, где би се могао савити или сломити, он је са својим тврдим уверењем стајао вазда као стена. Права демократска жица исплела је своје танке вите кроз цео живот његов.

Таки јунак могао је поникћи само у чистом

Војвода Марко Миљанов.

гњезду црногорских соколова, који су у својим неприступним кршевима уз „слободу златну“ сачували све оне људске врлине, које је жали боже код многог образованијег народа надри-цивилизација са свим изопачила и утаманила.

О јунаштву, мудрој, големој памети и тврдоме чистоме карактеру војводе Марка могла би се написати читава књига, да му верна слика потомству као узор у спомену остане, али то ће на другом месту и други ко вештији учинити

Још на Цетињу, пре војне, лично сам се упознао са војводом Марком, и свима онима, који у овај мах беху око њега, па без многог премишљања, хоћу ли их узнемирити у њиховом послу сада својим изненадним доласком, пођох право њима ближе.

Ћутећки стадох на близу крај војводе и његове свите на једном узвишеном кршу, извадих из шпага дурбин, па пођох гледати Подгорицу, пред којом у пољу стајаше силесија белих и зелених турских шатора, а пред овима многи дубоки шанчеви — што се све као на длану лепо одавде виђаше. Мимо свега пољем баш се сада таласала голема војска турска, од које један већи део пође право Какаритској Гори, југо-источно од нас, а други мањи део корачаше северо-западно ка Вељем брду.

Било нас је од прилике двадесет гледалаца са 7—8 дурбина, који час по час иђаху од руке до руке, само војвода Марко гледаше непрестано сам

на своме догледу, казујући на глас своје примедбе, а сва околица примаше их одобравајући.

Још од „вељег боја“ војвода боловаше непрестано од неке ватруштине, која му сагореваше груди, што му се и на пожутелом увелом лицу јако познаваше, али то ни мало не сметаше његовоме живахноме духу, да својом здравом шалом у овај мах потпирује јуначки огањ у својој околици, коју очевидно сокољаху његове речи Целој свити његовој набрецаху прса мушким и витешким самопоуздањем, какво су зар само највећи косовски јунаци у својим грудима осећати могли. Само Милош Обилић, Иван Косанчић и Милан Топлица, газећи посред турске војске шатору Муратовом, могаху се у своме јуначком поносу осећати сретнији и веселији од ових јунака, што стојаху око војводе Марка, погледајући веселим погледом и срчаним усклицима попут големе, непрегледне турске војске, која пољем у густим гомилама правце њима корачаше. Слушајући њихов раздраган јуначки говор рекао бих: оно није турска војска, што у сукоб њима иде, него су грдни сватови, које једва чекају да их својим даривају даром.

Али јао тима, који амо греде, ујешће их змија посред груди — црногорска пушка острагуша — нити ће се више нагрлити својих белих була и наносити широких димлија.

Као да сам стојао посред силне електричне струје, међу овим дивним јунацима са војводом

Марком, тако сам овога пута осетио на себи неку ванредну снагу, која ми кроз све живце бујно струјаше, а срце и груди надимаше ми оно заношљиво одушевљење, које се не плаши никакве силе на свету.

Благо војсци, кроз коју пролећу оваки змајеви, као што је војвода Марко са својом дружином, која са личним прегоревањем у љутоме боју ствара големе јунаке, којима се свет диви, а Српство поноси.

Кад се војска турска далеко испред Подгорице и многих шанчева одмакла у поље, војвода Марко се диже са свога места и сви остали главари уз њега те пођоше у једну кућу, у којој је стан војводин. У том се и ја поздравим са војводом, који ме је љубазно предусрео, изјављујући, да му је мило, што сам овамо у походе дошао, а још би му милије било, вели, кад би код њега могао и на дуже остати, на које му ја са свим радосно у реч упаднем, да сам за то и дошао, да бар једну битку код њега видим, али он се само насмеши те ме погледа лаким осмехом и пође даље напред.

У први мах нисам могао протумачити, шта значи тај лаки осмејак са његових усана, и стотину немилих мисли прелетаху ми преко памети, те ми душу притискиваше несносним неким теретом, који нисам био кадар дуго подносити.

Сви смо ишли немо за војводом, који такођер ћутећки напред корачаше, али мене је све већма мучила немирна слутња, па се тихим шапатом окренух најближем до мене у пратњи војводиној:

„Реци ми, молим те, шта значи онај лаки осмех, којим ме је војвода мало час погледао у место одговора на моје радознало питање?“

Али овај брат само махну руком и главом, као негодујући, што прекидам нему тишину, па се и сам опет занесе у мисли као и сви, што иђаху за војводом Марком.

Све сам немирнији бивао и после неколико корачаја обрнух се са истим питањем првашњем, који ме сада ухвати за руку, те обојица изостанемо неколико корачаја натраг, а он ће онда полугласно рећи:

„Шта велиш, смијех, што се насмија војвода Марко, те на тебе погледа? Задавам ти тврду веру божју, исти смијех ништа не значи, но се њему по памети ваља чиста брига, како ће да уреди своју војску према оној, што из поља амо греде.“

И за тим пође брзим кораком, а ја за њим, те баш пред кућицом на трошним степенима, који воде у одају, стигосмо војводу са свом његовом пратњом, за којом се и нас двојица успесмо горе.

Али да видите, каква је господска одаја војводе Марка, који у њој са својом ћерком, узор-девојком, станује сада.

Замислите четири каменита зида, неолепљена, са једни врати, а без једног прозора. На зидових стоји кров од дасака, које немају тавана, него су црне као угарак од силног дима, што на сред одаје од ватре лиже шљеме, таваницу или правије унутрашњу страну дасака на крову.

На поду стоје витке даске, које вам се под ногама гибају, па вам се чини, кад на њих станете, да ће се сломити, те ћете пасти доле на коње, које испод себе кроз јако разређене даске лепо видите, како грискају сено.

За меко седиште у војводином стану стоји доста дуга даска, којој су крајеви наслоњени на два велика камена, којих такођер неколико као засебно седиште има.

У једном кутку одаје ове стоји проста постеља, т. ј. ногари са три даске поврх њих, на којима лежи нешто хаљина

И то вам је сав намештај овога дивнога јунака.

Каквим би очима погледали човека она господа ђенерали, који се ваљушкају на меким душецима и јастуцима, негујући брижљиво читавог века своје дугачке господске нокте — шта би, велим, рекли, кад би их понудили оваким станом?

Али војвода Марко је Србин, Црногорац, који је на своме дому одрастао у сваком добру, колико му је бог и његова сиромашна али драга земља дала, па ето како сада зна да трпи сваку невољу, бијући крвави и љути бој са крвником рода српског

На муци се познају јунаци — вели пословица наша — али црногорски соколови уз своје големо јунаштво са пуном свешћу најплеменитијег родољубља на свету, трпе онолике бескрајне муке, ка-

кве су кадри да поднесу само они у својој дивској људској величини.

Кад смо у горњој одаји поседали, војвода Марко викну на кувара, нека донесе оно полу-варено месо у котлу, што је пре једног часа на ватру стављено, па да се како тако једе, те да се за послом пође, а мени рече, да код њега на ручку останем.

Али мени није било до ручка, јер нисам знао на чему сам, да ли ћу моћи остати овде да гледам битку, која тек што се није отпочела, па с тога опет из нова војводу ословим:

„Кад ручам овде, хоћу ли онда моћи код вас остати, ради чега сам управо и дошао преко толико тешког пута?“

Војвода Марко опет се насмеши исто као и први пут, те са свим кратко рече: то не може бити.

Ова кратка војничка његова изјава јако ме је сневеселила, те пођох даље питати за што не могу овде остати, а он ми од прилике одговори ово: „Сваки човек, кад што ради, а уверен је да добро ради, жели и да се што више знаде о његовом раду. И ја бих волео, да сте ви овде за време нашега рада, па да својим очима видите и напишете онако, како сте видели. Али ви не можете издржати наше војничке терете и с тога ћете се морати за време битке уклонити одавде, па кад битка прође, ја ћу вас сам радо водити од места до места, казујући, где се што десило и како су војске једна прома другој стајале.“

Било ми је врло жао, што ме војвода овако одбија, и већ му хтедох приметити, да како његова ћерка као девојка може да издржи њихове војничке терете, а да ја као момак не могу издржати. Но ту ме узме на страну Вуко Поповић Зеканов, те ми на ухо стане говорити: како бива да сва војска у највећем трку узмиче и тиме Турке на себе навлачи, па се наједаред према Турцима обрне и јуриш међу њих учини голим ножевима. У том повлачењу ја не бих могао уз Црногорце пристајати, па бих лако могао допасти у шаке Турцима, а ту могућност предвиђаше војвода Марко, кад не даде да овде останем.

Чисто вам непојамно долази, да једна лепота девојка, красна госпођица, која је изврсно образована, свршивши с најбољим успехом вишу девојачку школу на Цетињу, може нешто момачкије, нешто јуначкије издржати, и на страшном месту постојати, него ви савршен човек, који више пута уображава себи, е би учинио бог те пита какво големо јунаштво.

Али погледајте праву Црногорку, дичну госпођицу Анђу, како у меким опанцима, као лане лако и поуздано скакуће са једнога на други шиљасти камен, па ћете рећи: Ово није девојка, ово није Црногорка, ово је загоркиња вила, која корача по чистоме зраку, а мека јој нога и не додирује оштрицу шиљаста камена.

Како ме је овде у кршу, пред страшним ограш-

јем, међу мрким вуцима изненадила красна појава Српкиње-девојке, да сам песник или сликар, тако бих је насликао, да би се њезина красна слика упила у срце и душу сваком честитом брату Србину и сестри Српкињи, да се њоме пред целим светом подичити могу.

Овако ћу само да вам предочим слабу њезину сенку.

Анђелија је на оца висока, вита као јела и лепо развијена узраста, какав се врло ретко видети може у Црној Гори код женскиња због ванредно тешког рада, који, сиротице, обављају у животу од ране младости своје, и то је узрок да нема онолико и у онакој мери телесно развијених женскиња, као што их код мушкиња има.

У самом телесном развоју госпођице Анђе, скромном а поноситом држању њезином, достојанственим покретима и некој невидовној моћи, која у самоме зраку рекао бих облеће целу њезину слику — лежи толико бајне снаге, да јој се при првоме појаву с највећим поштовањем дубоко поклонити мораш. Па кад још погледаш њезине крупне црне очи, над њима дуге свилне трепавице, нуз пребело лице, које покрива бујна, као поноћ црна, мека као свила и дуга коса — осетиш неки миомиран пламен, који ти муњевитим летом, неодољивом топлином за часак загреје и срце и душу.

Женска јој лепота пупољак је у седамнаестом прамалећу.

Анђелија је најстарија ћерка првога јунака, војводе Марка, који нема мушке деце, те је ћерку усинио, и женско јој име оставио, по ономе, што доиста као анђео хранитељ крај њега непрестано лебди.

Али по јунаштву она је прави момак.

Мало има у свету девојака, којима војска за јунаштво пушку дарива.

И јуначка војска војводе Марка, храбри Кучи, после љутога боја и турскога пораза на Фундини од 2. августа, свечано дариваше малу пушку јунакињи Анђи, која је уз свога оца кроз најжешћу ватру крстарила у првим редовима војске од почетка до свршетка битке истога дана.

Ој јуначка, српска земљо, благо теби сада и до века, кад се у твоме крилу рађају оваке узорите ћери!

Кад сам већ видео, да ми нема овде опстанка, пођох се спремати на пут, а војвода Марко пошав да се са осталим главарима договара како ће и где ће разредити војску према непријатељском покрету, рукова се на поласку са мном, и ја се опет кренух на Биоче.

С невеселим срцем а малаксалом душом пођох са Сјеница, које су тако кршевите, да се једва пешице може ићи. Врло мало места има, где се може на коњу јахати, јер овуда осим што су јаки непроходни кршеви, још је така висока стрмен непрестано до под само Биоче, да се мора лагано

ногу пред ногу ићи, и не смеш се у ходу обазрети на другу коју страну да ти се нога не омакне, те би летом отишао у амбиз, из којег јамачно не би могао у таком случају изнети ни парче меса на костима.

Идући читав сахат најопрезније, на један мах чујем за собом метање из пушака, уз које у даљини продираше неко живо клицање.

И нехотице застанем. Окренем се према јеци пушчаног и људског гласа, који се све ближе чујаше, и на мах удаљено угледам на висини према себи неколико војника, који у правоме лету скакаху са стене на стену, кличући гласно:

„Ха, ко је витез, ко је Црногорац, нека креће војводи Марку!“ — а пред амном на двадесет корачаја на један мах опали пушка уз радостан узвик:

„Ха помози боже, оли кренуше Турци?“

То беше мој вођ Мараш, који преда мном с пушком у руци иђаше. На то му се један од првих гласова одазва:

„Кренуше, у зао час по њих ако бог да!“ и као муња пројури покрај нас непрестано кличући, а час по меташе из своје дуге пушке.

Да вам је било видети сада мога Мараша како се сав у лицу преобразио, а очи му сипаху необичну ватру, те гласно мени повика:

„Мичи, Србо, мичи да стигнемо доле на Биоче, да се вратим у војску, пре но што се заподене бој.“

Ма да се Мараш јако љутио, што нисам могао

по његовој вољи корачати, ја му не могох ништа помоћи, него сам га и нехотице још већма палио тиме, што сам му непрестано доказивао како се он неће моћи натраг вратити, јер га неће пустити Руси лекари, којима је вазда јако нуждан, а дао им га је капетан биочки.

Но да видиш Куча Мараша, тек ме доведе до првих биочких кућа, па у једну од ових баци своју белу плетену капу, окрете се мени с узвиком: „Одох војводи Марку!“ па онако гологлав с пушком у руци појури преко крша ка Сјеници горе.

Бадава су лекари, који су пред мене изишли, са мном заједно викали:

„Натраг, Марашу, натраг, тужићемо те капетану!“ али он се на сву ту вику ни једанпут не обрну нама, него се све већма и већма губио међу кршевима, док га за часак не изгубисмо са свим из вида.

Било је три сахата после подне, кад сам стигао на Биоче, а кренуо сам са Сјенице око подне, па како нисам примио понуду војводе Марка да ручам код њега, био сам јако огладнео, те ми овде сада ручак слатко паде.

После ручка одох да обиђем рањенике, и кад сам се у сумрачак враћао с лекарима, затекосмо пред нашом колибом Мараша, који је за четири часа отишао и дошао са Сјенице, видећи да тога дана већ неће бити боја.

Мараш је дошао да преноћи код нас, па сутра

у јутру рано опет да крене на војску, али кад смо ујутру пре зоре чули, да су се Турци вратили у своје шанчеве на подгоричком пољу, далеко испред вароши, и кад су неколико војника Биочана, који ради фишека и тајина амо дођоше, потврдили исти глас и самоме Марашу, онда се исти склонио, да цео тај дан, или бар док не чује убојну пуцњаву пушака, код нас остане.

Употребим ову прилику да по Марашу и остале Куче што боље познам, јер ми се чињаше, по оном кратком познанству мојем са њиме, да је оличена слика и прилика Куча Дрекаловића. Али сам се преварио, јер он беше Затријепчанин, латинин, којег је родила мати Српкиња, те за то зар срцем и душом беше вазда одан Црногорцима, и тајаше да није Дрекаловић.

Али ево вам фотографске његове слике:

Мараш Марков Рајковић, из Орахова врх Куча Дрекаловића, човек је средњега узраста, сувоњав, доста крупно развијених костију, са снажним мишићима. Лице му је тако јако сунцем опаљено, да би се могло рећи, е је масно-црне боје, коју ведре и обасјавају два јако жива ока испод састављених густих веђа. Поглед му је плаховит, хајдучки, који би врло несносан био, да није Мараш веселе, живахне природе, те лак осмејак за часак подигне облак са његовог суморног и немилог лица. Иначе цео, од главе до пете, тако је хитлен и окретан, да би се могло рећи: Куд полети оком и погле-

дом, тамо стиже покретом и скоком. Век му је 30 година.

Мараш не зна читати ни писати, али његова природна памет тако је оштра, е би рекао, да ти погађа мисао у сусрећу твога са његовим погледом.

Мараш је вазда радо певао, разуме се јуначке народне песме, јер овде других никаквих и нема, те сам и ја од њега уз пут са Сјенице чуо многе лепе одломке красних песама, које нигда ни једну није хтео допевати до краја, него је из сваке песме бирао и певао само оно, што се њему допада. Он је гледао да весели себе самога, а није се обзирао на то, што ову његову збрку нико разумети не може. Био је дакле јако лукав и себичан, о чему сам се доцније са свим уверио.

Кад сам већ тако згодно дочепао Мараша, да га пред собом дуже гледати могу, намислим да овом приликом препишем од њега бар једну *целу* јуначку песму, у којој се славе витешка дела Куча Дрекаловића, што сам уз највећу муку једва постићи могао.

„Хајде, Марашу, сједи да ми певаш једну од најлепших и најмилијих твојих песама, за коју ћу ти радо дати две тврде цванцике, али ми је мораш од почетка до краја целу испевати.“

Мараш се насмеши, те показа своје јаке, здраве беле зубе, савије ногу преко ноге и седе на земљу доле.

Међу тим сам и ја према њему сео на један

камен, наслонивши на колено пресавијен и на листиће исечен табак хартије, држећи оловку у руци.

Мараш ме непрестано гледаше осмејкујући се, те ће најзад рећи:

„На што ти је она карта на колену? Што ћеш са њоме?"

„Хоћу да пишем оно, што ћеш ми ти казивати."

„А што ћу ти ја кажевати? Ја умијем пјесму пјевати, а кажевати не умијем то ђаволье."

„Добро, Мараше, а ти певај, само лагано, јер кад брзо певаш, не могу овде на ову карту све лепо забиљежити, а ја сам рад да понесем у свој завичај једну целу, красну песму са Биоча, коју ћу доцније наштампати у новинама. ево видиш овако, (па му покажем једну штампану књигу), а ту ће стајати наштампано, да сам је чуо од тебе Мараша Маркова Рајковића из Орахова врх Куча Дрекаловића."

„Хоћеш, амана ти", продере се Мараш на мене, да сам се чисто препануо од његовог изненадног силног узвика.

„Хоћу, тако ми светога Петра, само те молим, да лагано певаш и да пазиш шта збориш, да се обојица не обрукамо пред свијетом."

„Не, задавам ти чисту веру божју, пјеваћу ти онако, како сам је стотину пута пјевао пред највећим збором."

Мараш весело накриви своју белу плетену капу, завали целим телом мало у натраг, онако

седећи, па се наслони на обе своје руке, којима је одостраг леђа подупрьо.

Тако је скоро читав сахат, лагано у најлепшем низу, певао Мараш дивну јуначку песму, каква се ваљда само овде од оваких јунака чути може, а ја сам за њим с веселим срцем све по реду бележио, опомињући га кад и кад да добро и лагано пева, јер ће ово свет да чита и да размишља о томе.

На једаред Мараш стаде. Погледа ме проницавим погледом и лаким осмехом, па ће овако рећи:

„Вȃла богу, а хоће ли ико у Црну Гору учити из књиге ову пјесму?“

„Хоће, Мараше, учиће је и сам Господар, па и свако други, који зна књигу да учи.“

На ове речи Мараш запламти у лицу, уздиже поносито главу, па је мало у натраг завали, а оба ока у пола затвори, и настави певати тако одушевљено, тако дивно, да ми је оловка у руци летила по хартији на десном колену.

Какво изненађење и радост сијаше на лицу Марашевом, кад сам га у први мах неколико пута задржао да се одмори, па кад сам му на глас читао у натраг један или неколико последњих стихова, које сам већ написао, чисто не појимајући, да сам ја могао тако верно написати, што је он мало час изговорио. Више пута и сам ме је задржавао тражећи да чује своје последње речи, па кад је видео, да је све онако, како је изговорио, осмешкивао се, машући главом.

Тако сам испунио цео табак скоро 200 стихова, кад на једаред окрену Мараш да пева са свим нешто друго, што никако нема свезе са овом песмом, којој управо квари смисао овај нови уметак Марашев.

Једва да би ико на свету могао погодити, у какву је жицу почео ударати сада лукави Мараш.

Мисао, да ће и сам књаз читати његову песму, одведе га на клизаву стазу, на којој пође својим оштрим, простим али лукавим умом кварити песму неким хрђавим стиховима, у којима је славио књаза, књагињу и престолонаследника, и то све у тако тренутном расположају, а кратком слогу једва у десет стихова, које је у часу избацио, док сам се још немо чудио, шта му би на један мах — уверавајући ме да је то наставак мало час прекинуте песме. Али кад му ја са свим озбиљно, опоро, ударим у лице да то не ваља што чини, јер му прозирем лукаву намеру, а он се као дете застиди у образу, обори своју суху главу, па настави са свим добро првашњу песму где је прекинуо, али тако испрекидано и малаксало, кад и кад без икаквог смисла, да сам га морао више пута заустављати, држећи да никако нећу ни моћи с њиме у оваком стању продужити и довршити ову дивну песму, којој сам се у први мах тако радовао.

Да би га колико толико повратио у првашње расположење, говорио сам, како је то лепо што тако воли свога господара, којега ће славити *друга нова* песма, исто тако лепа као што је и ова, али сад

ми само треба песма од старина, у којој се славе свиколици Кучи Дрекаловићи — али бадава сам све то и више говорио, мој Мараш беше непрестано расејан, да не речем: смућен.

С тога му се са свим мирно окренем, па му колико сам могао мекше речем да сам јако уморан, и да је за данас доста, него ћемо, рекох, сутра опет продужити даље, ако не буде боја.

Мараш се диже са свога а ја са мога седишта, и обојица пођосмо сваки своме конаку с уговором на растанку да се опет сутра овде састанемо. А да би га још већма обвезао, пружим Марашу две тврде цванцике, од којих узе само једну, а другу поврати, с изјавом да није више заслужио.

Сутра дан до подне није било боја, те у јутру рано уграбим Мараша онако ведра и весела духа, како је устао са спавања на зеленој трави а под ведрим звезданим небом, те ми отпева и завршетак јуче започете песме, коју сам сада са свим преписао на чисто.

Од понедеоника 23. до среде 25. авг. баш до оне жестоке битке под Рогаме у Пиперима бавио сам се на Биочи, обилазећи рањене јуначке Куче, од којих сам том приликом чуо неке појединости из „вељег боја“ од 2. авг. Упознао сам се лично са многима из племена узор-јунака погинулог барјактара Мушике, који је у три своја последња боја посекао 16 турских глава. И доиста нисам пређе погрешио у опису свом, кад сам рекао, да је Мушика

био јунак над јунацима, витез над витезовима, што сам сада разабрао од толиких живих Куча, који веле: неће скоро мајка биочкиња родити такога јунака, какав беше барјактар Мушика.

У разговору са женом Мушикином, која донесе лекарима на руци своје малено болесно детенце, пођох је тешити, а она ми са свим хладно рече:

„Ја Мушику нигда прежалити нећу, али ми је грдна брига, што ћу са његово петоро луде ђеце, што ли ћу са њиховом баштином, стоком, и осталим малом.“

Упознао сам се с рањеним Мушикиним братом од стрица поп-Вуком Вуксановићем, младим црномањастим човеком у добу око 25 година, који је у боју на Кучима од 16. јула први на топове турске уљегао, отео коња и посекао 5 Турака, међу којима беше Миралај-паша, а на „вељем боју“ посекао је 3 Турчина и ранио се тешко кроз жљезде у ногу. Отац његов Мађо Лазарев, капетан биочки, посекао је у истом боју две главе и изнео из битке рањена сина Овај Мађо са 200 Куча у првом боју гонио је Турке до реке Рибнице више Подгорице.

Из мушикиног братства, које броји читав барјак пушака, или стотину момака, било је у „вељем боју“ које мртвих, које рањених 37, јер су преимице освајали тридесет турских шанчева јуришем.

Што су Црногорци са Кучима у „вељем боју“ посекли 9000 Турака, помогла им је нарочито та околност, што се овога пута нису задржавали да пре-

тресају побијене Турке, него су преко њих, па и преко својих мртвих напред јурили, само да се што више насеку Турака, па кад их је тако и ноћ ухватила, легали су међу своје мртве и рањене, које су пре зоре износили са бојишта.

Иначе Црногорци у биткама радо хватају турске коње, који по разбојишту преплашено јуре, па се дешавало да се по 10—15 Црногораца за једним коњем устреме, те тако лудо у гомили по више њих изгине, јер Турци међу њих из топова гађају.

Али није ни чудо, што су Црногорци тако пишмани на коње, јер не само што се по тешком путу кад и кад на коњима одмарати могу, него што сву своју робу и војничку опрему баце на гребене коњима, те лако иду празних руку. Осим тога на коње натоваре и све оне судове, у којима војска за себе кува храну, а без коња морају све то међу собом да поделе и понесу војници, уз остали свој пртљаг. Нема ту оних коморџија, који би се само за то бринути имали, ходећи без оружја уз војску, него сваки војник као ратник уједно је и коморџија, у колико тај терет на сваког појединог пада.

Пролазећи кроз војску војводе Марка на Сјеници, више пута ми је око застало на појединим војницима, што беху обучени у фино чојано оделю турских официра, које у „вељем боју“ посекоше и са њих одело свукоше, па на себе навукоше. Тако нам се војска прошарала и после битке на Вучјемдолу, где су многи поједини војници наши дошли

до лепог турског одела, те кад у њему појахаше на оним брзим турским коњима, које у боју задобише, насмејах се више пута од срца, погледајући за њима.

На завршетку својих бележака о Кучима, мислим да неће с горег бити, ако се још једном осврнемо на њихову историјску прошлост, о којој, колико ми је познато, врло мало наштампаног има, али ће се ипак колико толико моћи видети њихов политички живот из ових података.

Од искона па све до 1858. г. стајала је са свим засебно кучка нахија са ова четири племена: Васојевићима, који су с леве стране реке Мораче, Братоножићима, Дрекаловићима и Затријепчанима.

Прва три племена Срби су православне, а последње латинске вере.

Цела ова нахија, са својих три хиљаде и више убојних пушака, живела је вазда засебно, као нека република, која није признавала ни турску ни црногорску политичну управу. Она је вазда независно и самостално управљала своје унутрашње ствари према својим јадним материјалним околностима, према чему, разуме се, није ником ни данак плаћала. Напротив, због своје велике сиромаштине, она је непрестано спекулисала са оваким својим независним положајем, те је дуго време примала новчану потпору и богате поклоне од Турака, који су непрестано радили на томе, да ма којим начином ова јуначка племена себи потчине, што убојном си-

лом не могаху нигда ово постићи, ма да су толико пута кретали силну војску да покоре љуте Куче.

Али сва облетања турска и обасипања новцем и обећањем нису нигда могла уздржати Куче на миру, кад год је букнула војна између Турске и Црне Горе, и они су се вазда јуначки борили уз Црногорце против Турака.

И црногорски владаоци редом до књаза Данила радили су на томе, да ову нахију уједине Црној Гори, али су слабо успевали у томе послу понајвише због турске издашне руке.

Владика Петар II. много је потрошио новца, труда и времена радећи неуморно на овом уједињењу, и успео је у своме племенитом подузећу толико, да се још за његова живота ова нахија преполовила те Васојевићи (Леворечани) и Братоножићи приме и признаду црногорску власт, која заведе код њих управу исту као и у свој Црној Гори. Дрекаловићи, као највеће племе ове нахије, и Затријепчани остану и даље независни. Тек доцније, у почетку владе књаза Данила, приме и Дрекаловићи црногорску власт и управу. И тако остадоше Затријепчани (латини) усамљени.

Али кад је књаз Данило одредио порез за сву Црну Гору и Брда, одупру се томе захтеву Дрекаловићи и Затријепчани, по ономе, што од памтивека нигда ником нису плаћали пореза. Ово њихово упорство није могао подносити плаховити књаз Данило, који и њих хтеде у свему изједначити са

осталим својим поданицима, па кад не мога ово извести на миран начин, дохвати силу, која од зла начини горе.

Дрекаловићи и Затријепчани утеку под закриље Турака, који ово једва дочекају, те са својом силном војском уђу у Куче, где заузму и утврде град Медун, који оките многим топовима, држећи га до данас непрестано у својим рукама.

Тако је расцепљена ова нахија, коју је и дипломатска погранична комисија при овој размирици 1858. омеђашила, отиснувши Дрекаловиће и Затријепчане у Турску, а Васојевиће (Леворечане) и Братоножиће у црногорску границу.

Град Медун лежи уували покрај Фундине између Васојевића и Братоножића с једне, и Дрекаловића и Затријепчана с друге стране. Дакле као кост у грлу у сред ове негда независне јуначке нахије, која је духом вазда припадала Црној Гори.

Медун је од почетка ове војне опкољен са свију страна од црногорске војске и можете не једног Куча чути где уздише говорећи: само да нам се докопати Медуна града, нигда више не би га из руку упуштали.

Сви Кучи, осим Затријепчана, устали су заједно уз Црногорце у овој војни против Турчина, па кад су после „вељег боја“ Дрекаловићи за неверство попалили куће Затријепчана, пристали су и ови уз осталу своју браћу православну.

Највећа села Куча Дрекаловића: *Медун* (око града истога имена,) *Убли*, *Косори* и т. д. броје свако до 200 кућа, сва остала сеоца малена су по 30—40 кућа, а раштркана су на великом простору и леже већином посред кршевитих брда у маленим пољицама, која наличе на нека гувна, оперважена високим кршевима.

Ношња Куча са свим се разликује од опште црногорске ношње. Кучи носе уске чакшире од бела сукна, бео сукнен гуњ са танким ишараним первазима од црна гајтана и на глави белу сукнену или плетену капу, какву обично носе Арбанаси, и због те капе платио је главом многи Куч, што га Црногорац у незнању гађаше као непријатеља Турчина. Сад ће вам јасно бити, за што је Мараш на Биочи бацио своју белу плетену капу, те гологлав одјурио у војску војводе Марка.

С тога ћеш сада видети многог Ку̑ча како гологлав у бој иде, јер нема црногорску капицу, а белу не сме на главу да метне, да га не убије рођени брат Црногорац. Такођер је и женска ношња у Куча јако различна од опште женске црногорске ношње.

Црногорка се бели као лабуд са својом „бељачом“, а ку̑чке жене носе плетене хаљине од разне шарене вуне, које су и у самом кроју различне од бељача, а много су јаче и теже од ових.

Црногорка се чешља са свим просто, те своју косу покрива белом, плавом или црном марамом,

а ку̑чка жена и девојка плете курјуке, у које много уплеће ситан сребрн новац, те јој тако на коси виси и позвецкује при најмањем покрету, а главу, колико сам приметио, покрива једва на потиљку марамицом, само да не би прикрила уплетен новац.

Ку̑чке жене још и сада вране руво, а девојке секу косу за погинулом својтом — што је већ у Црној Гори са свим изостало — а кукају и туже већином усамљено, на глас, као и Црногорке, само што ку̑чке мање запевају него само ређају речи, уздишући час по час дубоко.

Кучи су данас образ осветлали Црној Гори, и као што за њих књаз Никола једном приликом после „вељег боја“ рече: Да су живи владика Петар II. и књаз Данило, опростили би данас Кучима све јаде и бригу, што су им ови задавали својом самовољом и непрестаним немирима, а он им и тако нема шта да замери, него се поноси с њима као са својим најбољим јунацима и соколовима.

XXXI.

Битка под Рогаме у Пиперима, 25. августа 1876.

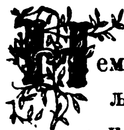

Нема краја у свој Гори Црној, где се више љућег боја било и јуначке крви пролевало, него што је кршна пиперска крајина, на арбанашкој граници, према Шехер-Подгорици.

Гвоздене груди пиперских соколова одбијале су вазда од Косова силну навалу беснила турског, које се у дивљачким хордама дизаше да прегази и потлачи ово дично гњездо храбрих витезова српских.

Нема камена, који је толико обливен крвљу од Турака, нити има стопе земље жедне, која но се више напојила крвцом од јунака, но што је пиперска граница, црногорска вита перјаница.

Турска царевина слала је вазда у ове крајеве најбоље своје војсковође, са најодабранијом војском, све низамом и зебеком љутим, али се ови нигда не могаху похвалити честитоме цару на дивану, са јуначком сабљом на мегдану.

Пипери су живи бедем црногорских „Брда“.

На овај бедем ударио је у среду 25. августа највећи војсковођа турски, стари Дервиш-паша.

Због сјајних црногорских победа на овим крајевима многе су се наше мењале у турској војсци, и кад најпосле дође Дервиш-паша у Подгорицу, опазило се живо кретање и непрестано маневрисање силне турске војске према нашим положајима. Тако је зачетак овој битци још у понедеоник 23. авг Тога дана гледао сам уз војводу Марка на Сјеници, како излеже сва турска сила из Подгорице и силних шанчева пред њом, те се у непрегледним и густим колонама просу пољем подгоричким у два правца, на име једна војска 18—20.000 пође право Какаритској Гори према нашој војсци у Кучима на Сјеници, а друга турска војска око 10.000 момака

упути се Вељем и Малом брду према нашој војсци у Пиперима на Рогаме. Али се није могло управо знати тада, куда ће ова војска, јер је могла кренути и на лево преко Вељег брда на Ком и Загарач у љешанску нахију, куда је једном исти Дервиш-паша 1862. продирао у Црну Гору И ова врата чувао је један део наше војске. Наши су се са сваке стране довијали лукавлуку старога Дервиш-паше и свуда је наша војска као запета пушка стајала да дочека непријатеља. Али може се ласно веровати, колико је тешко нама разапињати ово мало војске према огромној сили турској на више страна. Тако морадосмо на пет места разделити нашу војску од 10.000 војника, према којој стајаше турске војске до 40.000 момака у Подгорици, граду Спужу, Вељем брду са шест као градови јаких кула, и многим другим утврђењима турским око Спужа и Малог брда, са којих тврђава зијаху силни топови турски на нашу војску.

Она прва војска турска, што је пошла према нашој војсци на Кучима, улогорила се истога дана на Какаритској Гори испод Фундине, где је и шанчеве ископала, а она друга стаде под Мало брдо према Пиперима.

По свем маневрисању видело се, како Дервиш-паша куша нашу снагу и смишља, где би најзгодније било, да пређе нашу границу, па да одатле настави продирање у Црну Гору, а тиме је смишљао лукави Дервиш-паша, да *за собом повуче*

нашу војску са Куча, коју из онако згодних положаја не могаше никако бојем оданде истерати, па да ослободи град Медун.

И тако после многа мудровања старо Дервишево око паде и заустави се на главицама пиперских брда, које намисли освојити.

У среду 25. авг. крете се оно 10.000 војске турске, што стајаше под Малим брдом, пређе преко овога, па се упути пољем право реци Зети и Пиперима. Кад је турска војска до Зете дошла, преполови се, те једна половина стаде газити реку Зету, а друга остаде на оној страни, да чува повлачење прве половине, или да је поткрепи, ако затреба.

Око једнога сахата после подне улегоше Турци у поље пиперско на јажу Вранитску, под рушевине старога града Дукље, те на мах заузеше најважније положаје наше: главицу *Тријебач*, брда и *Дољашну главицу*, на којима је тек неколико војника наших као стража стојало, те одмах Турци стадоше на обе главице градити шанчеве, које саградише поврх човека у висину.

Главни заповедник наше војске у овим крајевима, Божо Петровић, не имађаше у тај мах код себе у Рогаме више него само два батаљона војника, и са том маленом војском изађе Турцима на сусрет, и бој се отпочне.

Страхота је било погледати ватру, у коју наша малена војска улегаше.

Са шест страна бију непрестано силни топови турски, а са главица заузетих брда и с ове и с оне стране Зете у пољу, као кишу просипљу Турци пушчану зрнад на нашу војску, која јуришем пође на Тријебач И после једног сахата крвава боја, беше Тријебач и Дољашна главица у рукама наше војске.

Али Турци из нова навале с јачом силом, те поново заузму шанчеве на Тријепчу и Дољашној главници.

Наша војска прикупи из нова сву снагу своју, те јуришем пође обим главицама, истера турску војску из шанчева, али се опет не мога дуго одржати у њима од нове и силне навале од Турака, који се по други пут утврде у заузетим положајима.

Пуна три сахата најкрвавијег боја издржаше наша два батаљона: цетињски и цеклински. У том дође са Сјеница нашој војсци још два батаљона, те сва четир батаљона као соколови полете најжешћим јуришем на Турке, које и по трећи пут истерају из шанчева са главица, па их стану пољем гонити ка Зети и Морачи.

Сад се отвори најкрвавија сеча, јер се обе војске измешаше, па се тако пољем носе, а бију их силни топови са шест страна, док у један мах наша војска сломи турску војску, која бегати стаде реци Зети.

Сада настаде највећа погибија турска.

Турци беже безобзирце, да себи русе изнесу главе, а црногорски соколови за њима стижу оштрим јатаганима, те их конабе непрестано пољем, док их најпосле не догнаше до Дукље, под којом је ушће Зете и Мораче. Корито ових река широко је 30—40 хвати, а на неким местима и уже је, вода тече врло брзо, а дубљина је неједнака, на Морачи мања, а на Зети много виша од човека.

Што је војска била ближе рекама, све су гушћи редови турски бивали, јер се Турци на прелазу давише, а кад их наша војска још већма потиште, загатише обе реке и препунише се оба корита од мртвих турских телеса.

Гомилама, као овци, скакала је турска војска у Зету и Морачу, а појединн виђаху се како излазе живи на ону страну, већина се удавила и угушила у води.

Око 3000 Турака пало је мртвих које у рекама које око река на пољу од наше стране, а преко 1000 турских глава посекла је наша војска гонећи их са главица црногорских брда.

Да није с оне стране Зете и Мораче била јака турска резерва с топовима на три места, не би ни једног Турчина живог пошло у Подгорицу од оних 5000, што пођоше да заузму наше Пипере. Али је ова резерва чувала и бранила бегство турске војске, и није дала да је наша војска и с оне стране реке гони.

Овако жестока и љута боја још није било за

целе ове војне, јер наши удараху на турска утврђења пуних 5 часова и то све прсимице.

Узорито јунаштво показала је наша војска овога пута, а нарочито барјактари из овога боја могу се сравнити са Бошком Југовићем, што гоњаше Турке на буљуке по Косову, тако су посред живе ватре узлетали наврх главице ускачући у саме шанчеве турске, и, соколећи тиме војску, ломили су турске редове.

Ко је видео ону силну ватру из топова са турске стране, мора се чудити маленом губитку нашем, али за нас је ипак губитак голем. С наше стране пало је 70 мртвих и 120 рањених војника, који су од **Турака** узели били много оружје и три велике заставе.

Наши барјактари не само да су узлетали по сред турске војске, него су још и главе секли. Тако је први на главицу Тријебач узлетео и уз турску забо црногорску заставу Лазар Пуранов; посекавши 4 Турчина, паде и сам мртав, а мартинићки барјактар Перута Бојановић узлете први на Доњашну главицу и посече 5 турских глава и оста жив. Уз њега се јуначки борио бајички барјактар Иво Николић. Сам командир батаљона Јовица Марков посекао је четир Турчина, а кад бих хтео и даље сваког војника хвалити и наводити њихово јунаштво, морао бих поименце сваког навести, јер се сваки лично одликоваше у овом боју ванредним јунаштвом.

Али нема у свету тога јунаштва, што га је у црногорских барјактара.

У свима војскама барјактари стоје по сред војске. али црногорски барјактар не само да се истиче сам напред у пљусак непријатељских ђулади, па тиме неодољивом снагом привлачи за собом целу војску. но још више него свој живот чува заставу и сече турске главе колико више може.

Црногорски барјактар. ако је и рањен, не пушта из руке барјака докле год крочити може, и кад изнемогао са свим падне, онда други јагмећи се узимају ово драго и одлично знамење, ма знали погинути на првом кораку.

Али ретко је наћи данас у свој црногорској војсци барјактара. који је у почетку рата на војску пошао. а да није био рањен, или да је у животу остао здраво. Таких је врло мало. Но је пуно њихове сирочади.

Од знатнијих Црногораца погибе у овом боју Нико Ђурашковић, у добу 35 година. За њим остаде удовица са троје мушке нејаке деце, а уз њега падоше на мртво још два Ђурашковића, Мило Савов и Саво Ников, посекав 8 турских глава, заједно са својим стрицем Филипом Шалиним Ђурашковићем, који је жив из овога боја изишао.

Породица Ђурашковића једна је од најзнатнијих у Црној Гори од старина и данас броји до 100 пушака, а покојни Нико Ђурашковић беше понос и дика овом братству.

Ја сам лично добро познавао покојнога Нику, који је и по озбиљном спољашњем изгледу био пра-

ви јунак, а по мудрој беседи, топлом и пријатељском предусретању свакога Србина био је човек ретке племените душе и поштена добра срца.

Сутра дан после битке још се видело крај Зете и Мораче неколико гомила мртвих турских телеса, а већину однела је вода право у Подгорицу, да их Турци тамо по адету своме сахранити могу.

Тако је Дервиш-паша платио жестоко први свој корак у Црну Гору преко Пипера.

Тако ће, ако бог да, дочекати свуда и свагда црногорски соколови нападаче, који крену њиховоме гњезду.

XXXII.

Ноћ после битке под Рогаме у Пиперима.

мукоше пушке и топови. Престаде и сеча црногорских оштрих јатагана. Ноћ је пала на мртве и рањене убојнике, које притискиваше смрдљиви задах од силнога праха и олова.

И плавом се небу ражалило, гледајући ужасну слику покоља људског, па се наоблачи, да прикрије блеђаном месецу, што се дану прикрити не могаше!

У главном црногорском стану, у маленом селу Рогаме, које са својих двадесет кућа лежи посред пиперских кршева према Шехер-Подгорици, а један сахат од данашњег разбојишта далеко — у овај мах на све је стране жив покрет Главари и вој-

ници надмећу се у спреми, како ће што боље и угодније прихватити своје рањенике. Нико ту не ради по команди, а опет се свако тако жури, као да му је највећа невоља. Једни секу дрва те граде носила за мртве и рањене, ложе ватре, око које ће поређати тешке рањенике. Други лете по густоме мраку, по читав сахат далеко, скачући са једнога на други камен, до на реке Зету и Морачу, те у својим, већином маленим судовима доносе воду за испирање рана. Трећи јуре преко кршева на разбојиште, тамо истражују међу силним турским лешевима своје мртве и рањене, те их на носилима носе по најгрђем путу, преко лома и кршна камена, где је дању тешко путовати, а камо ли ноћу с рањеницима, које доносе у село Рогаме. Све се то ради живо да не може живље бити — па још раде они исти људи, што су данас крвав бојак били, — али се ради без велике ларме, немо и озбиљно, као што је свечан и озбиљан посао, који врше. Тек кад и кад што чујеш кроз тиху ноћ продирање појединих гласова војничких, којим се дозивају својте и суродице.

Рекао бих, није било једне живе душе, која не би стала па гледала шта се то ради у њезиној околици, а да није и сама прихватила ма који посао у овој општој вреви од посла. И мушко и женско, што се год овде десило, све је прегло с оним самопрегоревањем, какво се видети може само у породици.

Ја сам овде био најпознатији с лекарима, па сам уз њих пристао да помогнем око привијања рањеника и да као Србин посредујем тумачећи лекарске наредбе, што су ови говорили руски и немачки.

Лекара је било само двојица, наиме др. *Зальц* и др. *Унковски*, са своја три помоћника, ученика хирургије и с тога је око ових људи била највећа јагма — права отимачина, ма да су и неки прости Црногорци, вешти око рањеника, вршили и сами овај посао. Поједини командири са очинском бригом и старањем облетали су око лекара, да их воде својим рањеницима. Не једанпут, чак и мене дохватио би по гдекоји војник за руку, да ме води своме рањеном оцу, брату или побратиму, па ми још чисто не вероваше, кад му опирући се рекох да нисам лекар. Видећи ме непрестано са лекарима и не помишљаше, да у овом ускогаћком јевропском оделу у њиховој средини може бити ко други, па још и другога заната, осим Руса лечника. Толико су познати Руси у свој Црној Гори са својих човечанских услуга за ове војне.

Ноћ је била мрачна, „да брат брата познат' не могаше." Кроз густу помрчину продираше промукли глас главног командира Боже Петровића, који је означавао места, где да се рањеници носе, и на тај глас кретала се у дугачком низу многа носила, на којима беху мртви и рањени војници.

На местима, која беху означена за рањенике, горели су високи огњеви, светлећи на далеко пут

онима, што иђаху амо, и тек према ватри, кад су закврцала танка носила да се спусте са снажних плећа црногорских, могао си угледати људске ликове у таком облику, да ти срце задрхти у груди, а душа ти уздахне дубоко уз тешки уздисај самртног рањеника, којег лагацко спуштаху доле, да га положе крај ватре, што црвеним пламом пламтијаше.

Сваки командир прикупљао је на једно место рањенике из свога батаљона, па што је већма растао број приспелих рањеника, тим се јача граја и врева подизала од многих војника, што су носили и што су ишли уз рањенике, а све иђаше право на глас свога командира. И тако за кратко време настаде највећи жагор. Јаук и писка рањеника просецаше ово силно људско комешање, што се таласаше по ноћном зраку.

Све, што није одређено било да чува стражу према турској војсци дуж наше границе, нагрнуло је овамо у село Рогаме. Једни радознали да чују и да виде ко је рањен, ко ли је погинуо, и да сами помогну око сахрањивања своје браће. Други мртво гладни и жедни од силног напора, да се заложе тврдим „короманом,“ и да се напоје воде хладне; а трећи, којих највише беше, дођоше да одмах понесу рањенике у Данилов-градску болницу, која одавде беше удаљена пуних шест сахата и да се још сутра за рана натраг врате, како би се нашли на јуначкој бијењези, ако би се бојак сутра отпочео.

Тако већ око десет сахата ноћу цело село

дупком пуно беше, нарочито она места око рањеника и мртвих јунака.

Сваки је лекар узео преда се једну гомилу рањеника, који су лежали у реду један крај другога, очекујући, кад ће на кога ред доћи, да га лекар прегледа и превије.

Ја сам прво пошао уз др-а *Заљца*, носећи за овим у једној руци врећу са завојима и свилацем (шарпијом,) а у другој велику прскалицу (шприцу) с водом за испирање рана и друге неке лекарске ствари Први, које смо отпочели превијати, били су тешки рањеници, са тако ужасним ранама, које беху развађене отровним турским ђуладима, која се у телу распрскаваху, да сам гледајући само јуначке муке и болове, после једног сахата осетио целим телом језу и дрхтавицу од успаљених живаца својих. Био сам као у некој грозници Ту сам се први пут у животу застидео својега мекуштва, које овога пута и сувише природно беше, да га ни притајати нисам могао, јер ми дрхташе рука, којом сам лекару свилац и завоје додавао. Али баћушка *Зальц*, овај ледени Рус (старином Неман), који се родио и одрастао на студеном северу, којега је наука и практика у овоме раду тако рећи острвила — тако је парао својим оштрим ножем и маказама по живоме човеку, рањенику, вадећи с највећом хитрином турску ђулад испод црногорске коже, да су му се дивили и чудили Црногорци, што стојаху око нас, говорећи на глас:

„Е, вала богу, ваљаст је и прикладан ови човјек, исто ка и наши Иљичковићи.“

Али бива да човеку у сред највећег јада и жалости за часак прелети преко усана лак осмех, па га чисто окрепи и проструји веселијим животом. Тако сам се и ја у тренутку осмехнуо, кад мнидијах сузом проплакати.

Превијајући тешке рањенике, тако смо дошли до једног, коме је топовско ђуле одерало цело десно бедре, а друго пушчано зрно прожегло му прса испод леве сисе. Рањеник све јечи у мукама, које су једини знаци његовог јадног живота.

Лекар у брзини стаде дерати кошуљу на рањенику, како би само што пре дошао до љутих рана, па дохвати нож да пресече дугачки па̑с, којим је рањеник опасан био, јер га не могаше у седењу отпасивати, а нашао га је положена полеђушке, где непомично лежаше као проштац. Али у тренутку, кад је лекар завукао свој нож испод паса рањенику, па стао пас резати, у том тренутку тешки рањеник, који се чињаше да је у последњем часу, да се бори у тешким мукама са обамрлом душом — пође левом руком својом за па̑с, па стаде по њему нешто пипати и тражити тако брзо и живо да нам је свима јако у очи пало, и док га је лекар запитао шта тражи, пресекавши међу тим и сам па̑с, дотле је рањеник већ спустио своју малаксалу руку доле покрај себе, проговорив са свим нечујно, на издисању: „ништа, ништа.“ Како је лекар разгледао

страшне ране, одмах је рекао: „Од овога нема више живота,“ али ипак, ваљда да завара оне што су око рањеника стајали, узе те му опра ране, па у брзини не метну ни свилац на њих, него их само онако опране обвије и обмота белим дугачким завојем.

Кад је лекар овог свршио и пошао другим рањеницима, наређујући да тог превијеног на страну однесу, застанем мало да покупим лекареве ствари и да за њим даље понесем; али у том опазим, како се на један мах, као у неком трзању, опружи наш рањеник, канда хоће да се боље намести, а руке му чисто саме пођоше са земље горе, док у том повикаше Црногорци на глас: бог да га прости, овај умире. Станем викати лекара да дође, јер ево хоће човек да умре — а он се ни осврнуо није на сву моју вику, прегледајући са свим хладно другог рањеника. Овим призором био сам тако потресен да ми се туга на срцу стиште и таман да ми сузе на очи груну, али у том тренутку просу се гласан смеј међу Црногорцима, што стајаху погнути око нашег мртвог рањеника. Да ме је когод хладном водом у сну полио, не бих се већма стресао и разбудио, него што ме у сред најжалоснијег расположаја муњевитом брзином ошину по срцу овај гласни смеј људи, који по свему беху ближе преминулом рањенику, него што му ја бејах. Ваљда нису помахнитали, помислих, и у том часу стадох међу њих.

Али имао сам шта и видети. Мртав Црногорац,

држаше у левој шаци, коју је грчевито стегнуо — парче носа крвника Турчина, кога је у потоњем боју јунак посекао!

„Е лијепо је заменуо своју поштену главу!“ говораше један Црногорац.

„Е беше јунак, ка најбољи. Не беше му равна у ово наше племе. Беше колико најваљастија пушка,“ проговори други Црногорац, те га обојица дохваише и однеше, а ја чисто бунован пођох са врећом лекару, који већ викаше: „Господин кореспондент! шарпије, бинде, принесите, бирзо.“

Кад сам са врећом и осталим лекарским стварима стигао новим рањеницима, нађох лекара окружена ванредно многим Црногорцима, који се утискиваху један уз другога, успињући се на прсте, те погледаху врло радознало један другоме преко рамена на рањенике. Ово необично велико учешће Црногораца, тако ми је јако у очи пало, да сам при првом погледу помислио: овде мора да леже рањени најбољи јунаци, па у том истом часу са највећом радозналошћу викнух да ми се пут прокрчи, а Црногорци се размакоше на две стране, те ја средом између њих приступим рањеницима. Али каква изненадна појава! На земљи су лежала три Турчина, два Зебека тешко и један Низам лако рањен, које су Црногорци на својим плећима донели са разбојишта, да им лекари ране превију, ако су им ране за видање. Колико ме је овај призор изненадио, толико сам се већма

обрадовао гледајући како Црногорци са човечанским учешћем и највећом смотреношћу отпасују Турке, све по двојица једног Турчина, један држи, други отпасује, те их спремају да им лекар ране превије. И сам се лекар дивио оволикој хришћанској љубави црногорској према њиховим највећим крвницима, па му мило беше, те их је на глас хвалио: „Такъ братье, такъ, друзье, найлучше величится ваше хероичество.“

Оба Зебека беху јако рањена у ноге, што им је куршум и кости дохватио, па с тога су осећали велике болове, што се видило и по силном дрхтању, које им цело тело тресаше као у грозници, а низам беше лако рањен у бутину, но како му је много крви истекло, не могаше кровити о својој снази. Кад их је лекар све редом превио, нареди да их после једног сахата однесу међу остале превијене рањенике, одакле ће их с њима заједно на Данилов-град понети, чим се искупи довољан број носилаца. Али Црногорцима, као правим племенитим јунацима, беше жао побеђених непријатеља, те у часку скидоше са свога рамена сиромашне своје струке, па њима покрише дрктаве рањене Турке Зебеке, а Низаму, који није имао капе на обријаној глави, него гологлав беше, један Црногорац својим пасом у часу сави чалму око главе, нудећи сву тројицу тиквицом пуном ракије а узвикујући гласно:

„Напи се, Мујо, љуте ракије, да ти муке лакше буду, а тако ви сретне ране свој тројици!“

Тако су и остали Црногорци, приступајући рањеним Турцима, честитали: „сретне вам ране!“ а од Турака један је знао добро српски, те је у име све тројице непрестано захваљивао Црногорцима, машајући се за свој фес. Ја сам уз лекара пошао даље новој гомили рањеника.

Тек што сам се мало позабавио овде код нових рањеника са лекаром, али осетим на своме рамену руку нечију. Осврнем се и видим за леђи човека, с којим сам се добро упознао још на Цетињу, пре три месеца дана, кад се све живо спремаше за ову војну. Он ме сада мољаше, да се одвојим од лекара и да пођем с њиме.

Али сам се задивио, видећи неку ванредну промену на мојем познанику, који беше у лицу са свим блед и тако погружен, да сам на мах помислио, е му се голема несрећа десила. У његовом гласу беше толико тужна звука, да му не могах одбити позива. Замолим лечника да ми допусти отићи, а врећу и остале његове ствари предам једном војнику, Црногорцу, који ми је најближе стајао, јер их беше више око нас, што чекаху ако би требало у чему њихове помоћи, те пођем за својим познаником.

Ја и мој познаник са Цетиња, (којем сам име заборавио, али се по презимену зваше *Шпадијер*) ишли смо немо један уз другога. Слутећи да ће ми црне гласе казати, нисам хтео ни да га ословим, него сам чекао, да он отпочне разговор. Али

мој вођа иђаше а не рече ни речи. Тако смо обилазећи густе гомиле скупљених војника, ишли право рогамској цркви, пред којом је крчала највећа врева, каква се замислити може, јер овде беше највише света, а из далека могаху се видети високе ватре, око којих лежаше много рањеника. Али тамо беху ношени и сви мртви, који су погинули у данашњем боју, па с тога се највише света слегло око цркве.

Што смо се већма примицали овом месту, кроз силну вреву од жагора људског, све је већма до нас допирала потмула јека, коју би само гробари протумачити знали. И ма да сам целим путем ишао немо уз свога познаника, у срцу сам слутио, осећао сам, да ћу тек сада видети нешто велико, ужасно и страшно, што нигда видео нисам, па што смо се ближе цркви примицали, све ме већма мрави подилажаху, а обузе ме јака дрхтавица, која немилостиво тресаше моје раздражене живце.

Ево нас већ и до цркве, а мој ме вођа за руку узе, зар да ме не изгуби у силној гунгули, па се стаде са мном провлачити и пробијати кроз густе гомиле војника, док на један мах не испадосмо пред саму цркву, на чистину, на којој су у неколико дугачких редова лежали мртви јунаци, за које су мало даље од цркве овога часа гробове копали. А на страни лежаху на више места рањеници, пред којима су гореле велике ватре, које су бацале светлост на цео простор око цркве. Од тврде

земље и још тврђих будака разлегала се она потмула јека.

Већ је била поноћ превалила, а на облачном небу високо је месец одскочио, те је провиривао час по кроз продрте црне облачине. Његова хладна и бледа светлост, падала је на још хладније и још блеђе ликове мртвих и рањених црногорских војника, што лежаху крај рогамске цркве.

И ако сам се надао оваком призору, опет сам ником поникао пред овом ужасном појавом, при којој ми се чињаше као да парче Косова пред собом гледам! Учини ми се као да преда мном леже неколико стотина мртвих телеса јуначке браће — тако ми се страшно отегоше они црни редови мртвих лешева

Можда бих и дуже тако немо и укочено стајао овде, пред драгоценом китом покошеног цвета, дичних јунака српских — да ме вођа опет не узе за руку, те ме поведе ближе, самим големим редовима. Уз њега сам корачао, али сам осећао, да пода мном ноге клецају, и кад смо стали баш чело главе првоме реду, од прилике у средини, мој се вођа саже, те и мене собом повуче. Стајао сам чело главе три брата, три *Шпадијера* а четврти брат ове тројице, мој вођ, стајао је исто тако нагнуто покрај мене, па ми са свим тихо говораше:

„Ето моје лијепе браће, сва тројица један до другога. Ви сте их познавали на Цетињу, али гледајте их сада овђе, хоћете ли којег познати моћи,“

па подиже неку белу крпу, којом су свој тројици главе покривене биле.

Прелетио сам очима на један мах сву тројицу, тражећи кога ћу пре познати. У средини је лежао најстарији брат, без главе, сама његова трупина, јер му Турчин главу уграбио; до њега, с леве стране, лежаше млађи брат, којем је све лице тако спржено и опаљено барутом, да не можеш разазнати, је ли људска слика и прилика, или је паклено обличје самога сотоне. С десне стране лежао је најмлађи брат, Вук, младић око осамнаест година, којега сам од све браће најболье познавао још од раније младости његове, јер беше код нас у Новоме Саду у задружној штампарији као ученик две године дана, па кад видех и познадох Вука, који се у лицу према осталима врло мало променуо, осим што је јако помодрио и лежао са полупресеченим вратом те му се глава одвалила нешто унатраг од тела — у мени као да застаде дисање, крв ми у главу појури, у грудима ми срце стаде јаче куцати, и — ја сам се заплакао, као да оплакујем своју рођену браћу.

Не да се описати, колико је страшан и ужасан поглед на укочена и у редове поређана многа мртва телеса људска! Овај осећај зар само онда Црногорац исказује, кад му срце јуначко ускипи и витешка узаври му крвца, те исуче оштра јатагана, а очи му сипају ватрене речи: „*Ох, света освета!*"

Дигнем се да пођем одавде, са овог тужног

места. Окренем се тражећи по живој околици своге познаника, који ме је амо довео, али га не могах нигде угледати. Нестаю га међу силним гомилама војника, који таман довршиваху гробове, по десет упоредо један до другога, или правије рећи, један гроб за десеторицу, те по реду стадоше мртваце у њих слагати, скидајући са њих што је боље од хаљина до кошуља и гаћа.

Гробови су били доста плитки, једва толико дубоки, да су лешеви под земљом били тек неколико шака дубљине. Кад су поређали у гроб десет лешева, покрили су их прво дугачким белим чаршавом, те су одмах на њих набацивали ону земљу, што им је преостала, па кад је био цео гроб земљом покривен, онда су земљу запграли од прилике према свакоме лешу, да гроб сваког оделито изгледа. Тако оделито сваки је гроб оперважен ситнијим камењем, а чело главе свакоме, место знамена крста, ставили су по један велик камен, докле га породице покојника не замену споменим крстовима. Било је неколико тако општих, великих гробова, а остале сахрањивали су у поједине раке, неког ближе, неког даље од цркве, како је где удесније место било. Међу овима сахрањен је покрај цркве са југоисточне стране и дични, разборити, јуначни Црногорац *Нико Ђурашковић*, почасни барјактар алај-барјака са двоглавим Душановим орлом, који је барјак главни над свом црногорском војском. Нико беше дика црногорска, нарочито својега братства,

које броји стотину мушких глава. Нико је прошао сву Херцеговину у књажевој свити, носећи на измепце свилени алај-барјак са главним барјактаром *Зеком*, па кад смо се вратили из Херцеговине на Орја-Луку, не мога Нико одолети своме витешком срцу, него изађе пред књаза, те замоли, да га пусти из своје свите у војску под Рогаме, где је после неколико дана у овоме првоме боју међу првима погинуо, погођен пушчаним зрном посред срца жива.

Ово сахрањивање мртвих трајало је до самога освитка румене зоре, која се величанствено помаљаше на ведроме небу, а први сунчани зраци, падоше на *седамдесет нових гробова!*

Али је румену зору све већма и већма проламао јаук и кукање женско, које све јаче амо продираше, и тек што се војници-гробари уклонише од загрнутих гробова, а са стране ужасним вриском, који ти срце параше, полети силна женскадија: јадне старице, *мајке;* млâде, *верне љубе*; и девојке, тужне *сестре* изгинулих војника, те ничице попадаше по загрнутим гробовима, грлећи и љубећи хладно камење чело главе мртвих. Нарицање овог женскиња беше тако страшно, да су сви мушки у часку испразнили сва места око цркве, па отишли даље, а остала сама женскадија у своме големоме јаду, који се јутарњим чистим зраком дизаше попут небесних висина!

Женскиња је било врло много, јер оне сиро-

тице, доношаху храну војсци од својих кућа, свака своме во¦ну, брату или сину, око којих облетаху и за време самога боја посред пљуска турских ђулади, носећи у маленим тиквицама и другим судовима воду, којом су прискакали да окрепе малаксале и рањене јунаке.

Ову женскадију држала је војска на страни, далеко од цркве, те јој није дала да нариче и кука над мртвима, које ни сутра дан не би могли посахрањивати, да су женскиње пустили пре укопа да оплакују своје мртве. Ваљало им је прво све посахрањивати, да их освитак дана без мртвих затече, јер нико не могаше у напред знати, да ли се данас неће још крвавија и страшнија битка отворити.

Али, оставимо мртве у гробових! Бог да прости јуначке им душе! Они су се заменули дивно! За својијех седамдесет глава, посекоше *две хиљаде* турских! Њихово ће големо јунаштво дуго причати *Зета и Морача*, казујући најзадњем потомству за крваву турску погибију, што загати својим лешинама, и препуни обадва корита, све низамом и зебеком љутим! Куд ћеш мртвим већег споменика!

Пођимо даље, да видимо, шта раде живи по селу Рогаме.

XXXIII.

Јутро после битке под Рогаме у Пиперима.

о није ноћас овде био па видео све оно, што сам напред испричао, него би дошао овамо у Рогаме сада, у јутру, те погледао оне живе гомиле чилих јунака како гласно један другоме причају о јучерањем жестоком боју, кујући у звезде поједине големе јунаке, који су се од осталих одвојили, па сами за себе, лично, чудеса чинили — тај ни помислити не би могао, шта се све збивало ноћас у овом, сада тако живахном и веселом сеоцу.

Нико живи у Рогаме није ноћас ока склопио, па опет све је овде сада тако набујало у животу, е бих рекао, да су од сна јутрос устали. Али кад им поближе у лице загледаш, видиш уморне, мутне и крваве очи, са пожутелим лицем.

Војници на све стране уз клицање причају један другоме, шта се коме догодило у загону на Турке, кад их саломише, па узвикнуше: Ох помози, боже, десна руко и острицо љута јатагана!

Ту ти се прича, колико је који глава посекао, те сваки своје сведоке изводи, за потврду, да су главе доиста све живе биле, јер се мртве нити секу, нити броје, па који се одликује већим или највећим бројем, сви војници скидају капе, те се љубе с њиме, у знак признања његовом големом јунаштву. Ови ђетићи излазе доцније и пред књаза,

те их књаз похвали и обдари, мање сребрном медаљом за храброст или крстом Данилова реда, а веће јунаке златном медаљом Милош-Обилића.

Онамо се показују са свим искривљени дуги јатагани, који изгледаху канда су њима волове клали. Таки је јатаган био *Мироја Митровића*, из села Ћурије у Бјелопавлићима, који је посекао *дванаест* турских глава, а његови синови *Милош* осам, и *Радуле* 3 турске главе. Миројев нож био је један од најлепших и најјачих ножева, па се од сече тако искварио и отупио, да га не могаше више за пасом носити, али кад је пред господара на Орја-Луку изишао, књаз му дарова нов јатаган још бољега кова, још лепшега украса, него што беше његов стари јатаган.

Тамо се износе и прегледају капе и хаљине, које су са свим прорешетане пушчаним ђуладима на живим и здравим војницима. Ваде се из недара пушчана зрна, која су ударала баш у мале пушке за пасом, па тиме сачувала живот војнику. Показују се сломијене дуге пушке у тренутку, кад их војници на око узеше да гађају Турчина, па им сломијена пушка задржа турско ђуле, које лећаше да их погоди у чело јуначко.

Овде се грле и љубе побратими, што се један другоме у страшној ури на невољи нађоше у сред крвавог бојишта, па се тиме још боље сада утврђује њихово побратимство. Нема већег ни крвнијег сродства, од овога у Црној Гори, као што

у њих и нема једног оваког побратимства, које није заложило главу своју, за главу свога побратима.

Гле како се они тамо смеју иза гласа, причајући смешне призоре, што се коме усред ограшја десило. Тако се граја дигла од њихова жива говора, е ти се чини: узавре ти мозак у лубањи!

Али у сред тог силног комешања и вреве људске пажљиво око могло би приметити неколико малених гомилица, у којима беху одабрани, старији, разборитији и окорелији ратници, који се повукоше мало на страну од жагора млађег, те овде са свим на миру, хладно и озбиљно претресаху цео ток јучерање битке.

И они се задовољавају сјајном победом, своје малене против онако огромне турске војске. Признају и губитак свој као врло незнатан, према силном турском губитку, јер наших је било *седамдесет* мртвих и *једну стотину и двадесет* рањених, а Турака беше које мртвих које рањених преко *три хиљаде*. Уста су им пуна хвале, којом обасипају главног командира *Божу Петровића*, како је јуначки отпочео битку са цигло *два батаљона* војника; како се вешто умео држати, док му нису стигла у помоћ још два батаљона са Сјенице од војводе Марка и Илије; како је вешто умео ућуткати са своја два толике турске топове, те је тиме знатно сачувао своју војску, коју за дуго време не могаху сви турски топови гађати, ма да му сва војска беше, тако рећи, окружена турским топовима —

све то и више признају г. Божи и хвале га, па опет најзад запну за оно али: „Само да није потоњих дана онолико соколио момчад, још би мање наших глава пало, а тако је плам сагорео ватрену момчад.“ И кад су то изговарали, ваљда у истоме часу, нису осећали у своме срцу мање љубави и поштовања према Божи Петровићу, којег сва Црна Гора неизмерно љуби и поштује.

Тако Црногорци, после сваке битке, јавно претресају све појединости боја, млађи у своме већем и живљем друштву, а старији у маленом кругу своме, хладно и озбиљно.

Једина књажева личност, коју поштују као неку светињу, не подлежи њиховој јавној критици и претресу, иначе дела свију војвода и велико-војвода редом, долазе на вагу њихове правичне оцене.

Код Црногораца нема шаптања, нити дошаптавања, него своје мисли исказују јасно и гласно, убеђујући један другога разлозима. Па ако се деси, да командири или виши официри њихови у боју доиста што и погреше, разуме се нехотице, узеће овај јаван прекор као опомену, а неће силом и влашћу својом притискивати јаван народни израз, него ће се доиста очински бринути и старати, да првом приликом поправи, што је и нехотице погрешио, уверен у напред, да ће га војници његови још с већим одушевљењем поздрављати; јер нема послушнијег, јуначнијег, верниијег и одушевљенијег војника, него што је Црногорац, али све дотле,

докле је такав и старешина према њему. Како овај окрене листом, он је с места, као запета пушка, готов да га опомене на његову дужност, а природна му памет ово изводи вешто и лепо.

С тога ваљда и није нигде теже бити командир, него што је у црногорској војсци; али кад је овај опет у свему на своме месту, онда нема старешине на свету, кога већма поштују и љубе, као што то Црногорци знају и умеју.

Командир код њих мора бити узор сваке врлине и честитости људске, а поврх свега, мора бити личан јунак, који усред боја командује својим војницима и соколи их витештвом својега духа. Таком командиру залажу Црногорци своје главе и мишице своје

Али бива, да командири неким непредвиђеним, ванредним случајем, поред све своје разборитости и јунаштва своје војске, не могу да постигну успех према надању, које се очекивало, а погине неколико њихових глава, онда војници на глас вичу: „Ископаше нас главари данас." Ово сам својим ушима чуо, и очима гледао под невесињском касабом, где су два наша батаљона без *више* заповести, изазвани од Турака, случајно у бој загазили, па су по књажевој заповести морали прекинути битку и натраг се вратити, не осветивши овом приликом по својој жељи неколико палих својих глава. По томе су држали, да су главари на своју руку, без више заповести у бој запливали, па с тога су били на њих

онако јетки овога дана, носећи са високе планине, где се бој отпочео, више мртвих и рањених својих војника доле под шатор „црвеног крста“.

Командир не сме изгубити ни *једну* главу свога војника, а да за ову не падну у замену бар *десет* турских глава, ако хоће да је без прекора у својој дружини.

Колико су Црногорци строги у осуди, толико су и још више недостижими у похвали својих главара, које умеју у звезде ковати, да ти је милина слушати њихову хвалу, само кад ствари добро испадну.

Што је душа у телу човека, то је црногорски командир у својој војсци, с којом нераздвојно живи, умире и трпи сваку муку и невољу њезину. Радост и слава његове војске и његова је радост и похвала, од које му прса набрецају, као у свакога његовог војника, а његова брига, жалост и туга за изгубљеним војницима, најбоље се огледа на њему одмах после битке, кад запламтелим лицем и погледом греде кроз редове рањеника и војника својих, те прве крепи меким речима, растерујући бригу и болове њихове шаљивим говором, а на друге, прикривајући свој бол, весело се осмехује, соколећи их спомeном њиховог јунаштва.

Кад сам тако обишао млађе и старије војнике, па кад сам од њих све побележио што ми треба, нарочито за опис јучерањег боја, пођем да потражим моје лекаре, којих сам се већ зажелео, али ме у томе путу задржа необична слика и прилика.

Г. Божо Петровић седео је пред својим станом пушећи цигару. Око њега седели су такођер више старих командира и јунака пушећи на чибуке, а уз њих су стајали многи перјаници и други војници. Они су већ све знали, до маленкости, шта се десило у својој војсци за јучерање битке, колико је и ко је поименце рањен или погинуо, који су се највећма одликовали и шта се коме знаменитије у боју десило, те су приповедали г. Божи, који их је пажљиво слушао. Али на једаред све друштво прену у говору, те сви погледи обрнуше се на једну страну, од куда је право њима смерно корачала једна малена гомилица људи и жена. На први поглед могао си видети погружене ликове, али мушко и женско ишло је немо и свечано. Мушки су напред ишли гологлави, држећи у руци, пред собом, своје малене капице, а женске иђаху за њима са погнутом главом. Војници се уклањаху с пута уза знаке највећег поштовања пред овом тужном, али величанственом дружиницом, којој на сусрет неколико корачаја пође и сам г. Божо, те их поздрављаше најљубазније, а они се редом, и мушко и женско, машаху његове руке. Ово су људи и жене, које је у потоњем боју већа несрећа задесила. Једноме се кућа раскопала, што му погибоше четири сина, а до њих не имађаше мушке главе у своме роду. С њиховом смрћу сад му се затрло семе, јер он, старац, не имађаше никога више на беломе свету, до јадну кукавицу, верну љубу, нај-

старијег сина, а остала тројица, беху младићи, нежењени. Другој једној старици погибоше два сина, муж, девер и два унука, па и тој се кућа раскопала у шест хладних гробова.

Међу овима видох и Филипа Шпадијера, оца и стрица оне тројице браће Шпадијера, којима сам пре укопа чело главе стајао. За остале нисам могао више ни разбирати, јер ми казаше, да су до једнога свиколици грдно ојађени.

Сви ови дођоше г. Божи, да се виде и поздраве с њиме, а тиме да покажу, колико су снажна духа у својој големој тузи, те могу да подносе своје веље јаде, што су им мили и драги, њихов подмладак и потпора старих дана, на бојишту пали *„у здравље господарево“*. Њих је све г. Божо у име своје и у име књажево најмекшим речима разговарао обећајући и помоћ господареву коме треба, и најзад је гласно, пред свом својом свитом, похвално узносио големо јунаштво њихових драгих покојника, што је очевидно мило и благо утицало на образ и душу ових вељих јађеника, који се после тога задовољнији разиђоше, љубећи при поласку десницу његову.

Ово је један народан обичај од старина, пред којим се и сам књаз дубоко клања.

Тако је после „вељег боја“ на Кучима, и књазу Николи чак на Орја-Луку дошла једна жена, којој је у томе боју погинуло *пет синова*. Она је, сиротица, дошла, носећи у рукама марамицом обмотану

бочицу ракије, обичаја ради ваљда као подушије, те како је књажеви перјаници угледаше, на мах је и познадоше, па јој се уклањаху с пута и пустише је у књажев конак, пред господара. Књаз је ову јадницу најљубазније примио, колико сам доцније разабрао од неких војвода, што се код књаза десише, јер не могох за женом унутра у двор ићи. Па кад је, веле, ову жену књаз тешио, да мушки и јуначки, као права Црногорка, подноси своје веље јаде, рекоше да му је одговорила:

„Није ме жао ђеце, господару, кад су погинула у *твоје здравље*, јер су се и родила да гину, а хвала богу, остало ми је иза њих петоро унучади, коју ћу хранити до ђетићког узраста, па кад ђеца дорасту до пушака и до остриx ножа, послаћу ти све петоро, кад год у бој позовеш Црногорце, своје соколове!“

То се зове стегнути меко материнско срце, које ће вечито кукати за својом децом, па говорити мушки као окорели ратник у свом јуначком поносу. Јер ова јадна мати само је пред књазом уздржала своју голему тугу, која се иначе до бога чује на сваком кораку кроз цео њезин живот.

Истина је, да се овом пожртвовању и ванредном јунаштву црногорском диви данас цео поштени свет, узносећи их, али је по њих, као *људе*, слаба утеха, празна хвала, која не може да утоли њихову црну сиротињу, јадни и гладни, голи живот, на тврдоме камену, боравећи и дан и ноћ без пре-

станка, од свога рођења па до смрти своје, са запетом пушком у десници руци! Из дана у дан падне у њих по који дичан живот, а племенита и јуначка крвца њихова без престанка тече, да би зашто, него само за то, што хоће да живе *као људи, као Срби*!

Али, кад би могли оставити веру прађедовску, кад би хтели ма што друго бити, само да се *Србином* не зову, нашло би се на мах „добрих пријатеља“, који би их од милости у недра стрпали, нити би им више нужде било, да гладују и да муку муче!

Но шта би рекли на то Црногорци, ови прави заточници српскога имена и слободе српске? Видећемо мало ниже.

Још онако занесен призором, који ме је задржао пред кућом г. Боже, а уморен душом и телом, ишао сам задубљен у мисли, обилазећи гомиле скупљених војника, које сам запиткивао, не би ли ми знали казати, где су Руси лекари, кад на једаред, испаде пред мене те ме задржа, један омален Црногорац, који беше широких плећа, црномањасте боје у лицу, а још црњих, густих бркова и великих црних очију, са мрким погледом, који чисто притискиваху састављене густе обрве; али поврх свега, сав је био у крв огрезао, канда је посекао педесет Турака. Овако је могао изгледати само Срђо Злопоглеђа, после косовске битке, ако је остануо у животу. Но кад сам му боље загледао у лице,

крвљу попрскано, познадох у њему једног од старих познаника, још пре поласка на војну са Цетиња, Филипа Шалиног Ђурашковића, рођеног стрица погинулом Нику Ђурашковићу, кога је овај стрико из боја мртва на својим плећима изнео, а целим путем на њега је точила крвца Никова, те је с тога вас у крви био. Нарочито рукави од кошуље беху укочени од суве људске крви. Али осим тога Филип је и две живе турске главе посекао у овоме боју.

Филип Шалин ме питаше, е да ли сам видео мртва његова братучеда Нику, па кад му рекох да га нисам видео мртва, али сам чуо да је погинуо, он ме узе за руку, те ме поведе да ми покаже Ников гроб. Па кад смо дошли близу цркве, где је још непрестано трајала женска запевка, он не хтеде ући ближе, него се са мном заједно успне на један узвишен камен, са којег ми руком показа са свим одвојен гроб својега братучеда Нике, примећујући, како „жене грају“, те не може да ме до гроба одведе. За тим ме поведе од овога места на страну, те се обојица заустависмо пред великом гомилом војника, који су као неким ланцем опасали пламтећиву ватру, од које се густи дим дизаше поврх њихових глава. Па кад је Филип прокрчио пута, те се пред нама жив ланац од војника отвори, и ми обојица између њих пријеосмо ближе ватри, истом онда видех, да више њих седе на камењу око саме ватре, а у средини њиховој, крај огња, сеђаше

једна жена те куваше каву. Ово беше логорска и војничка кавана.

Чим је Филип назвао бога, те нас они угледаше, на мах устадоше два Црногорца са својих седишта, на која се нас двојица посадисмо, па кад се Филип са осталима, што овде сеђаху, стаде здравити, познадох и ја неколицину својих познаника из виђења и разговора уз војску, али само једноме од њих имена знадох. То је био Перо Костић, Црногорац, који се од 15 потоњих година бављаше у Цариграду, где се оженио и окућио, па лепо и задовољно тамо живљаше са својом породицом, радећи неимарску радњу. Но кад је Црна Гора огласила рат Турској, Перо остави у Цариграду своју породицу, укрца се на вапор (пароброд) уз осталу браћу Црногорце, што као работници живљаху од својих руку у Цариграду, те потеци амо у своје соколово гњездо, да се бију и да се крваве. До Петра је седео други један врло снажан и угледан Црногорац, који је као такав код једног министра-паше у Цариграду као његов телесни чувар 10 година провео, да не може боље бити, те причаше, како га је паша богато обдарио и како се тешко с њиме растануо, што овај не мога оглушити браће своје. До овога је седео опет трећи, исто тако угледан и личан Црногорац, који се од осам година, тумарајући по свету, настанио у Америци, где је лепо имање стекао, па кад је убојна јека црногорског трубача и до њега

стигла, чак у други, нови свет, он као прави Црногорац, поскочи на ноге јуначке, узе новца и осталога што му за пут требаше, а поврх свега понесе својој сиромашној браћи *две стотине* американских пушака острагуша, те се с њима крену изнова у свој стари завичај. Али му на путу нешто у Румунији, нешто у Трсту сав тај драгоцени дар одузеше и узаптише мирољубива браћа и пријатељи, те он и без тога дође међу своју браћу, да бије с Турчином крвави бој под Рогаме; но га је срећа послужила те је жив и здрав из боја изишао.

Како су Црногорци са мном заједно веселим очима гледали ову своју браћу и слушајући њихове речи. Можете замислити, како смо се занели кад смо сви заборавили на каву, ради које смо управо амо и дошли те се овде лепо нашли и видели, а кава се поред нас давно охладила. И тек кад се жена, која се такођер за говором занела, као иза сна тргла, па нас стаде редом опомињати, да брзо испијемо своје каве, јер нема других „*ћикара*“ (шољица), а около војници стадоше жагор дизати, иштући за паре од жене каву, ми брзо дохватисмо чикаре са хладном кавом, те их у часу исписмо и устадосмо са седишта око ватре, на која су нови гости поседали.

Филип плати обе наше каве, па ме још уз пут понуди тиквицом ракије, за подушпије својега братучеда Нике, а ја му се на свему захвалих, те пођох преко села право кући г. Боже, где сам се надао наћи лекаре.

Али како сада пред кућом овде никога не беше, осим неколицине перјаника, пођох мало више, где у путу усред неког кршнога камена наиђох на лекаре, ове племените људе, који су целу ноћ неуморно радили око рањеника, па кад је јутро освануло, они су били са свим готови, послав већину превијених рањеника на Даниловград. Њих сам овде нашао где спавају као поклани, онако, како је који где од умора пао на тврду земљу, наслонив главу своју на голо камење. Они су тако тврдо спавали, да нису ни чули турских топовâ, од којих су ђулад гађала наше војнике, под саме Рогаме, што су још и сада истраживали по разбојишту своје рањенике, али срећом нико тада не погибе.

Јутро беше тако хладно, да се уморни лекари и њихови помоћници у сну трзаху од зиме, јер су полегали онако знојавни у лаким хаљинама, како су радили, а ја изнађем њихове огртаче, те их све редом покријем и тиме се од њих опростим, пошав уз заостале носаче рањеникâ и сам на Даниловград.

XXXIV.

Мој полазак из логора и опроштај пред књазом Николом на Орја-Луци 27. Августа.

У повратку своме са Рогаме јуче у јутру, ишли смо оним трећим, највишим путем, поврх стена пиперских кршева, куда је теже и заходније, али најсигурније путовати, јер

овамо не допиру турске пушке и топови. Овим путем ношени су рањеници и за то, што се пролази покрај пиперских кућа у кршевима, где се могаше одморити и воде напити. Тако смо се једном одмарали у пријатној хладовини пред кућом Јола Пилетића, најгласовитијега јунака у овим црногорским „Брдима.“ Као са највише галерије гледали смо одавде пред собом многа турска утврђења у бјелопавлићком пољу, које се све као на длану лепо прегледати могло са ове висине. Целим овим путем шест сахата хода диван је поглед у низину и даљину ма на коју страну, куда оком кренеш. Нарочито јутром пре сунца ко би овим путем путовао, не би могао већег уживања себи пожелети, али ми смо путовали туда по највећој сунчаној жези од девет пре подне до три часа после подне. За тим смо се спустили доле у само поље близу манастира св. Аранђела, крај којег смо прошли, те прешав преко Мирковог-моста на Зети стигосмо у пет сахати пред вече у Даниловград.

Већину овог пута прешао сам пешице, јер од тешког душевног и телесног умора целу прошлу ноћ и овај дан, нисам се могао на коњу држати ни одбранити од мртвачког сна, који ме салеташе, чим би на коња сео.

После малог одмора са Даниловграда одем исто вече на Орја-Луку, где сам преноћио, али кад сам се пробудио, целим телом осећао сам јаку ватруштину од љуте грознице. Без икакве жеље и

воље, сломијен духом и телом једва се дигох са тврдог легала, као да ме је неко за њ приковао. Тако сам провео до по дне места мењајући, седећи већином на пригревици сунчаној, па кад видех да ми је све горе, пођох најпосле оном шатору, који стајаше пред кнежевим двором. То је била писарница главног ђенералног штаба, у којој у тај мах беху присутни г. г. Гавро Вуковић, секретар државног савета и Симо Поповић, привремени књажев секретар. Кажем им, да сам оболео и да морам за неко време на Цетиње поћи, али бих желео пре поласка да изађем пред Господара, да му се захвалим и од њега опростим. Они ми обећају израдити аудијенцију код књаза још истог вечера, што су и учинили.

Беше око седам сахата пред вече, кад је књаз Никола изишао из својега дворца да се по хладу прошета За њим је ишло више војвода и главара црногорских. Тако су прошетали два три пута преко маленог простора испред дворца, те се упутише под оно стогодишње гранато дрво пред кућом Баја Бошковића. Под овим дрветом књаз је застао са својом свитом. У том се одвоји од књажеве свите један перјаник те узвикну: „Камо га тај Војвођанин, што жели да изађе пред Господара.“ Ове речи беху упућене на моју адресу и ја се са стране дигох те пођох под оно дрво пред књаза Николу, који је овде у хладовини стајао, окружен војводама. Неко необично свечано осећање обузе ме цела, кад

сам пред кнеза ступио. Уз дужност најтоплије захвалности, којом сам према њему обвезан био, осећао сам у своме срцу нешто много веће и силније према њему у тај мах, те као сваки Црногорац погнуте главе пођох његовој руци да је пољубим. Кнез се врло љубазно осмехнуо, али не даде да га у руку пољубим, него задржа моју у својој руци, којом приликом изговорих доста збуњено, испрекидано своју кратку али усрдну благодарност на свему ономе, што сам његовом кнежевом милошћу уживао ходећи уз њега и црногорску војску кроз Херцеговину и Црну Гору. На то је кнез Никола одговорио са неколико врло љубазних речи, које по мене ласкаве беху, на што се војводе стадоше редом са мном руковати и праштати, а ја сам пливао у радости, што ми је тако голема срећа у део пала. Нисам се надао оваком свечаном и усрдном опроштају, који ми је за часак окрепио и уздигао клонулу душу.

Ваља ми напоменути, да међу тим војводама и главарима око кнеза Николе беху тројица, који ме без икаквог узрока мог просто не могаху очима гледати за све време, докле сам се уз војску бавио, па кад видеше како ме је кнез примио и какве је речи при мојем поласку изговорио, они први пођоше да се са мном рукују и пољубе. Војвода С..... Р.....ћ, узев ме под руку, пође једно парче пута са мном извињујући се за све оно, што ми је као „нехотице“ више пута на жао учинио.

Он ме је гонио као најгрђег лацмана да му морам своје дописе подносити на цензуру, пре но што их из логора на пошту пошљем, што ме је до срца болило. Други су ме опет мрзили, што нисам знао никог молити и сагибати се пред њима, него сам их гледао као себи равну браћу, коју загреваше оно исто осећање, које је и мене међу њих довело. Али ме не разумеше, а ја се опет нисам никад трудио да их разуверим, него сам трпео њихове немиле и презирне погледе са болом у души. Иначе свако ме је радо гледао, са мном се састајао и разговарао по разним логориштима кроз Херцеговину и Црну Гору. А већина војника познаваху ме и знађаху, каквим се послом у војсци бавим, јер су ме на много места гледали кад у заклону неком за кршевима седим и пишем на свом колену или на згодном кршу као столу каквом. А у целој војсци био сам познат под именом „Војвођанин“, јер су ме свагда тако звали. Нарочито после битке војници су ме и сами тражили, да ми казују шта који зна из тога боја, те да ми опис вернији и потпунији буде. Понекад морадох се од њих крити иза кршева, да на миру радим, јер не беше краја разговору.

Кад сам се опростио од кнеза Николе на Орја-Луци, где сам још ту ноћ преноћио, сутра дан отишао сам на Даниловград, где сам преданио и преноћио, па у недељу 29. Августа раном зором кренуо сам преко Црнојевића Ријеке на Цетиње.

XXXV.

На Црнојевића Ријеци у Црној Гори.

релазећи преко Загарач-брда овде се на његовом вису мало задржасмо, гледајући испод себе у низину последњи пут на Спуж, Мало и Веље брдо са осталим турским тврђавама, са којих топови овамо гађају, али не домашају. Ту на Загарчу беше привремено намештена телеграфска станица под једном дашчаром при уласку с леве стране, а са десне стране стајаше други сточић са ракијом, хлебом и још неким другим јестивом. То беше нека особита врста механе на путу, која се склонила овде под званичан кров брзојавнога звања. Ту смо мало поседели, па даље пошли преко кршевита пута, путујући кроз сињи камен, куда очима погледаш.

Путовање овом страном беше налик путу од Котора до Цетиња, само што овуда беху много разноличнији и дивнији облици каменитих стена, које се овуда свуда крај пута уздизаху као неке тврђавице или одељци грађевина неких красних палата. Много пута ми се уз пут око задржало на појединому кршу, који ми изгледаше као ремек вајарства, са својим небројеним, сразмерно исеченим деловима, као најлепшим сликама. Ти живи облици на мртвом, хладном камену сваки час ти машту покрену, те и нехотице пођу пред твојим очима стварати разне слике и прилике. Једном ми се та-

ко учини, као да у даљини крај пута на високој голој стени видим коњаника на бесноме хату, који је у ваздуху захватио копитом својом као да ће полетети заједно са коњаником на себи, а кад још ближе дођох, нема ни коња, ни коњаника, него стоје на камену небројено оделитих облика, из којих ми жива машта у часу створи и предочи оно, што јој се варљивом оку при првом погледу на мах учинило. Овако дивних облика у камену кроз сву Црну Гору нисам у кршевима видео, као на овоме путу кроз ријечку нахију, која је најсиромашнија у плодној земљи. Као на пустом мору тако ти и овуда поглед лута кроз недогледну дивљу природу голога камена, о који се сунчани зраци одбијају и беласају, те чине утисак на тебе, као да се љуљушкаш по узбурканим морским таласима.

Тек кад пређосмо Љуботиње, стадоше се помаљати омањи поједини висови, са којих сам у пролазу добијао највеличанственије погледе чак на само скадарско језеро, које ми на више места са ових висова пред очима пуцаше. Нарочито ми се поглед задржаваше на питомој Црмници, која ми се причињаваше као рајска градина, кад је грешник из пакла гледа са ових голих литица. Овде ни једне зелене травчице, а тамо душом и срцем при самом погледу тонеш у бујне зелене перивоје, као жедан путник на чистом врелу горскога извора, да би се у том гутљају радо утопио.

Нигде кућа, ни у њима жива света не видиш

на овоме путу од пуних шест часова, тек само ако угледаш врло удаљено на којем брду да се забеле зидови малене црквице, око које у близини мора бити да су куће у кршевитим низама, те им се ни трага од овуд са пута не види.

Да би колико толико оживео мртвило на овом дугом, тешком путу, који ми се нарочито са своје пустоши отегао, као гладна година, доносим две верно снимљене слике из тога краја, на име девојку Црногорку и момка Црногорца, обоје из ријечке нахије, да се по њима виде облици људски и њихова ношња народна, која је нарочито у овом крају различнија од ношње црногорске у другим крајевима. И ове две слике снимио је онај исти путник вештак, од којег имамо оно момче и девојче са Његуша.

По најјачој сунчаној жези спуштасмо се са ових висова путем на Црнојевића Ријеку, камо стигосмо у један сахат после подне и ту се пуна два часа одморисмо и коње нахранисмо. Мени беше позната Ријека, јер сам се на њој бавио цео дан једне суботе пред огласом рата, камо сам дошао био да купим коња на пазару, али га не могох овде добити. Тада сам се лепо овде провео са Јовом Мишићем, те смо се чак и купали врло пријатно као на Морачи у Биочима и на Зети под Орја-Луком Како би ми добро дошло, да се и сад окупати могох уморан од овога пута, али не смедох на то ни помислити, јер сам грозничав био, а ово место

Црногорка, девојка, из ријечке нахије.

Црногорац, момак, из ријечке нахије.

Ријека Црнојевића, нарочито лети, веле да је најнездравије у свој Црној Гори, што овде не избивају грозничави случајеви, од оног силног воденог отровног испарења стајаће реке.

Иначе се овде човек осећа пријатније него на Цетињу, које нема ни честита бунара, а камо ли овако красну текућу реку, којом на чамцу или малој лађици можеш отпловити за неколико часова до скадарског језера.

Ова река звала се Обод до Ивана Црнојевића, који овде на десној њезиној обали подиже два градића и свој дворац. Уз то сагради црквицу као манастир 1484. где је из Жабљака потиснут од силе турске сместио своју престоницу. И кад је за тим Иван Црнојевић пронашао да је Цетиње у оним неприступним кланцима још подесније за владалачку му престоницу, он је исту на скоро онамо и пренео са Обода, а народ је тада ово место и саму реку прозвао Црнојевића Ријека, која је дакле као место и црногорска престоница старија од Цетиња.

И данас постоје овде у развалинама темељи града Обода и другог маленог градића Сокола, које је пре 400 година подигао Иван Црнојевић, сазидав уз њих у исто доба једну кућу за прву српску штампарију. Међу тим њега смрт покоси, а син му Ђурађ, преузев владавину, донесе из Италије овамо штампарију и смести је овде у овој кући. У тој се штампарији штампаху многе црква-

не књиге, које су раздаване бесплатно по оним српским крајевима, где се наша лепа вера православна осећаше притешњена. И данас се на Цетињу храни као нека светиња прва књига, што је у овој штампарији штампана по заповести војводе зетскога Ђурђа Црнојевића 1493. године. Та се књига зове „**Осмогласникъ**," а то је најстарија књига, штампана ћириловским писменима. По томе је малени Обод, потоња Црнојевића Ријека, први расадник просвете и духовног живота не само у српском народу, него у читавом великом славенском свету, који у то доба не познаваше штампарске вештине. Црногорац калуђер Макарије беше први штампар у Српству и Славенству!

Као варошица, Црнојевић Ријека врло је убаво местанце са својих 50 домова под брегом, а испод њих простире се врло лепо пазарно место на самој обали реке, где се редовно сваке суботе из околних места мног свет скупља доносећи амо разне земаљске производе. У те дане овде је много живље и пријатније него на Цетињу. Ту је кључ црногорске трговине на мору, јер и сама ова река мален је рукав големог скадарског језера, које се овде у ове кршеве завукло, те се у њ сливају многи горски потоци из црногорских планина, па тиме ову стајаћу воду нешто оживљавају. Милина је слушати на утоку реке силно роморење ових потока, који се као прави слапови пенуше са великом тутњавом својом. На овој су реци више пото-

чара и творница за барут, оправку оружја и сечење дасака, а преко реке на ону страну стоји јак каменит мост, који је у спомен своме оцу Станку Стијеповом подигао књаз Данило 1856., уз који на близу подиже и врло лепу кућу као свој дворац. Овде је клима тако блага, да ни зими не требају пећи за грејање као на Цетињу, јер у овој низи као у некој заветрини и заклону од оштрих ветрова међу брдима нигда нема снега и оне студени, која обично у зимње доба свуда влада. Само топли, јужни ветрови могу да струје овамо дубоким речним коритом. Ово је место црногорска Ница, где обично у зимње доба проводи владалачки двор са осталом господом црногорском под овим питомим и благим поднебљем, а лети се повлачи на висине цетињске и ловћенске.

Трговина у овоме месту сва је у рукама Арбанаса Скадрана, који овде са Бојане преко скадарског језера на лађама своје еспапе доносе за сву Црну Гору. Куће су лепо поређане у једној чистој улици, засађеној зеленим дрвима, која су прави украс овој варошици. Са горњега боја својих домова Црногорци седећи на отвореним ходницима као неким балконима, погледају са задовољством на лађе и чамце, који натоварени робом непрестано одлазе и долазе преко целе године. Тим путем подржавају се преко овдашњих трговаца и по неки источњачки обичаји, нарочито оне ђаконије, које пред странца и госта у опште износе, као и она беспослена

Варош Црнојевића Ријека у Црној Гори.

села на доксатима пред својим кућама, где се по цео дан тутун пуши и кава пије. То су зар трагови из доба оних потурица црногорских, које су овде најдуже подржавали скадарске паше.

Ко је жељан рибе да се насити, нека дође амо на Црнојевића Ријеку, где је мајдан најукусније и најлепше рибе пастрмке, које овде има у изобиљу, да се на лађама извози пут Скадра. Лов риба у Црној Гори једна је од главних грана народне производње, од које лепу хасну имају.

XXXVI.

Опет на Цетињу неколико дана у повратку.

Пут са Црнојевића Ријеке на Цетиње врло је стрменит, узак, ванредно кршевит, доста непроходан, да се већином пешице мора ићи све на више преко 600 метара, док дођеш на таке висове, са којих можеш у натраг опет наслађивати се дивнијим погледом преко голих кршева на питому Црмничку Жупу и скадарско језеро. Иначе на већој половици овога пута не видиш ништа до сињег камена, а путујеш крај таких провалија и амбиза, који су доста налик онима од Котора, кад се на Крстац пењеш.

Тек кад минусмо село Цеклин, па стигосмо близу Добрског-села, које лежи у некој низи као правој котлини, угледасмо малену парчад земље за

обрађивање и на њима по које зелено дрво, зелену траву по ливадама као маленим градинама. И овде у овој заветрини успевају сви усеви и воће као на Ријеци. За тим настаје опет све до Цетиња пусто море од сиња камена.

После добра четир сахата путовања стигосмо пред вече после шест сахата на Цетиње, којем се неописано обрадовах, као човек кад се радује свом милом и топлом огњишту у повратку са дугог и тешког пута. Силазећи са висова у поље цетињско, чисто ми се повратила малаксала снага, која се упињаше да савлада душевну и телесну малаксалост од грозничаве бољетице.

Али ова неизмерна, прва радост на брзо ме прође, кад цетињским пољем место дивних Црногораца књажевих перјаника стадох сусретати непрестано путем гомиле турских заробљених војника, који се весело шетаху, гласно разговараху и смејаху, као да су посред Стамбола свога. А кад уморан пред „Локанду“ стадох, место да ми сване, овде ми смрче пред очима, јер на моју вељу жалост дознадох да у њојзи не честите постеље, него ни једног кутића нема празна, где би се склонити и одморити могао. Све су заузели заробљени турски официри. Али у тој мојој великој невољи добра ме је срећа намерила на гостољубивога руфетлију мог Фицка штампадура, који ме у свој дом на конак прими.

Мој домаћин и домаћица беху врло добри и

љубазни, те ме јадника прихватише сродничком предусретљивошћу, ма да обоје беху католици, родом из Котора. Он беше штампар у државној штампарији, а она учитељица, те од своје двоструке зараде врло лепо и уредно живљаху. По красноме реду и узоритој чистоти у кући видило се да је госпођа домаћица на своме дому исто тако отлична, вредна и примерна, каква беше вазда у школи на својој дужности.

Болешљив, зловољан, до крајности уморан имао сам једну једину жељу да се докопам чисте и меке постеље, за коју бих дао све што имадох, па и самог свог доратà, који ми тако нуждан и мио беше. И та ми се жеља на брзо испуни, јер после осам сахата у вече већ сам лежао у маленој, спретној чистој одаји са три прозора на постељи, какве давно не видех.

Нема тога уживања на свету, које би се могло упоредити са мојим уживањем, које сам осетио, кад сам у постељу легао и на њој се загрејао. Целим телом осетих како благо струји нека необична, рајска милина, која ми стаде живце напајати, успављивати заношљивом својом песмом, као да чело моје главе кор анђеоски изводи најдивније небесне мелодије. Сва чула моја беху задахнута оним блаженим, миомирним осећањем, које се тако слатко топи у сањалачком, бајном заносу.

Али где је среће, ту је и несреће. Као да ме је нека невидовна рука из седмог неба доле на зе-

мљу бацила, тако сам отргнут из првог, најслађег сна стајао преплашен, силно узбуђен на сред своје одаје, коју су као на светломе дану осветљавале силне муње и громови, што су на пољу грували, као да је настао смак света. Кућа беше слаба, као већином што су куће на Цетињу, те кад се стадоше гонити силни ветрови, праћени ужасном грмљавином и севањем муња, сва три дрвена капка на мојих прозорих у трену беху отворена широм, те у одају продираше сва грозота ужасне непогоде. Гром за громом ударао је непрестано, а лаке муње као да се нигда ни гасиле нису, него су у непрестаној светлости једна другу додиривале, па тако настављале оно силно треперење своје, од којег ти очи слепе, а душа дрхти, обузета неком необичном страхотом, као да си пред светлим лицем небескога, свемогућег судије. Као да се небо проломило те просипа дажду да поплави читав овај свет, тако је плаха киша на пољу падала, коју је силан ветар кроз отворене прозоре у моју одају наносио, да сам у часу под својим ногама влагу осетио, попрскан истом даждом по целом телу. Уз то стадоше пушке на све стране пуцати на улици испод мојих прозора, покрај којих пођоше трчати Црногорци мећући из револвера, а уз то су на сав глас викали, али се не могаше ништа разабрати из њихове вике, која се као кап воде у мору губила у оном ужасном треску од громова. Све се то комешало у овој страшној, мрачној ноћи, да нисам могао да се

разаберем од разних злослутних мисли, нити сам могао са горњег боја доле на улицу сићи, јер не могах наћи оних дрвених степеница, по којима сам се горе у одају своју успео на дану. Бадава сам са прозора викао на оне, који су туда јурили, они ме ни чули нису, те мојој машти стајаше пусто поље за стварање слика према овој неприлици.

Дође ми страшна мисао, као да су Турци прегли ове ужасне ноћи да покољу мирно цетињско становништво, које у овај мах беше доиста слабије од Турака, којих беше неколико стотина и то све јаких, здравих људи, а на Цетињу не беше ни једна стотина душа, које би се могле одупрети пушком у руци. Једва ако беше двадесет књажевих перјаника и још толико других војника. Пушке су непрестано пуцале и вика се разлегала по мрачној ноћи. У том се и мој домаћин сети својега госта и дође да ме умири говорећи како је така непогода нешто обично код њих у ово доба, а што пушке пуцају и војници трче улицом, то је несрећа, што се десила у пољу цетињском, где је овај страшан олуј подигао у зрак све оне големе шаторе, под којима леже најтежи рањеници, те јаук и писка јадних рањеника узбунила је перјанике и војнике, као и цело Цетиње, које се око њих слегло да им помогне, да их не задави она плаха киша, да их страшни олуј не разнесе јадне са болесничких им постеља.

До пред саму зору трајало је ово спасавање

рањеника и њихових на све стране, на далеко разнесених шатора, које су истом онда могли изнаћи, кад се бура утишала и кад је киша престала падати.

Та страшна ноћ беше у недељу 29. Августа, а сутра дан у понедељак беше красан, ведар дан, као небеском чедношћу умивено лице невинашцета. Тога дана пред подне растао сам се тешким срцем са својим доратом, који ми беше нераздвојни пријатељ у злу и у добру на целом оном путу, који претурих, те ми тешко паде овај растанак. Пред подне одвео сам свог дората пред кућу црногорског „Црвеног Крста“, којем сам га поклонио заједно са свом оном робом, која на њему беше, а то су: велико спаваће ћебе, гумов огртач, торба пуна разних ствари из војске, што све стојаше на дрвеном самару. Беше ми у толико лакше, што сам знао, да ће мој дорат са Цетиња носити лекове кроз сву Црну Гору за рањенике, зато га и дадох овоме друштву са благословом од свег срца. За тим одох генералу Пањутину, управитељу пуномоћнику руског Црвеног Крста у Црној Гори, којем сам имао од др. Заљца и др. Унковског да испоручим, да им пошље одмах што више: бинте у котур, мале крпе за рањенике, масло карлова кислота, липски фластер и т. д. разне друге потребне им ствари. Генерал Пањутин примио ме је строго војнички, распитујући оштро за по неке ствари у тамошњим болницама, па кад је моју поруку саслушао и за-

бележио својом руком, заповедајући руком даде знак, да смо готови и да могу одлазити. Овакког мргоде старца нисам скоро видео.

Бавећи се за тим још неколико дана на Цетињу, редовно сам ручао и вечерао у локанди за општом великом трпезом у друштву чланова црвеног крста, где нам на челу трпезе свагда сеђаше заробљени Осман-паша, који се од Вучјег-дола до мојег доласка са овим Русима и Рускињама чисто сродио, тако је љубазно и мило ћеретао с њима на руском језику за време целог ручка. Сада сам тек дознао, да је Осман-паша родом Черкез из града Шамахије у близини каспијског мора, од знатна племена, које владаше овим градом и целом околицом. И да му је породица за време његова детињства прешла у Цариград, где је војничке науке свршио у тамошњој војној академији, изучив овде многе језике, као арапски, персијски, руски, француски и т. д. којим се језицима служио путујући више година као ђенералштабни турски официр по разним европским државама. Он се бавио у Босни петнаест година, где је прилично српски научио. Као потпуно образован и европски углађен човек освојио је ове Русе тако, као да су једне вере и народности. Сви други турски официри беху немили, неприступачни, неотесани као праве Турчекање, с којима се нико није дружио, нити на њих главе обраћао. Војници шетаху по вас дуги дан пољем цетињским у беспослици, а вазда их прађа-

ху назорице два три перјаника. Међу официрима нађох јединога Осман-пашу као познаника са Вучијег-дола, а међу простим војницима такођер једног само војника, правога Бошњака, који беше каваз погинулог Селим-паше. Нисам се могао уздржати од смеја, кад га и овде угледах иста онака, са оним силним медаљама, каква га виђах у нашем логору после Вучидолске битке, кад му Црногорци окитише јуначка прса са оним небројеним орденима, које поскидаше са мртвих турских официра. Па кад су га тако накиђена у војску нашу пустили, он се стаде кочоперити као ружа у чуну, погледајући укочено на све стране, а ови црногорски лакрдијаши стадоше му капе скидати и војничке почасти чинити у пусту бесу, да се за њим што боље насмејати могу.

Пратећи више пута очима гомиле Турака по цетињском пољу, не једном сам помислио: да устану из својих гробова стари црногорски Вуци: Раслапчевић, Томановић, Мандушић, Мићуновић и др. који су негда Турцима на свој начин капе кројили, па да виде своје потомке, како данас поступају са рањеним и заробљеним Турцима, левом би се руком прекрстили у вељем чуду свом.

XXXVII.

Цртице о животу женскиња у Црној Гори.

Слава и похвала мушкињу црногорском проноси се свуда по беломе свету, и нема данас крајине ни покрајине, у којој се о њима не би знало и говорило. Мушкињу црногорском диви се свако, велико и мало, кујући у звезде њихово големо јунаштво, којем равна у свету нема, а о црногорском женскињу, које рађа и одгаја такве витезове, једва ми сами збора и говора водимо, а толи остали страни свет. То је голема неправда, управ онака, каква се женскоме имену од колевке вазда чини у тој нашој земљи од јунака — у Црној Гори.

Писац ових редака био је тако сретан, да својим очима гледа црногорско женскиње на дому у крилу своје породице, у дневноме сусрећу на путу кроз пуна три месеца дана, у школи на Цетињу, на јавноме збору више пута кроз Црну Гору и као тужбалице или покајнице — те као најмилију успомену из својега минулог живота, износи пред српски свет ове малене летомичне цртице.

I. Црногорка као мати на дому свом.

Ко није видео Црногорку на дому, тај не може имати права појма о њезином друштвеном положају као жене, и оним тешким дужностима, које она сиротица у животу мора да врши. А ко је то

видео, тај мора рећи да је прва и највећа њезина несрећа у томе, што је као женскиње дошла на овај свет.

Кад се роди мушко чедо у Црној Гори, одјекују брда од радосна клицања и од цике танких џевердара, од веселе части и топла честитања својте и суродице са свију страна, што доноси дарове новорођенчету. Напротив завлада нека сета у целој породици кад се женскиње роди, као да ово собом доноси несрећу у кућу, тако је сва чељад забринута и обузета неким лажним стидом. Или је то онај предосећај, који знаде, какви јади, каква беда и невоља чекају у животу ово новорођенче, па овим чином у напред жале за његовом тешком судбином.

Женскиње у Црној Гори не стоји у равноправном одношају према мушкињу. Та потиштеност има свога видљива израза тако рећи на сваком послу, на сваком кораку у породичном, кућевном и јавном животу, у којем се вазда мушкиње напред истиче, а женскиње неправично запоставља. Нарочито странцу мора пасти у очи тај неједнаки одношај, у којем мушкиње излази као нека господарска снага према женскињу, које је само физички слабије, а изгледа да је у свачему потчињено мушкињу. С тога женскиње привлачи на себе много већу симпатију странаца него мушкиње, које својим поноситим и јуначким држањем улива више страха, но поштовања и љубави страним људима. На сва-

ком месту стоји женскиње за леђи мушкињу, а никад. ни у којем случају не опире се вољи својега мужа. Мушко ма најмлађе има више права у кући него најстарије женско.

Али Црногорку канда не тишти овај тешки удес судбине, нити ће се кад год потужити на њ. Напротив у тој ограничености својега женскога права, она налази још толико душевне насладе, да се осећа са свим сретна и блажена у крилу своје многобројне, здраве и чиле породице, за коју је кадра подносити нечувене муке и напоре у своме паћеничком животу. И што више која има деце, нарочито мушке, коју зову „ђетићи“, тим већма расте њезина снага у напорима. Оне се попут Римљанке Корнелије хвале својим ђетићима и најнесретнија је она, која се тиме похвалити не може. Таку већ ни пода шта не рачунају, исто колико последњу жену.

Колико је женско у Црној Гори потиштено и потчињено мушкоме, најбоље се огледа при самој појави једнога према другоме.

Чим ступиш на кућни праг и речеш први поздрав: „Помога ви бог,“ сва кућна *женска* чељад, колико их год на окупу буде, без разлике у добу година, девојке, жене, и кукуљаве старице иду ти на сусрет са пола погнутом главом одговарајући: „Добра ти срећа“, па те све редом љубе у скут и у руку, изјављујући зар тиме своју неограничену покорност женску, а мушки седе на миру сви како

се који затекао, показујући зар тиме своје мушко старешинство.

На јавном збору, на пазару, где се скупе по неколико стотина мушких и толико женских, кроз силни жагор људскога говора, са свију страна чујеш ситно цвркутање мушких и женских пољубаца, а куд год погледаш видиш како женско сагиба главу пред мушким љубећи га према добу година и блиском или далеком сродству овако: ако је мушко младо и мала или никаква суродица, Црногорка љуби га само у руку, које се тек лаким летом дотакне, а уста и не прислони на руку, него тек онако према руци у ваздуху пољубац пукне. Ако је мушко већа својта, старије и одличније, онда све млађе и старије женскиње приступа са неким страхопоштовањем клањајући се према овоме до земљице црне (како се од прилике у нашим крајевима старији у цркви при целивању икона клањају), љубе га прво у крајичак од хаљине, а за тим у руку, повлачећи се неколико корачаји натраг и стојећи према истоме непрестано са обореном главом, као да би хтели рећи: поштујем те и ценим високо, ти врсна, мудра и јуначка мушка главо! Овај мушки љуби у чело женску или само у ваздуху према истој пољуб његов пукне.

Женско је према мушкоме врло љубазно, умиљато и слаткореко, да га је милина погледати како се у својој узвишеној невиности и женскоме стиду снебива пред мушким, канда би му најодабранијим

речима одговорити хтело на свако његово питање, а чисто видиш како мисли, шта ће и како ће шта рећи. Њезин је говор мек, чедан, глас милозвучан, сталан, а покрет живахан, што све скупа чини ону драж, пред којом мушко заборавља за часак на своје достојанство и старешинство, изједначујући себе са овим лепим божијим створом. И доиста у том тренутку нема сретнијих и милијих слика и прилика, него што је Црногорка уз Црногорца. Њих је једно за друго бог створио, да једно друго допуњују, да се љубе чистом и узвишеном љубављу, која им узајмице свом жестином људскога жара срца загрева и тиме снагу прибавља, да могу подносити онолике нечувене тешкоће, муке и невоље, које их при сваком кораку у животу сретају и које само они, оваки какви су, могу да савлађују а да не реку: куку мајко, што си ме родила!

У кући је све чисто, просто, сиромашно и скромно, као што је и сама чељад, која те својим дочеком очарава, па се измиче на страну у закутке кућне, где чека заповести свога старешине, и пази на сваку реч, која у разговору падне Мушкоме не пада на памет, да би сада ваљало да прикаже госту своју мајку, своју верну љубу, сестру и осталу децу своју, који сви скупа погледају на тебе својим невиним, стидљивим погледом.

И кад се на трпезу пред госта изнесе смока, што је бог и добра срећа даровала, седају само

Сретна црногорска породица на дому своме.

мушка чељад, а ни једно женскиње за живу главу неће за трпезу сести, него ће стојати на ногама, дворећи што око трпезе треба мушкима. Па кад мушки од трпезе сити устају да испрате госта, сва женска чељад приступа редом и љуби у руку госта поздрављајући: „Ајде пошао са добром срећом!"

Црногорка као мати љуби свој пород неизмерно и од њега се никда не одваја, носећи га уза се куд год ходи послом својим. Ако пође на извор по воду, у шуму по дрва, у млин по брашно, или у гору за стоком, она носи на крками у колевци невинашце своје, па кад се отуд враћа, колевку са дететом окрене према лицу напред, а на своја слаба женска плећа товари бачву с водом, огроман дењак дрва, или врећу брашна, како од куда иде, па тако обремењена иде по неколико сахата хода дому своме, а кад дома дође, прихваћа толике кућевне послове као: спрему по кући, шав, плетиво, вез, пређу, ткање и друге радове женске, од којих заморена вечером као мртва на тле пада и спава на тврдој постељи, да је са ове пробуди први освитак румене зоре, коју на ногама вазда дочекује

Њихова је ношња проста, а саме израђују својим вредним рукама све што им за ношиво треба, изузимајући мараме и горњу хаљину, која се зове „бељача", и коју свака женска поврх свију хаљина носи. По кроју и по облику то је карактеристична црногорска хаљина, а њу и мушки

у другом кроју носе. Па не само да оне израђују све за женску ношњу, него осим других работа за мушку потребу, израђују као какве мајсторице себи и мушкима опанке, које плету вешто и лепо, да бољих ни на којем пазару не можеш добити. Што заслуже новца на овој и на другим подобним работама, оне чувају за своју децу, те им згодним приликама купују адиђаре, разне кад кад скупоцене наките, као минђуше, појасеве искићене лепим камењем, златни и сребрни новац, што се у косу плете и т. д. које се у породици као аманет чува, те прелази од матере ћерци, од ове унуци и тако даље с колена на колено. Мушка деца наслеђују од очева својих светло оружје и сав остали јуначки прибор, које пазе као најмилији и највећи аманет, што их подсећа славног живота и свију витешких дела њихових родитеља.

Црногорска жена плете косу у две плетенице, те је повезује модро-плавом махрамом, која је подужа, те мимо косе висе јој крајеви спуштени нуз леђа. Оне се опасују кожним појасевима, који су искићени разним, а највише црвеним камењем, а богатије пашу се и ћемером од сребра. Носе ткане вунене опрегљаче, а обувају напрске, чарапе и опанке исто као и мушки са врло малом разликом у шарама.

Девојке се ношњом разликују од жена у томе, што плету косу у једну плетеницу, па је покривају, место модром, већином белом марамом, која је лако

придевена за капицу, у шарама нешто различну од мушке капице, а место кожних и сребрних тешких пасева, оне се опасују лепом, лаком, вуненом тканицом. Имућније девојке носе и ђердан око врата. Место огртача од зиме и сваке друге непогоде времена, носе и женске сукнену „струку,“ исто као и мушки. И ова струка карактеристична је црногорска ношња, јер и на самом њезином кроју огледа се народна нужда и сиромаштина. Та је струка уска а дугачка кроја. Широка да се њоме једва покрити можеш, а дугачка те допире од главе до пете, и на оба јој краја висе плетене кићанке. Кад је по среди на плећа баце, висе им крајеви мимо колена. Женска је струка само шаренија од мушке.

II. Црногорка на путу.

Путовати пешице целог свог века обичним путем, није лака ствар. Путовати преко врлетних стена, по голом, шиљастом камену, где нема права пута, него само кривуда траг од опанака или жљеботине од копита и плоча коњских и мазгиних — то већ не може свако поднети. Црногорка не само да путује целога века преко тих клисура, ломина и врлети страшне, него још свагда носи на својих леђих бреме од 20—30 ока тежине, а носи га кад кад по 10 сахата далеко, н. пр. са Ријеке Црнојевића у Котор, Будву и Рисањ на пазар где прода своју робу, па се отуда весело враћа своме дому са оно мало пара, што за робу добије,

али већином и натраг носи бреме, крупац соли или друге робе, која се у њеном крају продати може, ако јој већ самој за кућу не треба. Бива да имућнија Црногорка тера пред собом мазгу, натоварену робом свакојаком, и тада она носи за своју „меску“ сноп-два кукурузовине, којом живинче прихрањује, докле се кући не врати, јер уз пут на голом камену нема за марву никакве хране, али тада и за себе мора понети у торбици хране, па опет не иде напразно.

Али Црногорци сами најбоље карактеришу путеве своје овом изреком: „Лакше ти је вас бијели свијет обићи, но са Цетиња у Котор сићи.“

Црногорка је на путу слободна као мушко, нити преза од чега, те ће без икаква страха и замркнути, где је ноћ у путу ухвати. Оне се обично на путу по више њих нађу, те ће тако по вас дугу ноћ путовати, ако је месечина, или ће једва сахат два прилећи, док се стока одмори, ако је терају. Нема тог случаја, да је когод насрнуо тако на женскиње, а бога ми не би ни смео појединац то учинити, кад је више њих женскиња, јер зло би прошао.

Бива да сиромашна, инокосна Црногорка (девојка самохрана или удовица без породице,) тера занат кириjашењем, и она је вазда са једном или више мазги на путу. Така једна има на Цетињу и зове се Стане. Она је као мушко предузимач комисионарских послова, ма да не зна читати ни пи-

сати, али запамти све, што јој ко наручи да пазари. Уз њу је свакад 5—6 помоћница у томе послу, од којег не само да живе, него још Стане тече новац, као што вели, за старост своју. Овој Стани поверавају се ствари од највеће вредности, па нити што изгуби, нити затаји, нити је ко икад због тога на путу напаствује.

Црногорка је богобојна, осетљива на сваку реч, која образ хвата, те неће за живу главу учинити што, од чега би јој образ црвенети морао.

III. Црногорка у рату.

Поврх свију врлина узорита карактера женског има Црногорка још једну врло дивну црту, која је као дијадема круну целу обасјава, бацајући своје светле зраке на цео њезин лик. Та је црта узвишено и племенито пожртвовање за своју кућу и породицу своју, за свог војна и за милу домовину своју, којом се Црногорка дичи и поноси као највећом светињом својом. И ко би јој ову светињу дирнуо, тај би на мах угледао пред собом лавицу у облику жене, која се стреми несавладивом снагом да сатре нападача њене светиње.

Црногорку као такву није могуће сравнити ни упоредити са осталим женским светом, јер се она тиме одваја од свега женскога колена, уздижући се у више светове, кроз она седмера небеса, о којима се најлепше бајке причају.

Црногорка ратује као мушко, и само што не

сече турске главе подноси сваку јуначку муку, какву ни мушки свуда подносити не могу. Њихова заслуга за време рата не да се оценити, јер без таких жена, које саме чуда чине, не би могли Црногорци показати оно големо јунаштво у крвавим биткама, у којима су им жене вазда десна рука.

Ево шта сам својим очима гледао.

Кад је Црна Гора огласила рат Турској, крену на војну пут Херцеговине мушко велико и мало од 15—50 година. Заталаса се сва земља од радосних усклика и од звеке убојног оружја. Пођe листом све у Херцеговину попевајући јуначке песме, а понесе собом леба у торбици. Опусте земља без мушких глава. Беше стидно и седим старцима заостати на дому међу женама. Разлегаху се опроштајни поздрави очева са породицама и са верним љубама својим, самохране мајке са јединцем или унуком својим, сестара са милом браћом својом, довикујући једно другом: „Остајте здраво“ и „Хајте пошли са добром срећом ако бог да!“ Грљење и љубљење прекиде бојна труба, која позиваше пут Херцеговине у помоћ браћи!

Милом богу хвала, уз веселу песму и попевку за три дана пређосмо малену ломну Гору Црну. Муке беше у путу доста, али ју савлађиваше заносљиво, прво и најжешће одушевлење, с којим се на војну кренусмо. Тако уљегосмо у Херцеговину и после пет дана стигосмо на гатачке степене. Спустисмо се у то дивно, широко гатачко поље, те се

улогорисмо баш под кулу Ченгића аге, где смо се по други пут после пет недеља дана војевања кроз Херцеговину опет сада улогорили. Али дотле нам је већ понестало хране. Сваки је давно испразнио своју торбицу, а у голој пустињи нигде ништа за јело добити. Стишала се она прва врева, све доби озбиљнији облик, јер свако виде, да иде у сусрет важним и великим догађајима. У таком расположењу једног дана пред вече на један мах прену сва војска. Подиже се голем шум и радостан жагор, а све живо погледаше у једном правцу, на једну страну, према гатачким степенима, који се забелише од силних црногорских „бељача“. Благи боже! Од куд ова војска сада тако из ненада, кад је све мушко кренуло с нама на војну? Ко ли сакупи ову нову војску? Које ли су јој јуначке војводе, кад све, што беше боље, беше међу нама? У таквим мислима погледао сам на оне силне „бељаче,“ које се спуштаху са гатачких степена, газећи посред широкога поља право нама. Ох да дивна, величанствена призора, којег никад заборавити не могу, док у мени топло срце куца! То што нама пољем греҕаше, не беше нова црногорска војска, већ то беху дичне Црногорке, које се зеленим пољем у својим као лабуд белим „бељачама“ нама примицаху. Беше их више стотина женских душа, и без једне мушке главе. Свака носаше тешко бреме хране, да њоме нахрани нека војна, нека сина свога, ручног ђевера или рођенога

брата од заклетве. Беше међу њима и нејаке женске деце, која на својих слабачких плећих једва могаше понети толико хране, да захрани своју душицу, али је доведе жудња да после шест недеља дана опет види свог бабајка, брата или ђеда свога. Најзадње, које напокон стизаху, беху изнемогле старице, које такођер ношаху тешко бремење хране за своју унучад или другу коју сუродицу.

Кроз најопаснија места целом Херцеговином пролазе тако Црногорке, носећи тајин, преобуку и другу робу која је војницима нужна, а вазда се дочекују, довикују уз пут, те тако скупа караваном иду, зар да би се у невољи и одбранити могле од какве мање чете Турака.

Бива да Црногорке и муницију за војску носе и у том случају терају пред собом мазге, које су натоварене ситним прахом и оловом тешким. Али тада иде уз њих и по која наоружана мушка глава. Па што је најтеже, Црногорка уводи непријатељску војску, носећи тако своју главу у торби, те се враћа и казује својима положаје и снагу непријатељску.

Женске су „ситна работа“, али су велика моћ у ратовима, у којима учествују свом снагом својом, која се не да оценити, као што се не може наплатити она љубав и одушевљење, које им улива ту голему снагу.

Кад Црна Гора ратује, онда су сви мушки

под оружјем на биљези у јуначком ограшју, а за све време војне жене на дому свршују и најтеже мушке послове, прибирајући летину за оне, који живи остану. Оне раде дан ноћ без одмора, како би могле и за војском стићи, нарочито кад се прочује по војсци, да ће скоро боја бити. Пред битку и после битке оне се обично у највећем броју искупе, да се за време крвавог покоља својима на невољи нађу. И ко их тако у мушком друштву чује, како распаљују и соколе за бој своје витезове, не би рекао да су то оне исте женске, које после боја онако ужасно плачу и наричу за погинулим својим јунацима. Црногорка не ће јаукнути, док не види мртву главу, а могу бити на рањенику најгрђе, самртне ране, она ће га тешити најлепшим речима, прикривајући од рањеника своју унутрашњу бољу и бригу да јој војно од ране не умре.

Чим се бој прекине и раздвоји, Црногорке лете као без душе на разбојиште и по њему траже свака свога рањеника, ако га војници већ дотле нису из боја изнели, а свака уза се носи тиквицу воде или ракије, да њоме окрепи малаксале војнике и рањенике. Ако нађе војна на животу, она му прво честита иза свега гласа: „Сретна ти рана!“ па тек онда прихваћа и помаже што треба око рањеника. Нађе ли га, јадна, мртва на ограшју, она ван себе пада на мртвога војна свога, па га грли и целива, наричући над њиме да јој се туга

до бога чује. И тек кад је војници дигну са мртвога човека, утиша се за један часак и одвоји од њега Па кад јој војници узму мртва војна да сахране са осталим погинулим војницима, она узима капу, прслук, на којем су нанизана многа витешка одликовања, и сву другу робу са мртвога војна свога, те се упути кући са овим стварима.

IV. Црногорка у жалости.

После сваке крваве битке можеш уз пут срести многе мушке и женске, који носе таке хаљине и тек кад запиташ старца, жену, девојку или бабу: „Чија ли ти је, бога ти, то роба што носиш“, одговориће не дижући главе на тебе: „Мојега ђетића, војна, брата или унука што оста на мртво у потоњем боју.“ Ови бивају потоње тужбалице или покајнице. Они иду путем наричући иза гласа. Чим стигну тако до првог места, све се живо пред њих слегне и прати их до куће погинулог, пред чијом кућом изнесе се дугачка трпеза, на коју тужбалице наређају све по реду оне хаљине, које су са мртвога скинули, као: кошуљу и гаће, (чакшире) гуњ или бељачу, струку, докољенице и чарапе, пас, силав, оловне ћесе, мале пушке, крвав јатаган, и све остале ситне работе, које су на мртвоме нашли, па поврх свега метну његову капицу, те изгледа канда мртав човек на трпези лежи. Око стола окупи се прво својта и суродица, па онда сва женскадија сеоска, те нариче и јада за погинулим. Ова трпе-

Тужбалице или покајнице кроз Црну Гору.

за стоји тако пуних 10 дана, докле се не обреди сва родбина са стране над овом мртвачком трпезом.

Тужбалице иду на далеко кроз целу родбину погинулог. Бива да иду један комад мирно, мушки иду ћутећки са окренутим пушкама натрашке, држећи их место кундака за грлић од цеви, а женске носе свака по једно парче од хаљина те ће кад и кад по гдекоја да прекине ово немо ћутање са узвиком: „Куку мене јутрос и до вјека, куку, леле!“ И кад се примакну месту или кући родбине покојникове, све иза гласа кукају, а из домова их дочекују са узвицима: „Леле мене, брате, мој крилати јуначе, сив соколе, узданицо моја“ и т. д. И кад се тако заједнички изјадају, на неких местих и по лицу изгребу и окрваве (само женске), онда се разилазе својим кућама.

После сваке крваве битке чућеш на све стране тужан глас ових покајница или тужбалица, које кукају и наричу берући кукурузе, ходећи путем и свуда и на сваком месту разлеже се њихово грозно кукање, од којег ти мозак узаври, и кожа ти се најежи, да би утекао на крај белог света, само да умакнеш са домака овоме тужноме гласу, који неодољивом снагом твоје учешће себи привлачи.

Мален је овај простор, да би се на њему могли исписати већи јади, голема беда и невоља, коју црногорско женскиње од колевке па до гроба онако великодушно трпи и подноси. Нема тога пера, које би све то описати могло. То се само осетити

даје, кад се очима гледа. Ја сам могао подносити глад, жеђ и све тешкоће ратнога живота пуна три месеца дана кроз Херцеговину и Црну Гору; могао сам гледати крваве битке, силне рањенике и мртве јунаке, за којима ме је вазда душа болила: али после два најжешћа боја, веља боја на Фундини у Кучима и онога на главици Тријебач под село Рогаме, не могах више међу њима издржати, да гледам њихову неописану тугу и жалост. Бејах целим животом изнурен и потресен — поболех се и морадох оставити ту драгу и дичну земљу нашу, у којој ми остадоше најмилије успомене минулог живота.

ПОГРЕШКЕ. На стр. 35. у наслову стоји: „Његоша“ а треба: Његуша. Та иста погрешка поткрала се још на странама 43—48. свуда иста, где год је реч о селу Његуши.

ПОГОВОР.

Ваља ми овде напоменути, да сам половицу ових списа штампао у своје време у „Застави“ 1876., „Јавору“ за 1877., „Орлу“ за 1880., „Српским Илустрованим Новинама“ за 1882., а ти се листови данас врло ретко где наћи могу, друга пак половица са свим је нова, сада писана по мојим дневним белешкама из тога доба. осим чланка IV. Како је Цетиње постало црногорска престоница. Тај кратки извод или летимични преглед историје Црне Горе написао сам по Милаковићевој историји, Дучићевим историјским белешкама и Медаковићевом П. П. Његошу. Податке за живот и владавину књаза Данила добио сам од г. В. М. Г. Медаковића, који ми је уступио да прочитам у рукопису биографију књаза Данила, коју је он као његов савременик, сатрудник и секретар опширно и верно написао — на томе нека му је хвала

од моје стране! Та биографија књаза Данила изићи ће у књизи засебно. Извод историје Црне Горе за то сам написао, што ми је познато, како се мало што разбира о томе у народу нашем ван Црне Горе, ма да би сваки Србин требао да зна у прсте прошлост оног дела народа српског, који је жива историја српска после пропасти царства нашег на Косову. А тај кратки извод историје Црне Горе осветлиће боље и оне догађаје, које сам даље описивао.

Што се тиче слика, те сам узимао са разних страна, али су све од реда верно и добро погођене, јер су их израђивали први вештаци са живих личности и предмета на лицу места. Ликове сам узео из оног доба, кад се догађаји збиваху, а жао ми је што не могах добити још неколико ликова знатних и заслужних јунака из тога доба, које сам хтео донети а ради њих сам се више пута у Црну Гору залуду обраћао.

Писац.